

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

СВЕТЛІЧНИЙ ІГОР ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 343.915:343.85

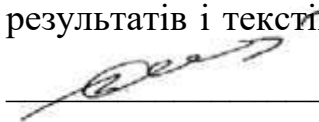
ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІДНОВНА ПАРАДИГМА ПРОТИДІЇ ТА ЗАПОБІГАННЯ
ДЕЛІНКВЕНТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ ВИМІР**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

І. В. Светлічний

Науковий керівник: **Патик Леся Леонідівна**
кандидат юридичних наук, доцент

Київ–2026

АНОТАЦІЯ

Светлічний І. В. Відновна парадигма протидії та запобігання деліквентності неповнолітніх: теоретико-прикладний вимір. - *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» – Науково-дослідний інститут публічного права, Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2026.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення, проведено емпіричні дослідження та запропоновано вирішення нового наукового завдання, суть якого полягає у здійсненні комплексного науково-правового аналізу відновної парадигми у протидії та запобіганні деліквентності неповнолітніх у її теоретико-прикладному вимірі, обґрунтуванні її теоретичних засад, визначенні кримінально-правового й кримінологічного значення, виявленні проблемних аспектів правового регулювання за законодавством України, а також у розробленні пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням зарубіжного досвіду.

У *вступі* обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, зазначено зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та методологічні засади дослідження, його емпіричну базу, сформульовано наукову новизну, розкрито наукове й практичне значення одержаних результатів.

У *Розділі I* досліджено історико-теоретичні засади відновного правосуддя та загальні підходи до вирішення кримінальних конфліктів і правопорушень. Проаналізовано передумови виникнення, генезу та основні етапи становлення концепції відновного правосуддя, у тому числі на етнічних українських землях, що дало змогу простежити історичну тяглість окремих відновних практик і форм примирення. Встановлено, що розвиток відновного правосуддя в Україні має власні історичні витоки й водночас узгоджується із

загальносвітовими тенденціями гуманізації кримінальної юстиції. Часові межі дослідження охоплюють шість основних етапів: етап зародження відновних засад у джерелах звичаєвого права (давні часи – IX ст.), період Київської Русі (IX–XIII ст.), період розмежування українських земель унаслідок їх загарбання (XIV–XVIII ст.), етап розвитку в умовах імперського правопорядку (кінець XVIII – початок XX ст.), період УНР та УРСР (XX ст.), а також сучасний етап (кінець XX – початок XXI ст.), який триває від відновлення незалежності України у 1991 р. до сьогодні.

Досліджено поняття, сутність і кримінально-правове значення відновного правосуддя, а також нормативно-правові та міжнародно-правові засади його функціонування. Обґрунтовано, що відновне правосуддя є підходом до реагування на протиправну поведінку, який спрямований на відновлення завданої шкоди, примирення сторін, досягнення соціальної гармонії та запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх. Встановлено, що такий підхід доцільно розглядати як інструмент запобіжного впливу, що має особливу цінність у сфері протидії кримінальній протиправності неповнолітніх. Обґрунтовано міждисциплінарний характер дослідження, що охоплює проблематику кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права та пробації. З урахуванням наукових підходів А. О. Антощука, О. Я. Гуняк, О. М. Костенка, О. Ю. Маринич, М. А. Погорецького, В. В. Шаблистого та інших дослідників обґрунтовано, що узгодження приватного і публічного інтересів є одним із визначальних чинників розвитку правової держави. З огляду на це встановлено, що посилення значення приватного інтересу у кримінальному праві зумовлює необхідність ширшого врахування прав та приватних інтересів учасників кримінального провадження, яке традиційно належить до публічно-правової сфери.

Зокрема, праці А. О. Антощука присвячено процесуальним гарантіям захисту прав неповнолітніх у кримінальному провадженні. В. В. Шаблистий акцентує на потребі належного гарантування прав потерпілого поряд із

забезпеченням презумпції невинуватості та антропоцентричному підході у кримінальному праві. Наукові праці О. В. Таран присвячено кримінально-правовим аспектам відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень. О. Я. Гуняк розглядає дуалізм права через призму інтересів і обґрунтовує необхідність урахування приватних інтересів у кримінальному праві. У цьому контексті доведено, що відновне правосуддя постає одним із проявів людиноцентричного підходу в кримінально-правовому регулюванні. Такий підхід відображає пріоритет гідності людини та її приватних інтересів. Зазначені підходи набули подальшого розвитку в дисертаційному дослідженні. О. Ю. Маринич запропонувала конкретні зміни до кримінального законодавства, спрямовані на підвищення захисту прав особи, щоб приватні інтереси учасників були належно захищені.

Встановлено, що інструментарій відновного правосуддя охоплює медіацію між потерпілим і правопорушником, угоди про примирення, відновні зустрічі, кола примирення, а також програми корекції поведінки й підтримки правопорушника. Обґрунтовано, що медіація як фасилітований (опосередкований медіатором) діалог у межах відновної парадигми сприяє емоційній деескалації конфлікту, підвищує процесуальну залученість учасників, посилює прийняття відповідальності правопорушником, формує передумови для компенсації шкоди та, за наявності взаємної згоди, відновлення соціальних зв'язків між сторонами.

З'ясовано, що відновне правосуддя нині набуло стійкої тенденції до поширення у кримінальній юстиції, а його практики використовуються у значній кількості держав світу. Доведено, що відновні програми інтегруються через законодавчі або політико-адміністративні механізми та мають виразний запобіжний потенціал у сфері протидії кримінальній протиправності не лише щодо неповнолітніх, а й щодо повнолітніх правопорушників. Показано зв'язок розвитку відновного правосуддя в Україні з європейськими підходами, зокрема у зв'язку з прийняттям Закону України № 1875-IX від 16.11.2021 «Про медіацію» та наказу Міністерства юстиції України, МВС України та Офісу

Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». Встановлено, що інструменти відновного правосуддя мають значний потенціал для запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх.

Запропоновано авторське кримінально-правове визначення відновного правосуддя та обґрунтовано його практичне значення для професійної підготовки правників, суддів, прокурорів, слідчих, працівників ювенальної юстиції, пробації, а також фахівців, залучених до роботи з неповнолітніми. Доведено, що практична цінність відновного правосуддя полягає в його спрямованості на відновлення порушених інтересів потерпілого, забезпечення відповідальності правопорушника та зниження ризику повторного правопорушення. У ціннісному вимірі така модель характеризується антропоцентричною спрямованістю та орієнтацією на гідність людини.

У розділі 2 дисертаційної роботи досліджено кримінологічну характеристику особистості неповнолітнього правопорушника, а також причини й умови кримінальної протиправності неповнолітніх як передумову застосування інструментів відновного правосуддя. Узагальнено статистичні показники кримінальної протиправності неповнолітніх, окреслено юридичні та психологічні наслідки примирення сторін у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх правопорушників. Доведено, що кримінологічний аналіз особистості неповнолітнього правопорушника має ключове значення для визначення меж і форм застосування відновних практик.

У межах кримінологічної характеристики особистості неповнолітнього правопорушника враховано дані нейропсихології щодо поступового дозрівання систем когнітивного контролю, які забезпечують саморегуляцію, планування та стримування імпульсів. Обґрунтовано, що внаслідок вікових особливостей у неповнолітніх і молодих осіб частіше проявляються імпульсивність, недостатнє прогнозування наслідків своїх дій та схильність до

ризикованої поведінки. У зв'язку з цим доведено доцільність застосування відновних інструментів, які посилюють самоконтроль та відповідальність, а відтак можуть знижувати ризик повторного правопорушення.

Показано, що законодавець установив загальний вік кримінальної відповідальності з 16 років, а знижений вік кримінальної відповідальності – з 14 років за вичерпний перелік кримінальних правопорушень. Звернуто увагу на те, що такі категорії діянь концептуально корелюють із типовою структурою ювенальної та молодіжної делінквентності в європейських країнах, де істотну частку становлять майнові правопорушення, насамперед крадіжки, поряд з іншими категоріями, що змінюються з віком. Це дало підстави для висновку про те, що кримінально-правове реагування щодо неповнолітніх має враховувати не лише юридичну кваліфікацію діяння, а й вікові та поведінкові особливості особи правопорушника.

Обґрунтовано, що примусові заходи медичного характеру не належать до інструментів відновного правосуддя, оскільки мають самостійну правову природу, застосовуються за наявності медико-правових підстав і спрямовані передусім на лікування та запобігання суспільно небезпечним діянням, а не на примирення сторін чи відшкодування шкоди. Водночас доведено, що заходи виховного характеру, поряд із вирішенням питання про звільнення від покарання або від кримінальної відповідальності, можуть бути співвіднесені з відновною логікою реагування у випадках вчинення кримінальних правопорушень у неповнолітньому віці та застосовуватися до неповнолітніх осіб.

Акцентовано, що кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, можуть бути умисними або необережними; їх мотиви й цілі є неоднорідними. Показано, що поряд із корисливими мотивами чи мотивами самоствердження істотне значення можуть мати страх, помста, ревності, прагнення захистити честь і гідність або убезпечити себе від насильства та приниження. При цьому мета правопорушення визначається внутрішніми орієнтирами особистості та особливостями об'єктивної ситуації, що існує на

момент вчинення кримінального правопорушення. Зроблено висновок про необхідність індивідуалізованого підходу до оцінки поведінки неповнолітнього правопорушника та вибору відповідних відновних засобів.

У розділі 3 дисертаційної роботи досліджено механізми застосування відновного правосуддя у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх з урахуванням сучасного стану та перспектив розвитку відновної парадигми. Проаналізовано кримінологічні аспекти, зарубіжний досвід застосування медіації, примирення, відновних програм та інших відновних практик щодо неповнолітніх. Окреслено напрями розвитку відновного правосуддя, здатні забезпечити більш збалансовану, гуманну та дієву модель кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Проаналізовано співвідношення медіації та угоди про примирення на сучасному етапі розвитку відновного правосуддя. Обґрунтовано профілактичний потенціал відновного правосуддя у протидії кримінальної протиправності неповнолітніх та визначено перспективи його розвитку в Україні з урахуванням світових тенденцій гуманізації кримінальної юстиції та впровадження медіації в кримінальне судочинство. Доведено, що медіація є одним із базових інструментів відновного правосуддя, який сприяє взаємодії між потерпілим і правопорушником та досягненню примирення.

Встановлено, що подальший розвиток відновного правосуддя в Україні має бути пов'язаний із гуманізацією ювенальної юстиції, впровадженням медіації у кримінальний процес, розробленням заходів ресоціалізації. Показано, що довіра, підтримка та залучення громади до відновних процедур сприяють зниженню ризику повторних правопорушень і виникненню взаємної довіри між учасниками. Зроблено висновок, що підтримка відновних програм для неповнолітніх правопорушників і молодих осіб має ключове значення для запобігання повторним правопорушенням.

Дослідження підтвердило, що в окремих європейських юрисдикціях спеціальні ювенальні підходи можуть застосовуватися не лише до неповнолітніх, а й до молодих повнолітніх, що розширює межі відновного

реагування порівняно з моделлю, обмеженою особами, які не досягли 18 років. Аналіз показав, що верхня вікова межа застосування ювенальних підходів у Німеччині 18–20 років залежно від оцінки зрілості, у Нідерландах – до 23 років. У межах порівняльно-правового аналізу враховано досвід окремих юрисдикцій загального права, зокрема історичне застосування доктрини *doli incens* в Англії та Уельсі, яка передбачала презумпцію нездатності до злочину дітей віком 10–13 років і покладала на обвинувачення обов'язок довести, що дитина усвідомлювала характер і серйозність заподіяної шкоди. На підставі порівняльно-правового аналізу обґрунтовано, що перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні доцільно пов'язувати з адаптацією зарубіжних моделей щодо віку, які забезпечують гнучке й індивідуалізоване реагування на правопорушення неповнолітніх та молодих повнолітніх. У зв'язку з цим доведено, що використання позитивного зарубіжного досвіду має здійснюватися з урахуванням українського правового та інституційного контексту.

Зроблено висновок, що у повоєнний період відновне правосуддя в Україні характеризуватиметься значною практичною цінністю як інструмент протидії кримінальній протиправності неповнолітніх. Перспективи його розвитку доцільно пов'язувати з адаптацією європейських практик, подальшою інституціоналізацією медіації у провадженнях щодо неповнолітніх, спеціалізованою підготовкою медіаторів, а також із доктринальним і законодавчим удосконаленням механізмів упровадження відновних процедур. На рівні публічної політики актуалізується потреба у виробленні національної стратегії імплементації відновного правосуддя.

Обґрунтовано необхідність подальших наукових досліджень у напрямі розвитку відновного правосуддя, розбудови мережі суб'єктів медіації, формування кадрового потенціалу, зокрема через підготовку фасилітаторів і медіаторів, а також удосконалення моніторингового та дослідницького складників. Доведено доцільність подальшої наукової розробки пропозицій щодо внесення змін до національного законодавства, спрямованих на

розширення практик відновного правосуддя, а також на підвищення довіри до інститутів правосуддя. Реалізація таких заходів здатна забезпечити формування національної моделі функціонування системи відновного правосуддя, орієнтованої на протидію кримінальній протиправності неповнолітніх та зниження рівня повторної кримінальної протиправності.

Ключові слова: відновне правосуддя, медіація, неповнолітні, кримінальна протиправність неповнолітніх, особистість неповнолітнього правопорушника, примирення, звільнення від кримінальної відповідальності, ресоціалізація, механізм кримінально-правового регулювання, кримінологія, запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх.

SUMMARY

Svietlichnyi I. V. Restorative Paradigm for Countering and Preventing Juvenile Delinquency: Theoretical and Practical Dimensions. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences in the specialty 12.00.08 – Criminal law and criminology; criminal enforcement law. – Scientific Institute of Public Law, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2026.

The Introduction substantiates the relevance of the chosen research topic, indicates the connection of the study with scientific programs and plans, defines the purpose, objectives, object, subject, and methodological foundations of the research, its empirical basis, formulates the scientific novelty, and reveals the scientific and practical significance of the results obtained.

Chapter 1 examines the historical and theoretical foundations of restorative justice and general approaches to the resolution of criminal conflicts and offenses. It analyzes the prerequisites for the emergence, genesis, and main stages in the development of the concept of restorative justice, including on the ethnic Ukrainian lands, which made it possible to trace the historical continuity of certain restorative practices and forms of reconciliation. It is established that the development of restorative justice in Ukraine has its own historical origins and, at the same time, corresponds to global trends in the humanization of criminal justice. The

chronological scope of the study covers the periods of Kyivan Rus, the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian SSR, and the contemporary stage of Ukrainian statehood.

The dissertation explores the concept, essence, and criminal-law significance of restorative justice, as well as the statutory and international legal foundations of its functioning. It is substantiated that restorative justice is an approach to responding to unlawful conduct aimed at repairing harm, reconciling the parties, achieving social harmony, and preventing crime. It is established that one of the functions of restorative justice is crime prevention; therefore, restorative justice should be regarded as a legal instrument of preventive influence that has particular value in the sphere of countering juvenile delinquency. The interdisciplinary nature of the research, which encompasses criminal law, criminology, and criminal procedure, is substantiated.

Taking into account the scholarly approaches of V. V. Shablustyi, O. Yu. Marynych, O. Ya. Huniak, and other researchers, it is substantiated that the harmonization of private and public interests is one of the determining factors in the development of the rule-of-law state. In this regard, it is established that the growing significance of private interest in criminal law necessitates broader consideration of the rights and private interests of participants in criminal proceedings, which traditionally belong to the public-law sphere. In particular, V. V. Shablustyi substantiates the priority of the victim's rights, juxtaposing them with the presumption of innocence of the accused. Such an approach effectively elevates the victim's private interest above the public interest and reflects the human-centered paradigm of criminal law. O. Yu. Marynych proposed specific amendments to criminal procedure legislation aimed at strengthening the protection of individual rights so that the private interests of participants in criminal proceedings are properly safeguarded. O. Ya. Huniak considers the dualism of law through the prism of interests and substantiates the need to take private interests into account in criminal law. In this context, it is proved that restorative justice constitutes one of the

manifestations of the anthropocentric paradigm of criminal-law regulation. These approaches have been further developed in the dissertation research.

It is established that the restorative justice toolkit includes victim-offender mediation, reconciliation agreements, restorative meetings, peacemaking circles, as well as offender behavior correction and support programs. It is substantiated that mediation, as a facilitated dialogue within the restorative paradigm, contributes to the emotional de-escalation of conflict, increases the procedural involvement of participants, strengthens the offender's acceptance of responsibility, and creates the preconditions for compensation for harm and, where there is mutual consent, for the restoration of social ties between the parties.

It is clarified that restorative justice has now acquired a stable tendency toward expansion within criminal justice, and its practices are used in a considerable number of states worldwide. It is proved that restorative programs are integrated through legislative or political-administrative mechanisms and possess a pronounced preventive potential in countering crime not only in relation to juveniles but also in relation to adult offenders. The dissertation demonstrates the connection between the development of restorative justice in Ukraine and European approaches, in particular in connection with the adoption of the Law of Ukraine No. 1875-IX of 16 November 2021 "On Mediation" and the Order of the Ministry of Justice of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and the Office of the Prosecutor General No. 2176/5/501/176 of 22 July 2024 "On the Implementation of the Pilot Project 'Restorative Justice Program Involving Juveniles Suspected or Accused of Committing a Criminal Offense'". It is established that, within the scope of the analyzed approaches, restorative justice instruments demonstrate substantial potential for preventing juvenile delinquency.

The dissertation proposes the author's own criminal-law definition of restorative justice and substantiates its practical significance for the professional training of lawyers, judges, prosecutors, investigators, juvenile justice personnel, probation officers, and other specialists involved in work with juveniles. It is proved that the practical value of restorative justice lies in its orientation toward restoring

the violated interests of the victim, ensuring the offender's accountability, and reducing the risk of repeat offending. In the axiological dimension, such a model is characterized by an anthropocentric orientation and a focus on human dignity.

Chapter 2 examines the criminological characteristics of the personality of the juvenile offender, as well as the causes and conditions of juvenile delinquency as a prerequisite for the application of restorative justice instruments. Statistical indicators of juvenile delinquency are summarized, and the legal and psychological consequences of reconciliation between the parties in criminal proceedings involving juvenile offenders are outlined. It is proved that the criminological analysis of the personality of the juvenile offender is of key importance for determining the limits and forms of the application of restorative practices.

Within the criminological characterization of the personality of the juvenile offender, the dissertation takes into account neuropsychological data concerning the gradual maturation of cognitive control systems responsible for self-regulation, planning, and impulse restraint. It is substantiated that, due to age-related characteristics, juveniles and young persons more often display impulsiveness, insufficient anticipation of the consequences of their actions, and a tendency toward risky behavior. In this connection, the expediency of applying restorative instruments that strengthen self-control and responsibility and may therefore reduce the risk of repeat offending is proved.

It is shown that the legislator established the general age of criminal liability at sixteen years, while the special age threshold is set from fourteen to sixteen years only for an exhaustive list of criminal offenses. Attention is drawn to the fact that such categories of acts conceptually correlate with the typical structure of juvenile and youth delinquency in European countries, where property offenses, primarily theft, account for a substantial proportion alongside other categories that vary with age. This gave grounds for the conclusion that criminal-law response to juvenile offenders should take into account not only the legal qualification of the act but also the age-related and behavioral characteristics of the offender.

It is substantiated that coercive medical measures should not be classified as instruments of restorative justice, since the concept of a juvenile does not encompass medical criteria of diminished responsibility or pathological mental conditions. At the same time, it is proved that educational measures, together with decisions on release from punishment or from criminal liability, may be correlated with the restorative logic of response in cases of criminal offenses committed by juveniles and may be applied to juveniles.

It is emphasized that criminal offenses committed by juveniles may be characterized by different forms of guilt, while their motivation is heterogeneous. It is shown that, alongside mercenary motives or motives of self-assertion, significant motives may include fear, revenge, jealousy, the desire to protect one's honor and dignity, or the wish to safeguard oneself from violence and humiliation. At the same time, the purpose of the offense is determined by the internal orientations of the individual and the features of the objective situation existing at the time when the criminal offense is committed. A conclusion is drawn as to the necessity of an individualized approach to the assessment of the behavior of a juvenile offender and to the selection of appropriate restorative means.

Chapter 3 examines the mechanisms for the application of restorative justice in criminal proceedings involving juveniles, taking into account the current state and prospects for the development of the restorative paradigm. It analyzes procedural aspects, foreign experience in the use of mediation, reconciliation, restorative programs, and other restorative practices with respect to juveniles. The directions for the development of restorative justice capable of ensuring a more balanced, humane, and effective model of criminal proceedings involving juveniles are outlined.

The dissertation analyzes the correlation between mediation and reconciliation agreements at the present stage of the development of restorative justice. It substantiates the preventive potential of restorative justice in countering juvenile delinquency and identifies the prospects for its development in Ukraine in light of global trends toward the humanization of criminal justice and the

introduction of mediation into criminal proceedings. It is proved that mediation is one of the basic instruments of restorative justice that facilitates interaction between the victim and the offender and contributes to the achievement of reconciliation.

It is established that the further development of restorative justice in Ukraine should be associated with the humanization of juvenile justice, the introduction of mediation into criminal proceedings, and the development of resocialization measures. It is shown that trust, support, and community involvement in restorative procedures contribute to reducing the risk of repeat offenses and to the emergence of mutual trust among participants. It is concluded that support for restorative programs for juvenile offenders and young persons is of key importance for preventing repeat offending.

The study confirmed that in certain European jurisdictions special juvenile approaches may be applied not only to juveniles but also to young adults, which broadens the scope of restorative responses in comparison with a model limited to persons under eighteen years of age. The analysis showed that the upper age limit for the application of juvenile approaches in Germany is 18-20 years depending on the assessment of maturity, while in the Netherlands it extends up to twenty-three years. Within the framework of comparative legal analysis, the experience of certain common-law jurisdictions was taken into account, in particular the historical application of the doctrine of *doli incapax* in England and Wales, which established a presumption that children aged 10-13 were incapable of crime and placed on the prosecution the burden of proving that the child understood the nature and seriousness of the harm caused. On the basis of comparative legal analysis, it is substantiated that the prospects for the development of restorative justice in Ukraine should be linked to the adaptation of foreign age-related models that ensure flexible and individualized responses to offenses committed by juveniles and young adults. In this regard, it is proved that the use of positive foreign experience should be carried out with due regard for the Ukrainian legal and institutional context.

It is concluded that in the post-war period restorative justice in Ukraine may acquire particular importance as an instrument for countering juvenile delinquency.

Its development prospects should be linked to the adaptation of European practices, the further institutionalization of mediation in proceedings involving juveniles, the specialized training of mediators, and the further doctrinal and legislative improvement of the mechanisms for implementing restorative procedures. At the level of public policy, the need to develop a national strategy for the implementation of restorative justice is becoming increasingly relevant.

The necessity of further scientific research into the development of restorative justice, the expansion of the network of mediation entities, the formation of professional capacity, including through the training of facilitators and mediators, as well as the improvement of monitoring and research components, is substantiated. The expediency of further scientific elaboration of proposals for amendments to national legislation aimed at expanding restorative justice practices and increasing trust in justice institutions is proved. The implementation of such measures is capable of ensuring the formation of a national model for the functioning of the restorative justice system oriented toward countering juvenile delinquency and reducing the level of repeat offending.

Key words: restorative justice, mediation, juveniles, juvenile delinquency, personality of the juvenile offender, reconciliation, release from criminal liability, resocialization, mechanism of criminal-law regulation, criminology, prevention of juvenile delinquency.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254-257. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-1/63.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 383–386. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.69.

Светлічний І. В. Деякі актуальні питання кримінально-правової охорони прав неповнолітніх у кримінальному процесі, імплементації принципів відновного правосуддя щодо дітей та молодих людей. *Держава і право*. 2020. Вип. 88. Київ. С. 212–224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2020_88_22. DOI: 10.33663/1563-3349-2020-88-212.

статті в наукових виданнях інших держав:

Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Transformation of the legal system and human rights protection under the influence of martial law : Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 212–235. DOI: 10.30525/978-9934-26-462-7-9.

Светлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напрямку відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities : Scientific monograph*. Vol. 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. С. 367–386. DOI: 10.30525/978-9934-26-522-8-43.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. Актуальні проблеми реформування процесуально-правових інститутів. *Reforming procedural law institutions under special legal regimes : Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2026. С. 302–320. DOI: 10.30525/978-9934-26-685-0-17.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Светлічний І. В. Захист прав неповнолітніх правопорушників механізмами відновного правосуддя. *Організація юридичної науки та освіти в Україні й світі: історичний досвід, сучасний стан та майбутні перспективи : зб. наук. праць*. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 22 грудня 2020 року) / ред. колегія: Н. М. Пархоменко, І. Б. Усенко та

ін. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 202–204.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя в протидії злочинності неповнолітніх. *Проект нового Кримінального кодексу України у вимірі верховенства права* : матеріали сателіт. заходу V Харків. міжнар. юрид. форуму, м. Харків, 21 верес. 2021 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Консульт. місія ЄС в Україні, Всеукр. асоц. кримін. права. Харків : Право, 2022. С. 118–119.

Светлічний І. В. Генезис розвитку відновного правосуддя як інструменту протидії злочинності неповнолітніх в країнах Європи. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листоп. 2023 р.) / упоряд. М. В. Дубняк, С. О. Дорогих. Київ : НДІ ІБП НАПрН України, 2023. С. 124–128.

Светлічний І. В. Деякі форми реалізації відновного правосуддя щодо неповнолітніх у країнах Європи та Північної Америки. *Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану* : зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет конференції з нагоди відзначення Дня науки 2024 в Україні. Київ : ДНДІ МВС України, 2024. С. 197–200.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя неповнолітніх: угоди та медіація. *Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально правові та психолого-педагогічні механізми реагування* : матеріали регіон. наук.-практ. семінару, м. Харків, 25 жовтня 2024 р. НДІ вивч. Проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2024. С. 115–120.

Светлічний І. В. До питання передумов виникнення та історичного розвитку концепції відновного правосуддя. *IX Конгрес сходознавців* : збірник матеріалів, м. Київ, 16 грудня 2025 року. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2025. С. 227–230.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	31
1.1. Стан теоретичної розробки відновного правосуддя щодо неповнолітніх у вітчизняній і зарубіжній доктрині права	31
1.2. Історіографія становлення та розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх	45
1.3. Поняття, сутність та правова природа відновного правосуддя щодо неповнолітніх як інструменту протидії кримінальній протиправності	61
Висновок до розділу 1	72
РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА СУБ'ЄКТИВНА АРХІТЕКТОНІКА ДЕЛІНКВЕНТНОСТІ У КОНТЕКСТІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	76
2.1. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього правопорушника в контексті застосування відновного правосуддя	76
2.2. Кримінальна протиправність неповнолітніх як передумова застосування відновного правосуддя та її кримінологічна характеристика.....	101
Висновок до розділу 2	115
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТА СТРАТЕГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВНОЇ ПАРАДИГМИ.....	117
3.1. Відновне правосуддя як альтернатива традиційним формам кримінально-правового реагування	117
3.2. Кримінологічні аспекти застосування відновного правосуддя за чинним законодавством України	132
3.3. Зарубіжний досвід упровадження та застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх.....	143

3.4. Перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні в контексті вдосконалення кримінального законодавства	176
Висновок до розділу 3	195
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ.....	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП ВС – Велика палата Верховного Суду.

ВРУ – Верховна Рада України.

ВС – Верховний Суд.

ДСА – Державна судова адміністрація України.

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень.

ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини.

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

ІПСО – Інформаційно-психологічні операції.

КК – Кримінальний кодекс.

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс.

МРКВ – Механізм реалізації кримінальної відповідальності.

ООН – Організація Об'єднаних Націй.

ПВС – Пленум Верховного Суду.

ППВС – Постанова Пленуму Верховного Суду.

РЄ – Рада Європи.

ТОТ – Тимчасово окуповані території.

УНР – Українська Народна Республіка.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Цивільний кодекс.

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс.

ВСТУП

Актуальність теми. Утвердження України як демократичної, соціальної та правової держави відповідно до її конституційного визначення зумовлює позитивний обов'язок держави та вимагає забезпечення захисту прав і свобод людини, насамперед найбільш вразливих категорій населення, до яких належать неповнолітні.

Сучасний етап розвитку українського суспільства, що супроводжується зростанням психотравмувальних чинників, актуалізує потребу в гуманізації механізмів державного реагування на делінквентну поведінку неповнолітніх. У цьому контексті удосконалення та подальший розвиток механізмів ювенальної юстиції є пріоритетним напрямом кримінально-правової політики держави.

Інтеграція України у світову та європейську спільноту зумовлює необхідність адаптування національного законодавства до міжнародних стандартів і зобов'язань. Сучасна концепція захисту прав людини, сформована у системі універсальних міжнародно-правових актів, закріплена в документах системи ООН та визнана у понад 193 державах світу, свідчить про тенденцію відмови від виключно каральної реакції на правопорушення, вчинені неповнолітніми. Такий пріоритет зумовлений потребою реалізувати антропоцентричну парадигму правосуддя, збалансувати публічні та приватні інтереси, а також створити умови, що сприятимуть захисту прав неповнолітніх і молоді та формуванню належних інституційних гарантій для майбутніх поколінь. Вибір теми обґрунтовується і європейським вектором розвитку України, що об'єктивно актуалізує потребу порівняльного аналізу європейських моделей застосування відновної парадигми та відновного правосуддя, а також дефініційною та правозастосовною невизначеністю цих понять, а отже, необхідністю наукового обґрунтування можливостей і меж застосування відновної парадигми до неповнолітніх та молодих осіб.

Згідно з даними Офісу Генерального прокурора, у 2021–2025 рр. лише неповнолітніми вчинено близько 22 тис. кримінальних правопорушень.

Майнові кримінально карані діяння становлять понад 55–60 % у структурі кримінальної протиправності неповнолітніх. Частка групових правопорушень коливається в межах 25–35 %. Рівень рецидиву серед неповнолітніх (на 2025 р.) становить 12–18 % протягом двох років після звільнення. Відповідно до Єдиного звіту відомства, у 2022 році виявлено 1369 правопорушників цієї категорії, у 2023 році – 1752, у 2024 році – 1604 особи, у 2025 році – 1670 осіб, за січень–червень 2026 року цей показник становить 748 осіб¹.

Наукове забезпечення дисертації ґрунтується на фундаментальних працях українських й іноземних науковців: Дж. В. Акпан, А. О. Антощук, І. В. Басиста, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, С. С. Вітвіцький, П. А. Воробей, В. К. Грищук, С. М. Гусаров, О. В. Джафарова, О. М. Джужа, В. Г. Дрозд, А. П. Запотоцький, Г. Зер, К. Т. Ізотенко, О. О. Кваша, О. Г. Колб, О. Г. Комісаров, О. М. Костенко, О. В. Кузьменко, М. Р. Мазур, В. Т. Маляренко, Т. Маршал, Ю. І. Микитин, С. А. Мозоль, О. М. Музичук, Н. В. Нестор, О. Є. Омельченко, В. І. Осадчий, А. М. Падалка, Л. Л. Патик, А. С. Петренко, М. А. Погорецький, А. В. Савченко, Р. А. Сербин, Є. Ю. Соболю, О. Г. Стрельченко, О. В. Таран, О. С. Тарасенко, О. Ю. Татаров, Л. Д. Удалова, В. І. Фаринник, В. М. Федитник, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, М. С. Цуцкірідзе, В. В. Шаблистий, В. І. Шакур, О. Ю. Шостко, О. Г. Яновська та ін.

Однак, попри вагомий внесок українських учених, деякі аспекти цієї проблематики залишаються недостатньо розробленими, що зумовлює потребу подальшого наукового осмислення теоретичного і прикладного виміру відновної парадигми протидії та запобігання делінквентності неповнолітніх.

¹ Офіс Генерального прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Єдиний звіт за січень–червень 2026 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до вимог Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021; Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019; Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020; Стратегії воєнної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021; Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 року № 654-р; Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 року № 1153-р; Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як складової сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023, а також відповідних планів заходів щодо їх реалізації.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Науково-дослідного інституту публічного права від 22 грудня 2015 року (протокол № 6).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є обґрунтування теоретико-правових, кримінально-правових і кримінологічних засад відновного правосуддя у сфері протидії та запобіганні делінквентності неповнолітніх, а також розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства і практики його реалізації.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- визначити стан теоретичної розробки відновного правосуддя щодо неповнолітніх у вітчизняній і зарубіжній доктрині права;
- дослідити історіографію становлення та розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх;
- з'ясувати поняття, сутність та правову природу відновного

правосуддя щодо неповнолітніх як інструменту протидії кримінальній протиправності;

- надати кримінологічну характеристику особистості неповнолітнього правопорушника в контексті застосування відновного правосуддя;

- дослідити кримінальну протиправність неповнолітніх як передумову застосування відновного правосуддя та надати їй кримінологічну характеристику;

- розкрити зміст відновного правосуддя як альтернативи традиційним формам кримінально-правового реагування;

- проаналізувати кримінологічні аспекти застосування відновного правосуддя за чинним законодавством України;

- дослідити зарубіжний досвід упровадження та застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх;

- визначити перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні в контексті вдосконалення кримінального законодавства.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у сфері реалізації відновного правосуддя та застосування відновних практик щодо неповнолітніх.

Предмет дослідження – відновна парадигма протидії та запобігання делінквентності неповнолітніх: теоретико-прикладний вимір.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить система загальнонаукових і спеціально-наукових методів, обраних відповідно до мети, завдань і логіки побудови роботи, застосування яких забезпечило досягнення поставленої мети дослідження та достовірність отриманих результатів. *Системний* метод використано для визначення структури дослідження та комплексного аналізу кримінально-правового значення інструментів відновної парадигми; *історико-правовий* – для з'ясування генези відновного правосуддя та етапів розвитку відповідного законодавства (підрозділи 1.1, 1.2); *логіко-семантичний* – для уточнення понятійного апарату, насамперед змісту поняття «відновне правосуддя» (підрозділи 1.3,

3.1) та практично в усіх підрозділах дисертації для аналізу й узагальнення доктринальних положень у сфері, яка досліджується; *догматичний* – для виявлення можливостей удосконалення норм, що регламентують відновне правосуддя (підрозділи 3.2, 3.4); *статистичний* – для аналізу судової практики, офіційних даних і правових позицій судів та статистики щодо кримінальних правопорушень (підрозділи 3.2, 3.3); метод *узагальнення* – для формування авторських висновків і пропозицій (підрозділи 3.4). *Формально-догматичний* метод використано в усіх підрозділах дисертації для аналізу та тлумачення положень чинного законодавства України, європейських держав і інших держав світу. Методи *правового прогнозування, правотворчості та юридичної техніки* забезпечили формування напрямків удосконалення та забезпечили розроблення конкретних змін і доповнень до чинного законодавства в сфері, яка аналізується (підрозділ 3.4). Метод *порівняльного правознавства* забезпечив компаративістичні запозичення європейського досвіду у вітчизняну систему права (підрозділ 3.3). Метод *узагальнення* забезпечив формування авторських висновків і пропозицій. *Соціологічний* метод дав можливість обробити результати соціологічного опитування (підрозділи 2.2, 3.4). Методи *аналізу та синтезу* були використані в усіх без винятку підрозділах дисертації для розкладання складних суспільно-правових явищ на окремі елементи та формування на цій основі нових висновків.

Емпіричну базу дослідження становлять результати проведеного автором соціологічного опитування; статистичні дані Державної служби статистики України, Офісу Генерального прокурора та Державної судової адміністрації за 2021 рік – перше півріччя 2026 року щодо кількісно-якісних показників кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Також опрацьовано порівняльно-правові матеріали моделей відновного правосуддя держав-членів ЄС, Великої Британії, Канади та США; результати вивчення 212 судових рішень, ухвалених у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх; правові висновки Великої Палати та Касаційного

кримінального суду у складі Верховного Суду у сфері кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним теоретико-прикладним дослідженням, у межах якого вперше у вітчизняній науці кримінального права та кримінології обґрунтовано концептуальні засади відновної парадигми протидії делінквентності неповнолітніх як складника сучасної кримінально-правової політики, що дозволило сформулювати нові наукові положення та практичні рекомендації, спрямовані на розвиток теорії запобігання кримінальним правопорушенням неповнолітніх, а також на оптимізацію діяльності органів досудового розслідування та органів пробації щодо їх ресоціалізації, зокрема:

вперше:

- обґрунтовано теоретико-правову модель поширення кримінально-правових заходів щодо неповнолітніх на осіб віком від 18 до 20 років (молодих дорослих) шляхом доповнення КК України статтею 108-1, що законодавчо закріпить право суду у виняткових випадках застосовувати до цієї категорії осіб положення розділу XV Загальної частини КК України з метою забезпечення відновного підходу та їх ефективної ресоціалізації;

- визначено та охарактеризовано кримінологічно значущі тенденції кримінальної протиправності неповнолітніх за 2020–2025 роки, зокрема в умовах воєнного стану: обґрунтовано трансформацію структурних домінант вчинених неповнолітніми діянь від кримінальних проступків (ч. 2 ст. 12 КК України) до особливо тяжких злочинів (ч. 6 ст. 12 КК України); виявлено стійкий характер кримінальної протиправності неповнолітніх на тлі зниження частки повторних кримінальних правопорушень у структурі кримінальної протиправності в цілому; обґрунтовано кримінально-правове та кримінологічне значення антропоцентричної парадигми відновного правосуддя щодо неповнолітніх, яка через призму людиноцентричного підходу відображає пріоритет захисту особи та її гідності, змінює

концептуальні засади протидії кримінальній протиправності неповнолітніх і зумовлює необхідність модернізації системи спеціально-кримінологічного запобігання таких діянь;

– розроблено та запропоновано власне кримінально-правове визначення відновного правосуддя щодо неповнолітніх як концептуального підходу до реагування на вчинення ними кримінальних правопорушень, спрямованого на примирення сторін, відшкодування завданої шкоди, захист прав потерпілого, а також запобігання кримінальній протиправності цієї категорії осіб, яке акцентує увагу на кримінально-правовому значенні інструментів відновного правосуддя у їх поєднанні в єдиній системі. На відміну від існуючих дефініцій, запропоноване поняття формалізує кримінально-правовий вектор впливу на правопорушників, акцентує увагу на системній взаємодії інструментів відновного характеру та створює доктринальне підґрунтя для їх подальшого нормативного закріплення як засобу зниження рівня криміногенності досліджуваного середовища;

удосконалено:

– кримінологічну характеристику особи неповнолітнього правопорушника в контексті застосування відновного правосуддя шляхом виокремлення ключових соціально-демографічних, психологічних та кримінально-правових ознак, що зумовлюють делінквентну поведінку, а також визначення їх впливу на ефективність реалізації його інструментів щодо неповнолітніх;

– науковий підхід до розуміння концепції впровадження національної моделі відновного правосуддя в Україні з урахуванням іноземного досвіду (Ради Європи, держав-членів Європейського Союзу), в межах якого запропоновано адаптивну модель рецепції, орієнтовану на правовий, інституційний та соціальний контекст України й таку, що враховує ступінь розвитку спроможностей у сфері медіації, кадровий потенціал, а також рівень суспільної довіри до інститутів правосуддя;

– механізми протидії та запобігання делінквентності неповнолітніх

шляхом розроблення системи кримінально-правових, кримінологічних і ресоціалізаційних інструментів їх реалізації, а також інтеграції програм відновного правосуддя у систему спеціально-кримінологічного запобігання, узгоджену з відновною парадигмою правосуддя щодо неповнолітніх;

дістало подальший розвиток:

- хронологія стану наукового дослідження щодо становлення і розвитку відновного правосуддя на теренах України та етнічних українських землях, зокрема акцентовано на доцільності виокремлення у складі сучасного (шостого) етапу науково-правової періодизації трьох підетапів: довоєнного, воєнного стану та відновного, що дає змогу відобразити вплив воєнного стану на розвиток парадигми протидії та запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх і сформулювати адресні рекомендації профільним комітетам Верховної Ради України та іншим державним органам, компетенція яких охоплює нормативне, організаційне, інституційне та практичне забезпечення розвитку національної моделі відновного правосуддя;

- доктринальна позиція щодо загальносоціальних засобів запобігання кримінальним правопорушенням неповнолітніх, зокрема розвинуто розуміння інструментів відновного правосуддя, уточнено їх класифікацію, кримінально-правовий статус та межі застосування як взаємопов'язаних кримінально-правових і ресоціалізаційних механізмів, спрямованих на примирення, відшкодування завданої шкоди, захист прав потерпілого, зниження рецидивної кримінальної протиправності неповнолітніх; зокрема встановлено й доведено, що відновні інструменти здатні безпосередньо впливати на коригування делінквентної поведінки шляхом посилення самоконтролю, розвитку емпатії до потерпілого, а також знижувати ризик рецидиву (12–18 %) й мінімізувати делінквентні траєкторії поведінки неповнолітнього;

- ідентифікація проблемних питань щодо перспектив інституціоналізації відновного правосуддя в Україні та розуміння

детермінант кримінальної протиправності неповнолітніх в умовах воєнного стану, зокрема перспективи конкретизовано через чотири проблемні питання: (1) розвиток інфраструктури установ медіації; (2) запровадження системи спеціалізованої сертифікованої підготовки медіаторів і фасилітаторів; (3) моніторинг якості відновних процедур та індикатори процедурного комплаєнсу; (4) розроблення національної стратегії імплементації відновного правосуддя на рівні публічної правової політики; при цьому зростання психотравмувальних чинників в умовах воєнного стану актуалізує потребу в гуманізації механізмів реагування на делінквентну поведінку неповнолітніх та зумовлює потребу подальшого розвитку відновної парадигми як пріоритетного напрямку кримінально-правової політики держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення дисертації використовують у:

- *науково-дослідній діяльності* – під час подальшої теоретичної розробки відновної парадигми як комплексної системи що поєднує кримінологічні, кримінально-правові та ресоціалізаційні засади протидії делінквентності неповнолітніх (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у діяльність Науково-дослідного центру Державної спеціальної служби транспорту № 17 від 03 липня 2026 року);

- *практичній діяльності* – під час підготовки методичних рекомендацій щодо вдосконалення застосування дисциплінарних і кримінально-правових механізмів реагування на правопорушення у військовій сфері та формування напрямів психологічної реабілітації (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у діяльність Центру досліджень Міністерства оборони України № 66 від 07 квітня 2025 року);

- *науково-просвітницькій діяльності* – під час розроблення науково-просвітницьких заходів із запобігання делінквентній поведінці неповнолітніх з урахуванням психотравмувальних чинників, проведення науково-просвітницьких бесід з неповнолітніми віком 14-17 років та їхніми батьками

(Довідка благодійної організації Благодійний фонд «Розумні діти» № 5-4/0/1 від 05 квітня 2025 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднено на таких науково-практичних заходах: XI Міжнародній науково-практичній конференції «Організація юридичної науки та освіти в Україні й світі», присвяченій 85-літтю академіка Ю. С. Шемшученка (м. Київ, 2021 р.); V Харківському міжнародному юридичному форумі «Проект нового Кримінального кодексу України у вимірі верховенства права» (м. Харків, 2021 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання» (м. Київ, 2023 р.); IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки 2024 в Україні «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану» (м. Київ, 2024 р.); регіональному науково-практичному семінарі «Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально-правові та психолого-педагогічні механізми реагування» (м. Харків, 2024 р.); IX Конгресі сходознавців (м. Київ, 2025 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено в дванадцяти наукових працях, серед яких три статті у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, три – в іноземних виданнях, а також шість тез доповідей у збірниках, оприлюднених на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою, завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг дисертації становить 238 сторінок, з яких основний текст – 183 сторінки, список використаних джерел розміщений на 28 сторінках та становить 259 найменувань, а також додатки, які займають 6 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Стан теоретичної розробки відновного правосуддя щодо неповнолітніх у вітчизняній і зарубіжній доктрині права

Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблематика відновного правосуддя була предметом дослідження як українських, так і зарубіжних учених, зокрема А. О. Горової [15], В. О. Землянської [31; 33; 32], М. В. Костицького [53], Н. А. Мазаракі [69], С. Магворта [228], В. Т. Маляренко [75], Ю. І. Микитина [81], О. А. Нагорнюк-Данилюк [93], Н. В. Нестор [95], А. С. Петренко [102] та інших. Разом з тим питання відновного правосуддя щодо неповнолітніх, зокрема його кримінально-правового, кримінологічного та соціального значення, дотепер не дістали в українській правовій доктрині цілісного й комплексного висвітлення.

Стан теоретичної розробки проблематики відновного правосуддя в Україні доцільно аналізувати, виходячи з того, що наукове осмислення цієї проблематики розпочалося лише наприкінці 1990-х років. У цьому контексті значення мають напрацювання українських правників того часу М. В. Костицький [53] та В. Т. Маляренко [75]. Зокрема, слушним є висловлене дослідниками зауваження про те, що кримінальний процес у його класичному вимірі не може повною мірою вирішити проблеми, спричинені вчиненням кримінальної протиправності. Коли вимоги потерпілого задовольняються, наслідки виконання вироку в цій частині зазвичай залишаються поза увагою суду. У багатьох випадках емоційна сфера сприйняття злочину потерпілим (почуття тривоги, образи, гніву) не береться до уваги суддею, прокурором чи слідчим. Обидва науковці вважають, що вирішення цієї проблеми полягає у запровадженні пріоритету прав людини

при здійсненні правосуддя, забезпеченні рівності сторін у суді, посиленні позиції потерпілого шляхом запровадження відновного правосуддя, яке має на меті збалансувати інтереси потерпілого та суспільства з необхідністю реабілітації винного та активної участі всіх сторін, які беруть участь у судовому процесі.

Поняття, форми та особливості відновного правосуддя як нового підходу до злочину та покарання, спрямованого на збалансування потреб потерпілих, правопорушників та суспільства, одними з перших в Україні визначили експерт Українського Центру Порозуміння А. Горова та професор В. Землянська. А. Горова дослідила програми відновного правосуддя, які впроваджуються в різних країнах з середини 1970-х років, зазначаючи, що вони відрізняються за своєю реалізацією та функціональними моделями. Для ознайомлення з практикою авторкою були обрані Франція, Нідерланди, Норвегія, Нова Зеландія та Канада. При цьому, необхідно відзначити, що загалом дослідження А. Горової базуються на вивченні різних моделей відновного правосуддя, яке було проведено у співпраці з Українським Центром Порозуміння [15]. В. Землянська проаналізувала український та міжнародний досвід впровадження програм відновного правосуддя як необхідної складової системи кримінальної юстиції, вважаючи, що існують перспективи закріплення відновного правосуддя в українському законодавстві [31; 33; 32]. Характеризуючи основні міжнародно-правові акти відновного правосуддя, вона стверджує, що міжнародне законодавство може стати додатковим фактором сприяння та розвитку відновного правосуддя в Україні та країнах Центральної та Східної Європи [31, с. 51-52].

Цінними для цього дослідження є також дисертації українських науковців. Так, Н. Нестор [95] та Ю. Микитина [81] у своїх роботах аналізують впровадження відновного правосуддя в кримінальному процесі та розглядають концептуальні питання щодо теоретичного та нормативно-правового забезпечення впровадження відновного правосуддя у кримінальному судочинстві в Україні на основі аналізу міжнародно-правових

актів, законодавства України та інших країн, практики його реалізації, наукових досліджень. У цьому контексті слід показати, що Н. В. Нестор у висновках до своєї дисертаційної роботи внесла виважені пропозиції про те, що під час проведення медіації визначальну роль виконує медіатор, який сприяє сторонам кримінального конфлікту у досягненні взаєморозуміння, спільному розробленню взаємоприйнятних домовленостей та шляхів їх виконання. У роботі наголошується на цінності професійної підготовки медіаторів, яка має складатися з отримання знань та оволодіння навичками. У зв'язку з цим розроблено план навчальної дисципліни «Медіація в кримінальному процесі як метод вирішення конфліктів», вивчення якої може бути передбачено у навчальних програмах вищих навчальних закладів [95]. Ю. І. Микитин, аналізуючи правові акти ООН і Ради Європи, які прямо чи опосередковано регулюють питання, пов'язані із запровадженням та застосуванням відновного правосуддя, пропонує їхню класифікацію. При цьому у дисертації науковця наведено найбільш ґрунтовні пропозиції щодо імплементації деяких норм до тоді ще чинного КПК 1960 року [81; 57].

У дисертаційному дослідженні Н. А. Мазаракі на тему: «Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні» (2019) [69] проаналізовано феномен медіації, у тому числі її генези та сутності в юридичному, філософському, соціологічному, політологічному, конфліктологічному та інших аспектах.

Дисертація О. А. Нагорнюк-Данилюк «Медіація у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх у кримінальному процесі України» (2021) [93] фокусується на специфіці відновних процедур для підлітків. У роботі проаналізовано наявні доктринальні підходи до визначення медіації та запропоновано власний підхід до визначення цього поняття. Охарактеризовано сучасний стан кримінально-правового забезпечення медіації в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Висвітлено поняття, принципи та роль медіації у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у кримінальному процесі України. Відповідно до теоретичних

положень, практики суду та практичного досвіду сформульовано певні рекомендації та висновки, які характеризуються науковою новизною. Досліджено криміналогічні особливості та процедуру укладання угод про примирення у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Розглянуто порядок їх організації та запропоновано зміни до кримінального законодавства, що дозволять підвищити кількість кримінальних проваджень за участю неповнолітніх, у яких ухвалюються вирoki на підставі таких угод.

Науковий інтерес у контексті нашого дослідження має також дисертаційне дослідження О. Л. Камінської «Дізнання щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні» (2022) [37]. Хоча основний акцент зроблено на дізнанні, робота охоплює відновний підхід у ювенальній юстиції. Зокрема, крізь призму відновного правосуддя проаналізовано питання виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальні проступки.

Аналізу медіації як форми відновного правосуддя, яка довела свою результативність у зниженні рецидивізму та розвантаженні судів, присвячено дисертацію Н. Г. Роскошної «Медіація в концепції відновного правосуддя» (2021) [125]. У дисертації авторка розглядає можливість впровадження медіації у чинний інститут примирення потерпілого з підозрюваним чи обвинуваченим, за допомогою внесення відповідних доповнень у Кримінальний процесуальний кодекс України. З огляду на це дисертантка досліджує норми закону, які регулюють відповідний інститут та екстраполює дію цих норм на процес медіації. Для вироблення розуміння сутності і значення медіації для кримінального процесу, проведено історичний огляд появи та розповсюдження посередництва, як способу вирішення кримінально-правових конфліктів, проаналізовано поняття та елементи медіації, стан українського законодавства для застосування даної процедури, виявлено певні недосконалості чинного законодавства, досліджено роль медіатора та процесуальні можливості сторін медіації. Проаналізовано деякі міжнародні нормативно-правові акти, які стосуються відновного правосуддя, і зокрема, аспектів застосування медіації у кримінальному процесі та їх вплив на

сучасний стан українського законодавства, стосовно можливості використання альтернативних способів вирішення кримінально-правових спорів.

Не можна оминати увагою також і дисертаційне дослідження А. С. Петренко на тему: «Медіація у кримінальному процесі України як інструмент відновного правосуддя» [102] датоване 2025 роком, де було здійснено комплексне дослідження медіації як інструменту відновного правосуддя у кримінальному процесі України на доктринальному рівні. У дисертації наведено авторську концепцію удосконалення правового регулювання кримінальної медіації. Також у роботі обґрунтовано необхідність імплементації відповідних в українське процесуальне законодавство з урахуванням міжнародного досвіду на матеріалі обраних країн (Нідерландів, Німеччини, Канади та США), а також сучасних викликів. Дослідження релевантного законодавства дозволило виокремити низку наявних сьогодні проблем, які перешкоджають використанню практик відновного правосуддя. Підтвердження відповідних проблем знайдено і в українській науковій доктрині.

Питання відновного правосуддя розглядаються також у працях Н. Пилипів [104], П. Хряпінського [171], Т. Денисової, В. Трубнікова [161] та інших науковців. Наприклад, Н. Пилипів у своєму дослідженні встановив, що питання відновного правосуддя не з'явилося раптово в дискурсі юридичної науки. На його думку, питання відновного правосуддя є тенденцією гуманізації кримінальної системи, яка розпочалася ще в 16-17 століттях і особливо посилилася в другій половині 20 століття, включивши заборону катувань під час слідчих дій, запровадження принципу презумпції невинуватості в кримінальному судочинстві, зникнення тілесних покарань, заборону або обмеження смертної кари, розширення прав засуджених. Ця тенденція включала захист прав засуджених, акцент на виправлення правопорушників через визнання суспільної небезпеки їхніх дій, виділення самостійної сфери ювенальної юстиції на основі формування культурних

уявлень про дитинство і підлітковий вік як особливу соціальну групу [104]. П. Хряпінський дослідив проблему інституціоналізації альтернативних механізмів у кримінальному судочинстві та визначив організаційно-правові перешкоди, які створюють серйозні труднощі для впровадження відновного правосуддя. Дослідник запропонував шляхи подолання ситуації, що склалася в Україні у сфері кримінальної юстиції щодо відновлення прав потерпілих від кримінальної протиправності [171, с. 12-15]. Т. Денисова та В. Трубніков дійшли висновку, що реалізація програм відновного правосуддя має бути покладена не на правоохоронні органи, а на створені служби пробації та інші соціальні служби, зокрема за активного сприяння громадськості [161, с. 60-62].

Цінний внесок у розвиток наукової думки про відновне правосуддя посідають праці іноземних дослідників. Зокрема, дослідження німецького кримінолога Ганса фон Гентінга та румунського кримінолога Бенджаміна Мендельсона, які вважали, що потерпілі мають розглядатися не тільки як пасивні об'єкти злочину, а й як його активні суб'єкти [210]. Крім того, особливої уваги заслуговує зауваження дослідників про те, що в кримінальному процесі слід говорити, насамперед, про права потерпілих, а не про права правопорушників [223, с. 877-891]. На той час ці ідеї були революційними для юриспруденції, для європейської правової науки [145, с. 37].

Вивченням та дослідженням зазначених питань займалися також німецький кримінолог Сара Марджорі Фрей та американський учений Стівен Шеффер. Так, наприклад, С. М. Фрей стверджувала, що система кримінального правосуддя ігнорує потерпілих і пропонувала обов'язкове відшкодування шкоди як використання принципу «повернення до попереднього стану» [205]. С. Шеффер, стверджував, що інтерес до відновлення порушених прав бере свій початок в уявленнях стародавнього світу. На думку дослідника, до кінця Середньовіччя ці уявлення були забуті, і

виникла судова система, яка визначала обов'язок порушника перед державою, а не перед потерпілим [236, с. 55].

Згодом критика системи кримінальних покарань поступилася місцем новій концепції відновного правосуддя, що пропонувала альтернативний підхід до розв'язання кримінальних спорів. У 1970-1980-х роках низка кримінологів і психологів у різних країнах світу виступили за відмову від довгих строків тюремного ув'язнення. Так, американський психолог доктор А. Іглаш і норвезький кримінолог Н. Крісті першими звернули увагу на кризу системи кримінального правосуддя й альтернативні парадигми, які в деяких випадках могли б замінити каральні функції правосуддя. Ґрунтуючись на своєму досвіді роботи з дорослими в системі кримінального правосуддя, а також із неповнолітніми, А. Іглаш дійшов висновку, що цій системі бракує гуманності. Як альтернативу цій системі він запропонував концепцію «творчого повернення». Ідея творчого повернення за А. Іглашем полягає в тому, що під відповідним керівництвом злочинцям надають можливість відновити зв'язок зі своїми потерпілими та відшкодувати збитки, головним чином шляхом виплати компенсацій. А. Іглаш визначив одну з основних функцій відновного правосуддя як компенсацію потерпілому. Він також виокремив три різні функції або парадигми правосуддя: каральну, розподільчу (або реабілітаційну) та відновну. На думку А. Іглаша, на відміну від каральної парадигми (орієнтованої на покарання злочинця) та розподільчої (або реабілітаційної) парадигми, орієнтованої на ресоціалізацію злочинця, відновна парадигма ґрунтується на ідеї компенсації потерпілій особі заподіяної їй шкоди. Він стверджував, що відповідальність злочинця в цьому разі полягає в тому, щоб налагодити спілкування з потерпілою особою та своїми діями допомогти їй (зазначимо, що ця ідея перегукується з концепцією відновного правосуддя в сучасному розумінні), тим самим спокутуючи провину та заклавши підвалини майбутнього, вільного від кримінальної протиправності. Функції правоохоронних і соціальних служб у цьому випадку зводитимуться до контролю за відновними практиками. Погляди норвезького

кримінолога Н. Крісті були прогресивними для середини XX століття. Він був одним із перших, хто запропонував ідею про те, що кримінальне правосуддя повинно бути не лише каральним, але й відновним, зосереджуючись на потребах потерпілого та реабілітації злочинця. Його дослідження та теорії сильно вплинули на розвиток відновного правосуддя в Норвегії та за її межами. Він виступав проти смертної кари, проти збільшення кількості злочинців у в'язницях, за гуманізацію і мінімізацію покарання, але захищав інтереси потерпілих. На думку Н. Крісті, суперечки мають вирішуватися насамперед між злочинцями і потерпілими, які є основними учасниками злочину. У рамках відновного правосуддя Крісті вважав, що кримінальний процес має сприяти активній участі потерпілих, злочинців і членів спільноти. Держава не повинна домінувати в судах і виключати інших учасників процесу [192].

Проаналізуємо підхід М. Фуко. У 1975 році цей французький філософ, мислитель та історик опублікував роботу, в якій однією з основних ідей була еволюція політичних технологій у західних суспільствах під час переходу від пізнього Середньовіччя до Нової історії і далі. Він зазначив, що з плином часу каральні механізми державної влади ставали дедалі гуманнішими. Злочинці стали відбувати покарання у в'язниці, скоротилася кількість тілесних покарань. Іншими словами, змінилася сама правова природа покарання. Сформувався нові уявлення про суб'єкта правопорушення, ним стала людська свідомість [204].

Значення для розвитку наукових знань у царині відновного правосуддя має також наукова праця американця Р. Міхаловскі, в якій він виокремлює два типи суспільств: вільні від держави та організовані в рамках держави. У своїй відомій роботі під назвою «Порядок, закон і злочин» («Order, Law and Crime») Р. Міхаловскі пише, що примітивні суспільства, які існували 30 тис. років тому, були невеликими, ґрунтувалися на економічній співпраці, були схильні до рівноправності та справедливості між членами суспільства, як осілими, так і кочовими, і надавали перевагу мирним способам розв'язання конфліктів.

Натомість, зазначає Р. Міхаловскі, кримінальне правосуддя XX століття зосередилося на помсті у вигляді невідворотного покарання, а не на примиренні сторін конфлікту та відшкодуванню збитків потерпілому і компенсації потерпілим [224].

У роботах європейських кримінологів С. Тренкле, Ф. Дункеля, Й. Ліппельта, Й. Шітте та ін. узагальнено практику застосування відновних підходів та особливості конкретизації відновного правосуддя на законодавчому рівні в окремих європейських країнах. На думку дослідників, відновне правосуддя спрямоване не на ізоляцію правопорушників, а на їхнє виправлення та гармонійну реінтеграцію в суспільство. Вони підтверджують думку про те, що використання відновного правосуддя знижує кількість повторної кримінальної протиправності і мінімізує витрати, пов'язані з судовими процесами [242].

Разом з тим, одним із провідних дослідників у сфері відновного правосуддя в Європі є професор Льовенського католицького університету в Бельгії – І. Айртсен, який зробив істотний внесок у розуміння та розвиток концепції відновного правосуддя в європейському контексті. Він підкреслює, що відновне правосуддя прагне не лише до покарання винного, але й до відновлення соціальної гармонії та відновлення стосунків. І. Айртсен вважає, що прямий діалог між потерпілим та правопорушником сприяє розумінню наслідків злочину та допомагає в «загоєнні ран». Цікаво, що І. Айртсен бачить відновне правосуддя не просто як інструмент у рамках правової системи, але як філософію взаємодії в суспільстві, яка сприяє соціальній відповідальності та взаєморозумінню. Він описує загальні тенденції розвитку медіації потерпілого і правопорушника як однієї з форм відновного правосуддя в низці європейських країн. Автор також звертається до ініціатив на наднаціональному рівні та знайомить з діяльністю «Європейського форуму програм посередництва між потерпілим і правопорушником» [182].

Глибоко досліджував питання про те, чи можуть відновні практики бути інтегровані в наявну систему правосуддя, чи вони мають потенціал кинути їй

виклик і змінити її природу Л. Волгрейв, який вважає, що відновні практики можуть доповнювати наявну систему правосуддя, забезпечуючи альтернативні методи вирішення конфліктів. На його думку, вони можуть працювати паралельно з традиційною системою, надаючи додаткові можливості для реабілітації та відновлення. Він також підкреслює, що відновне правосуддя має потенціал кинути виклик фундаментальним принципам традиційної системи правосуддя. Якщо відновні практики будуть впроваджені не лише як технічні засоби, але й як частина нової філософії правосуддя, вони можуть сприяти зміні самої природи системи. Л. Волгрейв звертає увагу на те, що в процесі реформування кримінального правосуддя виникає розбіжність між теоретичними концепціями та їх практичною реалізацією. Л. Волгрейв акцентує увагу на необхідності зміни мислення, вважаючи, що для успішної інтеграції відновного правосуддя потрібна зміна не лише правових норм, але й культурного сприйняття правосуддя. А також закликає до стратегічного планування при впровадженні відновного правосуддя, щоб уникнути його поверхневого застосування та забезпечити справжні зміни [248].

Британські кримінологи Л. Шерман та Х. Стренг, на основі аналізу судових матеріалів підсумували: «багато досліджень показали, що правопорушники, які пройшли через відновне правосуддя, менш схильні до повторного вчинення злочинів», і що «перехід від кримінального переслідування до відновного правосуддя, ймовірно, призведе до того, що залучення правопорушників до безпосереднього вирішення конфліктів і подальшої реабілітації значно збільшиться» [238].

У роботі австрійського вченого Д. Магворта висвітлюються окремі аспекти альтернативних видів вирішення кримінальних спорів. Науковець зазначає, що відновне правосуддя сприяє реабілітації неповнолітніх потерпілих та правопорушників і «відкриває нові можливості для фахівців ювенальної юстиції працювати над відновленням правопорядку в суспільстві» [228].

Застосування відновного правосуддя у справах про кримінальну протиправність неповнолітніх також досліджувала К. Пелікан, професорка Віденського інституту соціології, права та кримінології, яка проаналізувала позитивний досвід застосування відновного правосуддя переважно через відшкодування збитків потерпілому та соціальну реабілітацію сторін кримінального конфлікту [230].

Цікавими для нашого дослідження є також концепції соціальної стигми та сорому Дж. Брейтуейта. Науковець фокусується як на окремих країнах з низьким рівнем кримінальної протиправності (наприклад, Японії), так і на європейській історії в цілому (наприклад, вікторіанській Англії). Він розвиває власне теоретичне розуміння того, що соціальне регулювання кримінальної протиправності базується на соромі, відстоює та обґрунтовує ідею відновного правосуддя як альтернативу сучасному кримінальному правосуддю. На його думку, прищеплення сорому може бути формуючою силою в суспільстві. Дж. Брейтуейт вважає, що спосіб запобігти злочинам - це прищепити почуття сорому, але робити це доцільно в уніфікований спосіб. Навіювання сорому, з його точки зору, може стати силою, що формує суспільство. При цьому, Дж. Брейтуейт зосереджується на прищепленні відчуття сорому, який спричиняє злочин, а не на запобіганні злочинам, підкреслюючи позитивну роль громадського осуду, що призводить до сорому у підтримці соціального порядку [12].

Проблему функціонування відновних механізмів вирішення конфліктів, що включають покарання винного та відшкодування збитків потерпілому, досліджували англійські юристи Л. Зеднер, М. Магуайр, Р. Морган та Р. Рейнер. Міркування вчених були спрямовані на відокремлення категорій покарання та відшкодування як автономних складових кримінального провадження [254].

Американський фахівець у галузі правосуддя Д. Ван Несс, у 1993 році, виділив концептуальні аспекти відновного правосуддя. Д. Ван Несс стверджував, що кримінальне правопорушення - це насамперед конфлікт між

людьми, що завдає шкоди потерпілому, суспільству та правопорушнику, а вже як похідний аспект - порушення закону. За його словами, метою кримінального провадження є примирення сторін кримінального конфлікту та відшкодування шкоди, завданої злочином. Вчений підкреслював, що кримінальне судочинство має заохочувати активну участь потерпілих, правопорушників та громадськості. Тому Д. Ван Несс розглядав відновне правосуддя як форму правосуддя, що має на меті не лише усунення негативних наслідків, спричинених злочином, а й створення необхідних умов для відновлення прав потерпілих, наголошував, що кримінальний процес повинен сприяти активному залученню потерпілого, правопорушника, представників громадськості. Д. Ван Несс розглядав відновне правосуддя як форму правосуддя, метою якого є створення умов для відновлення прав потерпілого, ліквідацію негативних наслідків, викликаних кримінальним правопорушенням [245; 246].

Соціально-психологічні аспекти відновного правосуддя розглядаються в праці угорського дослідника Борбала Фелледжі (Borbala Fellegi). Цей автор, зокрема, показує, що каральне правосуддя покірно орієнтує людей на виправдання своїх дій з метою уникнення покарання, а не спонукає їх до розуміння моральних цінностей і потреб інших людей та суспільства загалом [202, с. 224-225].

Також питання використання відновного правосуддя в кримінальному процесі розглядаються в науковій праці М. Райта, науковця, медіатора та віце президента мережі медіації Великої Британії. М. Райт – відомий британський науковець, медіатор та один із піонерів у галузі відновного правосуддя. Він є автором кількох впливових книг та статей з питань відновного правосуддя. В роботі «Правосуддя для жертв та правопорушників» («Justice for Victims and Offenders»). М. Райт досліджує, як відновне правосуддя може слугувати справедливішою альтернативою традиційній кримінальній юстиції. Він вважає, що через діалог і взаєморозуміння можна досягти більш стійкого і справедливого результату, ніж через каральні заходи. М. Райт досліджує

питання, на яке не зважає більшість юристів і кримінологів: психологічні наслідки покарання. На думку М. Райта, одне лише покарання не може призвести до позитивних змін у поведінці правопорушників, тому паралельно з ним мають застосовуватися інші методи, зокрема програми відновного правосуддя. Науковець наводить аргументи на користь відновного правосуддя, яке сприяє відновленню соціального порядку та гармонії в суспільних відносинах, концентруючи кримінальне правосуддя насамперед на компенсаторній функції і лише потім на каральній [253].

Слід відзначити, що британські філософи-правознавці Е. фон Гірш та Е. Ешворт піддали критиці ідею відновного правосуддя. Вони позитивно ставилися до покарання як до адекватної реакції на шкоду, заподіяну злочином, і вказували на необхідність встановлення розміру шкоди для визначення суворості покарання. Утім позиція Е. фон Гірша стосовно покарань зі впливом часу змінилася [183, с. 9-12]. Спочатку британські філософи-правознавці Ендрю фон Гірш та Ендрю Ешворт критично ставилися до ідеї відновного правосуддя, вважаючи, що відновне правосуддя не забезпечує адекватної реакції на шкоду, заподіяну злочином. Зокрема, Фон Гірш і Ешворт в своїх ранніх роботах підкреслювали цінність покарання як справедливої відплати. Вони стверджували, що покарання має відповідати ступеню завданої шкоди, і для цього необхідно точно визначити розмір цієї шкоди. Такий підхід, на їхню думку, забезпечує справедливість та рівність перед законом, а також слугує засобом стримування потенційних правопорушників. З часом позиція Ендрю фон Гірша зазнала змін. Він почав визнавати, що суворе покарання не завжди сприяє реабілітації злочинців та відновленню соціальної гармонії. Фон Гірш досліджував концепцію пропорційності покарання, де враховується не лише шкода, але й обставини злочину та особистість правопорушника. Він також приділяв увагу можливості інтеграції елементів відновного правосуддя в сучасну систему покарань. Ці зміни відображають ширший рух у правовій філософії, де все

більше уваги приділяється балансуванню між справедливою відплатою та можливістю реабілітації.

Разом з тим, родоначальником сучасної концепції відновного правосуддя вважається американський кримінолог Г. Дж. Зер [255]. Він став відомим завдяки своїй книзі «Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя» («Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice»), в якій запропонував переглянути традиційний каральний підхід до правосуддя [168]. Г. Дж. Зер стверджував, що замість каральної системи, яка зосереджена на порушенні закону та покаранні злочинців, ми повинні сфокусуватися на потребах потерпілих, відповідальності правопорушників та відновленні завданої шкоди. А також підкреслював цінність відновлення взаємин між потерпілими, правопорушниками та спільнотою, вважаючи, що система правосуддя повинна в першу чергу задовольняти потреби та інтереси постраждалих. У своїй практиці Г. Дж. Зер активно впроваджував програми, де потерпілі та правопорушники могли зустрітися в безпечному середовищі для обговорення інциденту та його наслідків, проводив численні семінари та навчальні програми по всьому світу, навчаючи принципам відновного правосуддя. Крім твору «Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя» [34], Г. Дж. Зер написав чимало інших книг і статей, зокрема «Мистецтво відновного правосуддя» («The Little Book of Restorative Justice») - короткий і доступний вступ до основних концепцій цього підходу [256].

Отже, проаналізувавши науковий доробок українських та іноземних дослідників різних періодів, можна дійти висновку, що доктринальні джерела відновного правосуддя доцільно поділити на три групи:

- 1) присвячені дослідженню відновного правосуддя загалом;
- 2) присвячені вивченню тих чи інших форм відновного правосуддя;
- 3) присвячені безпосередньо темі відновного правосуддя щодо неповнолітніх.

У зарубіжній правовій доктрині проблематика відновного правосуддя досліджена ґрунтовніше. З огляду на актуальність впровадження відновних

механізмів у сучасних умовах розвитку української правової системи, такий стан наукового розроблення проблеми в Україні видається недостатнім. Крім того, праці як зарубіжних, так і українських учених нерідко характеризуються фрагментарністю, а в окремих аспектах потребують актуалізації з урахуванням новітніх тенденцій кримінально-правової політики.

1.2. Історіографія становлення та розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх

Гене́за відновного правосуддя, як складного правового феномену, є невіддільною від загальної еволюції форм реагування різних суспільств на протиправну поведінку. Упродовж історичного розвитку народи виробляли власні практики врегулювання ситуацій, які кваліфікувалися як кримінальні конфлікти чи правопорушення. Під впливом трансформації суспільних відносин, зміни соціокультурних парадигм та розвитку правових систем ці інструменти примирення зазнавали суттєвих концептуальних та інституційних змін.

Ретроспективний аспект відновного правосуддя у своїх наукових доробках у тій чи іншій мірі вивчали, як українські, так і зарубіжні дослідники, серед яких: Дж. У. Акпан [227], В. Т. Малярєнко [75], Ю. І. Микитин [82; дис.], З. Ф. Мпофу [227], С. М. Мкхізе [227], А. С. Петренко [102] та багато інших. Питання історичного розвитку відновного правосуддя на українських землях серед зазначених вчених досліджували А. С. Петренко, Ю. І. Микитин, В. Т. Малярєнко (детальніше про їхній внесок у теоретичне осмислення проблеми див. підрозділ 1.1). У даному розділі акцент зроблено на періодизації становлення відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Узагальнення літературних джерел, присвячених питанню відновного правосуддя, дозволяє стверджувати, що станом на сьогодні, наукові розробки щодо періодизації становлення та розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх відсутні.

Однак, з огляду на те, що становлення та розвиток інституту відновного правосуддя щодо неповнолітніх перебуває у зв'язку із становленням та розвитком відновного правосуддя загалом, вбачаємо за можливе за основу періодизації розвитку інституту відновного правосуддя щодо неповнолітніх взяти періодизацію становлення та розвитку відновного правосуддя, запропоновану А. С. Петренко. За основу періодизації взято підхід А. С. Петренко [102, с. 41-44], яка пропонує шість етапів становлення медіації в Україні: етап зародження відновних засад у джерелах звичаєвого права (давні часи – IX ст.), період Київської Русі (IX–XIII ст.), період розмежування українських земель унаслідок їх загарбання (XIV–XVIII ст.), етап розвитку в умовах імперського правопорядку (кінець XVIII – початок XX ст.), період УНР та УРСР (XX ст.), а також сучасний етап (кінець XX – початок XXI ст.), який триває від відновлення незалежності України у 1991 р. до сьогодення. У даній роботі ця періодизація суттєво адаптована та доповнена з урахуванням відновної парадигми та специфіки відновного правосуддя саме щодо неповнолітніх. Зокрема, у межах сучасного (шостого) етапу виокремлено три підетапи: довоєнний, воєнного стану та відновний, що дозволяє врахувати вплив воєнних умов на розвиток відновних практик щодо неповнолітніх.

Передусім, основи відновного правосуддя існували в джерелах права, які діяли на українських землях через інститути примирення і посередництва, починаючи з первіснообщинного ладу (давні часи – IX ст.). У цей період взаємовідносини регулювалися звичаями [27, с. 11]. Характерним для нього є те, що ідея відновного правосуддя зароджується в процесі пошуку способу залагодження конфліктів між племенами. За первіснообщинного ладу досить поширеною була практика «кровної помсти». Вона призводила до довготривалої ворожнечі між окремими племенами, а згодом і сім'ями. Однак, така практика могла призвести до поступового винищення населення. Саме тому, суспільство почало шукати ненасильницькі форми вирішення спірних конфліктів. Для вирішення міжособних конфліктів почали звертатися до старійшин та інших осіб, що мали авторитет в общині. Для вирішення

конфліктів між окремими родами, які входили до племені, зверталися до народного зібрання. Роль такого зібрання якраз і полягала у сприянні примиренню сторін шляхом переговорів. Саме ці давні устої у науковій літературі вважають початком формування «примирного» права. Така практика заклала початок посередництва та примирення, а згодом призвела до їх трансформації: звичай первісних общин розвинувся в правовий інститут. Таким чином, як влучно відзначає А. С. Петренко, ідея відновного правосуддя та окремі його форми виникли раніше писаного права [102, с. 37-38].

Наступний етап – період Київської Русі, Галицько-Волинського, Київського та інших князівств. У часи існування Київської Русі (IX–XIII ст.), існувало дві форми судового процесу: спрощена та загальна. Спрощена загалом використовувалася у незначних справах, які можна було вирішити дуже швидко, або де існувала можливість примирення сторін. Загальна форма застосовувалася для розгляду справ, серед яких сторонами могли бути представники церкви та духовного стану. Також переважало застосування інституту компенсації на відміну від інституту медіації. Загалом в джерелах того часу закріпленими були компенсаційні санкції по відношенню до правопорушника або сторони, яка завдала шкоди іншій, тобто примірювальні відносини відходили на другий план, оскільки особа, перш за все, повинна була сплатити штрафні внески до держави, а потім вже відновлювати порушене право потерпілого [90, с. 5]. Відповідний етап характеризується письмовим закріпленням звичаю, що був поширений в общинах. Таким чином, ідеї відновного правосуддя були введені у правові акти того часу. При цьому, у правових актах того часу можна знайти норми, які при широкому трактуванні вказують на те, що в ті часи, центральним суб'єктом, у разі вчинення якогось проступку, найчастіше була конкретна особа, якій і на користь якої відшкодовувалися завдані матеріальні збитки чи компенсувалася моральна шкода. Крім того, потерпіла особа брала безпосередню участь при розгляді її справи та мала змогу впливати на прийняте рішення [102, с. 36-37].

Загалом аналіз історичного досвіду примирення та відновлення порушених прав у Київській Русі дозволяє зробити висновки: по-перше, про наявність підґрунтя для примирення та відновного правосуддя у юридичній практиці та правосвідомості українського народу; по-друге, про те, що інститут відновного правосуддя мав своїм початком некаральні засоби впливу на правопорушника та засоби відшкодування шкоди, яку зазначала сама потерпіла внаслідок правопорушення особа [16, с. 21].

Третій етап – доба розділення українських земель, внаслідок їх загарбання (XIV–XVIII ст.). Після розпаду Київської Русі на території України існувала ідея відновної справедливості, незалежно від того, під якою владою перебували українські землі. Причиною цього можна вважати те, що норми законодавчих актів та міжнародних договорів Київської Русі згодом були взяті за основу при формуванні власної законодавчої бази іншими європейськими державами, що на той час активно розвивалися. Цей період характеризується збереженням вже відомих елементів кримінального правосуддя, зокрема примирення, а також розвитком нових елементів – угод в кримінальних справах. Одночасно, зріс рівень жорстокості та публічності покарань. Крім того, відмічається посилення ролі суду та держави в процесі вирішення міжособистісних конфліктів. Частина території України (а саме Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля) потрапила до складу Великого князівства литовського. Відповідно, тут діяли Литовські статuti (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Литовські статuti базувалися на нормах Руської Правди. Аналіз їхнього змісту, який зберігся, дозволяє стверджувати, що всі вони містили положення, які можуть бути віднесені до ідеї відновного правосуддя [102, с. 40]. При цьому, чіткого прояву засади відновного правосуддя набули у другому та третьому Литовських статутах 1566, 1588 років. Так, Литовський статут 1566 року приділяє певну увагу здійсненню судочинства. Окрім судів державних та статutowих, серед українського населення, утворювався народний (громадський) суд, відомий під назвою «копи». Копний суд був тісно пов'язаний із старим вічевим зібранням. У

випадку вчинення злочину потерпілий міг скликати «копу», тобто віче всіх правоздатних осіб своєї громади. Вчинений злочин та його наслідки обговорювались привселюдно. Кожна особа, яка вважала, що злочин зачіпає її інтереси, могла висловити свою думку щодо нього, запропонувати покарання для злочинця. За своєю структурою копні суди поділялись на «гарячу копу», в якій брали участь найближчі родичі, сусіди потерпілого і кривдника та «велику копу», до якої входили уже всі члени громади, що приймали остаточне рішення про покарання злочинця, відшкодування шкоди потерпілому. Цей вид судів нагадує такі форми відновного правосуддя як сімейні конференції та кола. Литовський статут 1588 року передбачав, що кримінальне судочинство, розпочате за заявою зацікавленої сторони – потерпілого або його родичів, могло бути припинене на будь-якій стадії процесу шляхом відмови від позову та укладення мирової угоди. Однак щодо найтяжчих злочинів слідство і суд були обов'язковими [83].

Елементи відновної парадигми та ідеї відновного правосуддя можна віднайти і в нормах козацького права. Хоча вони і були закріплені в окремих документах, проте за характером були стародавніми звичаями, що передавалися від покоління до покоління. Судова система козацької держави не лише допускала примирення сторін конфлікту та укладання відповідних угод, а і заохочувала до цього. Особи, яким належало право розгляду справи (паланкові судді, курінний чи кошовий отаман) виконували роль посередника (медіатора), намагаючись примирити сторони конфлікту. Якщо одна із сторін безпідставно відмовлялася від примирення, то до неї могли застосувати відповідне покарання [178]. Акти судових козацьких справ вказують на визнання запорожцями права договору між товаришами. Сторони кримінального конфлікту могли завершити судову справу шляхом примирення і укладення відповідного договору про це. Інститут примирення та договору між сторонами був поширений у випадках завдання тілесних ушкоджень та у випадках майнової кримінальної протиправності. Так, пункт 12 артикула 12 Прав, за якими судиться малоросійських народ [109], де було

закріплено аналог його сучасних форм [81], передбачав можливість припинення провадження у справі у разі примирення сторін і звернення до суду із відповідною «мировою чолобитною». Артикул 25 визначав два способи досягнення примирення: 1) за сприяння посередника, який обирався сторонами. Його називали «мирителем»; 2) безпосереднє досягнення згоди конфліктуючими сторонами. Залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину, досягнення примирення одним із вказаних способів могло бути підставою звільнення від покарання, або розглядалось як пом'якшуюча обставина при його призначенні. Інститут примирення у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» включав наявність такого невід'ємного принципу відновних процедур як добровільність. У випадку порушення цієї вимоги примирення сторін не визнавалось, а відповідна мирова угода не бралась до уваги. Також істотною умовою дійсності примирення сторін за участю мирителя була наявність підписів сторін або уповноважених на це осіб у тексті мирової угоди [83].

Четвертий етап можна охарактеризувати як розвиток відновного правосуддя в умовах імперського правопорядку (кінець XVIII – початок XX ст.). Попри відмінності у правових системах, в обох частинах України у цей період продовжує існувати практика примирення. Проте слід підкреслити, що її функціонування суттєво трансформується в умовах централізованої держави. Відновні елементи поступово втрачають автономність і набувають процесуального статусу в межах кодифікованого законодавства. Визначальним джерелом регулювання кримінального судочинства було Укладення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Цей акт уперше системно відобразив прагнення до гуманізації кримінального процесу. Його положення передбачали можливість примирення сторін на будь-якій стадії провадження. Сторони конфлікту могли укладати «мирову чолобитну», яка визнавалася судом за умови добровільності, взаємності та дійсності підписів. При цьому, примирення могло бути досягнуто як шляхом безпосередніх переговорів, так і за участі посередника – «мирителя», обраного самими

сторонами. У 1864 р. в межах судової реформи в Російській імперії були прийняті нові кодифіковані акти: Укладення про судові установи, Устав кримінального судочинства та Устав про покарання, які накладаються мировими судами. Ці документи передбачали створення мирових судів, до компетенції яких належали справи приватного обвинувачення та незначні правопорушення. Примирення у таких справах було не лише дозволене, а й прямо заохочуване. Хоча поняття «відновне правосуддя» все ще не використовувалось [102, с. 42-43].

П'ятий етап – період УНР та УРСР (XX ст.). У період УНР формувалися національні засади судоустрою та судочинства, орієнтовані на відновлення діяльності загальних судів і запровадження демократичних принципів гласності, змагальності, рівності учасників процесу та забезпечення права на захист. Впроваджувалася мирова юстиція. Мирові суди історично були тією ланкою, на основі якої в Києві ще 1914 року виникла практика спеціалізації судді на справах малолітніх. Закон від 19 лютого 1919 р. регулював вибори та призначення мирових суддів. На практиці їхня діяльність обмежувалася територіями, які фактично контролювала УНР. Водночас в умовах воєнно-політичної нестабільності значного поширення набула надзвичайна військова юстиція, що обмежувало практичну реалізацію цих засад. Нормативне закріплення спеціальних відновних процедур щодо неповнолітніх у цей період мало фрагментарний характер [102].

Для УРСР характерними були переважання публічних і державних інтересів у кримінальному судочинстві, посилення його карально-репресивної спрямованості та обмежені можливості реалізації примирення сторін. Законодавство передбачало окремі форми примирення у справах приватного обвинувачення, однак їх застосування залежало від характеру справи та оцінки публічного інтересу. Кримінально-процесуальний кодекс 1922 р. містив положення про порушення окремих справ за скаргою потерпілого та припинення провадження у разі його примирення з обвинуваченим; вступ прокурора в таку справу з метою охорони публічного інтересу

унеможлиблював її припинення на підставі примирення. До них належали справи, які порушуються лише за заявою потерпілої особи (наприклад, справи про побої, легкі тілесні ушкодження, образа, наклеп тощо). Проте, якщо в таких справах вбачався публічний інтерес (наприклад, справи про самовільне використання в корисливих цілях чужого винаходу чи чужого товарного знаку, найменування тощо, з метою недобросовісної конкуренції, умисне завдання легких тілесних ушкоджень), то незалежно від того примирилися сторони чи ні, прокуратура продовжувала підтримувати державне обвинувачення. В інших випадках, у разі примирення сторін до моменту виконання вироку, справа закривалася [102, с. 43-44].

Товариський суд (УРСР часів середини XX століття), у контексті відновного правосуддя можна розглядати як історичну або спрощену модель громадського вирішення конфліктів, що базується на принципах діалогу та примирення. Сучасне відновне правосуддя асоціюється з професійною медіацією, товариські суди мають споріднені з ним ознаки. А. Р. Крусян відзначає, що з історичного погляду товариські суди були елементом радянської моделі «громадського впливу» на конфлікти й малозначні проступки. У сучасних умовах пряме відтворення цього інституту є неможливим і недоцільним: по-перше, конституційно правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а делегування або привласнення судових функцій іншими органами не допускається; по-друге, нормативна база радянських товариських судів має лише історичне значення. Тому реалістична перспектива полягає не у відновленні «товариського суду» як інституції, а у переосмисленні його функцій як соціального механізму: профілактики конфліктів, примирення, відновлення комунікації та підтримання авторитету спільноти. Ці функції реалізуються нині через сучасні правові інструменти альтернативного врегулювання спорів (медіація тощо) [63, с. 847]. В зазначеному аспекті Р. С. Нурищенко зазначає, що у свідомості членів суспільства в СРСР існувала думка, що домовитися з іншою конфліктуючою

стороною – це неправильно, тому атмосфера ворожнечі між учасниками спору тільки посилювалася [97, с. 18].

Шостий, сучасний етап (кінець XX – початок XXI ст.) триває від відновлення Україною власної незалежності у 1991 р. до сьогодні. Його можна охарактеризувати початком відходу від карального підходу, успадкованого від СРСР. На наш погляд, у межах цього етапу доцільно виокремлювати декілька підетапів. Зокрема, пропонуємо розглядати його через призму поділу на довоєнний, воєнного стану та відновний підетапи.

Розглянемо шостий етап детальніше. Так, з прийняттям у 2001 році КК України, в кримінальному законодавстві вперше було виділено окремий розділ, що визначив особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. Разом з тим, безпосередньо практика реалізації програм відновного правосуддя в Україні вперше почала розвиватися саме в 2003 році: спочатку Українським Центром Порозуміння на базі Дарницького районного суду, а потім й іншими організаціями, які приєдналися до руху за відновне правосуддя, як у Києві, так і в регіонах України. Це такі організації, як Дитячий християнський фонд «Віра в майбутнє» (м. Івано-Франківськ), Агентство регіонального розвитку «Гармонія» (Червоногвардійський район, АР Крим), Луганська обласна група медіації, «Молодь за демократію» (м. Харків), Львівська міська асоціація посередників у справах родини, Одеська обласна група медіації. На початковому етапі подібні програми в Україні ставили перед собою завдання формування довіри з боку системи правосуддя, встановлення партнерських відносин, розроблення механізмів взаємодії та, нарешті, знайдення відповіді на питання щодо того, чи є програми відновного правосуддя в Україні реальними [23, с. 55].

Зрештою, у 2012 році інститут відновного правосуддя частково віднайшов відображення в КПК України у вигляді угод про примирення та про визнання винуватості. При цьому, аналіз правових норм КК та КПК України свідчить, що примирення можливе у трьох формах: відмова потерпілого від обвинувачення у приватному обвинуваченні, примирення винного з

потерпілим, укладення угоди про примирення. При цьому, факультативним наслідком примирення є відновлення стосунків між сторонами.

У подальшому (з 2019 року) в Україні, на базі системи безоплатної правової допомоги було запущено пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» реалізується. Суть у тому, щоб надати можливість дитині усвідомити вчинене правопорушення, створити простір для конструктивного діалогу з потерпілим, домовитися про той спосіб відшкодування збитків, який задовольнить потерпілу сторону. Для цього у Програмі застосовується процедура медіації, а для кожної дитини, яка вчинила правопорушення, індивідуально обираються заходи ресоціалізації. Метою ресоціалізації визначено формування здатності до стабільної самостійної законослухняної поведінки через зміну спрямованості особистості, створення системи її моральних, ідейних, правових переконань відповідно до прийнятих у суспільстві норм і цінностей (корекційні, освітні програми тощо) [11].

У цьому контексті доведено, що даний проєкт зарекомендував себе як дієвий механізм протидії кримінальній протиправності неповнолітніх. Щодо рівня успішності проведення Програми відновлення, то маємо відзначити Одеську область, де в усіх 19 розпочатих Програмах відновлення були укладені угоди про застосування Програми відновлення, що означає примирення підозрюваного з потерпілим та відшкодування чи взяття на себе обов'язку з відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди. У Миколаївській та Херсонській областях цей показник не є стовідсотковим, і маємо знову зауважити, що результати Херсонської області вирізняються з негативного боку, адже за 10 місяців дії Пілотного проєкту була укладена лише одна угода [38, с. 91].

Зрештою, у 2025 році вперше застосовано медіацію щодо неповнолітнього, обвинуваченого у вчиненні тяжкого злочину. Про це повідомляє Чернівецька обласна прокуратура. Так, у межах пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є

підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» ювенальними прокурорами Чернівецької окружної прокуратури реалізовано перший на Буковині кейс, який стосується вчинення неповнолітнім тяжкого злочину (ч. 4 ст. 185 КК України – крадіжка, вчинена в умовах воєнного стану) [146, с. 348].

Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення є реальним прикладом реалізації відновного правосуддя щодо неповнолітнього підозрюваного в Україні через застосування процедури медіації. Проте її регулювання нині залишається на рівні підзаконного нормативно-правового акту, і безпосереднього закріплення у КПК України не має. До того ж, окремі положення Програми відновлення для неповнолітніх не приведені у відповідність до Закону України «Про медіацію» [110], а також потребують удосконалення (як щодо суб'єктного складу, так і щодо самої процедури проведення загалом). Однак, не зважаючи на це, впровадження практик відновного правосуддя в Україні, зокрема, щодо неповнолітніх осіб, є правильним та необхідним кроком, який відповідає вимогам сучасності та міжнародним і європейським стандартам у цій сфері [70, с. 155].

Отже, доктрина відновного правосуддя пройшла тривалий еволюційний шлях від давніх практик до визнаного інструментарію гуманізації кримінальної юстиції щодо неповнолітніх [87].

Підсумовуючи, в Україні запроваджено та розвиваються різні форми відновного правосуддя, що сприяють гуманізації та людиноцентристській спрямованості кримінального провадження. З огляду на закріплений Конституцією України [47] стратегічний курс держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі, Україна здійснює гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу з урахуванням міжнародних стандартів [102, с. 44].

Відповідно до Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів

України від 14 липня 2025 року № 708, в Україні триває впровадження правосуддя, дружнього до дитини, на всіх етапах провадження [165].

Повноцінне дослідження становлення та розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх, на нашу думку, неможливе без приділення уваги міжнародному аспекту. Зважаючи на це, слід вказати, що першим міжнародно-правовим документом, що містить загальні норми про відновне правосуддя, стала Загальна декларація прав людини, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Починаючи з 1980-х рр. було ухвалено низку Резолюцій ООН, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя. У них міститься рекомендація країнам-членам ООН щодо розширення застосування санкцій за вчинення правопорушень, не пов'язаних з триманням під вартою чи ув'язненням. Відновне правосуддя розглядається як один з видів неофіційних і перспективних форм вирішення спорів між потерпілим і правопорушником, що відображає сучасні тенденції індивідуалізму і скорочення функцій держави у цьому процесі. При цьому, аналіз вказаних міжнародно-правових документів, дає підстави виокремити основні права людини і громадянина в кримінальному процесі, які безпосередньо пов'язані з відновним підходом. До них належать: право на поновлення у правах; право на компенсацію шкоди, завданої правопорушенням; право на застосування альтернатив судовому провадженню.

Особлива увага у міжнародно-правових актах ООН, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя, присвячена запровадженню посередництва як механізму вирішення кримінально-правових конфліктів, у тому числі, в позасудовому порядку, яке повинно ґрунтуватися на принципі відшкодування майнової шкоди чи іншої компенсації. Посередництво також має розглядатися як виховний, профілактичний захід, який не пов'язаний з позбавленням волі [75].

У 1994 році Американська асоціація юристів ухвалила резолюцію щодо введення програм посередництва\діалогу в систему кримінальної юстиції,

вказавши, що ці програми повинні здійснюватися на основі 13 «програмних вимог». Ці вимоги стосувалися цілей програм, їх моніторингу, фінансування, дотримання принципу добровільності участі потерпілого і правопорушника, підготовки кадрів для проведення програм відновного правосуддя, залучення офіційних осіб [227].

У 1997 році, на щорічній конференції Міжнародної мережі дослідників відновного правосуддя для неповнолітніх, було ухвалено Лювенську Декларацію, яка закріпила загальні підходи та основні принципи відновного правосуддя [124].

Згодом, у 2000 році, в рамках ООН, була створена спеціальна робоча група, результатом роботи якої став проєкт резолюції № 2000/14 «Декларація про основні принципи використання програм відновного правосуддя в кримінальній юстиції», прийнятий Економічною і Соціальною Радою ООН (ECOSOC) [221].

Віденська декларація «Про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI століття» від 17 квітня 2000 року, ухвалена на Десятому Конгресі ООН з профілактики злочинності та поводження з правопорушниками, наголошувала на «розвитку політики, процедур та програм відновного правосуддя, які сприяють врахуванню прав, потреб та інтересів потерпілих, правопорушників, членів громад та усіх інших сторін у державах-членах ООН». Декларацією Одинадцятого Конгресу ООН з профілактики злочинності та поводження з правопорушниками, що проводилася у Бангкоці 25 квітня 2005 р. під назвою Бангкокська декларація ООН «Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя» рекомендовано державам-членам ООН визнати цінність подальшого розвитку політики, процедур та програм відновного правосуддя, що передбачають альтернативу судовому переслідуванню [10].

Окремим етапом у генезисі відновного правосуддя на міжнародному рівні стала Резолюція ЕКОСОР ООН «Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах» від 24 липня 2002

року, яка закріпила спеціальні норми щодо відновного правосуддя. У документі зазначено, що програми відновного правосуддя мають бути загальнодоступні на всіх етапах процесу кримінального судочинства. При цьому, процес відновного правосуддя пропонується застосовувати лише за наявності добровільної згоди сторін конфлікту, від якого можна відмовитися на будь-якій стадії кримінального провадження. Знання суб'єктами правопорушення обставин справи є основною умовою для участі у відновному процесі. У Резолюції наголошувалось, що участь у програмах відновного правосуддя не повинна використовуватися як доказ визнання провини в подальших судових розглядах. У разі неможливості застосування відновного правосуддя, офіційні особи в сфері кримінальної юстиції зобов'язані забезпечити реінтеграцію потерпілого і правопорушника у суспільство [196]. Також у Резолюції йдеться про необхідність застосування фундаментальних процедурних гарантій для програм відновного правосуддя. Сторонам конфлікту має гарантуватися право на отримання юридичної консультативної допомоги до і після відновного процесу, а також на надання послуг перекладача, якщо вони не володіють мовою, якою провадиться судочинство [209]. Констатується, що жодне положення Резолюції «Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах» від 24 липня 2002 року не повинно обмежувати права потерпілого або правопорушника, передбачені національним або відповідним міжнародним правом.

Принагідно відзначимо, що на початку XXI століття, навіть, в країнах сучасного Сходу було декілька гучних справ, концептуально пов'язаних з відновним правосуддям. В цих справах відновне правосуддя розглядалося в контексті відшкодування за принципом Таліону. Відшкодування за принципом Таліону, також відомого як принцип «око за око», являє собою давній юридичний принцип, згідно з яким покарання має бути рівним завданій шкоді. Принцип Таліону застосовувався в древніх правових системах, зокрема вавилонське право (Кодекс Хаммурапі), де він вважався справедливим

засобом покарання для злочинців. Цей принцип полягає в тому, що кара за злочин має бути безпосередньо пропорційною шкоді, заподіяній потерпілій особі. Наприклад, у разі заподіяння особі фізичної шкоди санкція могла полягати у спричиненні винному еквівалентної фізичної шкоди.

Однак у сучасних європейських правових системах принцип Таліону майже не застосовується, оскільки він вважається надто жорстоким та непропорційним. Натомість сучасне право прагне досягти справедливості через покарання, що відображає характер і тяжкість злочину, але також враховує можливість реабілітації злочинця. Один із відомих сучасних випадків застосування судом принципу Таліону стався в Ірані у 2008 році, коли у справі був винесений вирок про осліплення злочинця, який мала виконати жертва злочину. Жінка на ім'я Амініх Бахрамі була осліплена кислотою, яку на неї вилив чоловік на ім'я Маджід Мовафегі. Суд Ірану засудив Маджіда до покарання за принципом «око за око», тобто до осліплення кислотою. Амініх Бахрамі зрештою вирішила не застосовувати цей вид покарання до нападника, продемонструвавши милосердя. Цей випадок викликав міжнародний резонанс і багато дискусій щодо жорстокості такого виду покарання, його етичності та правомірності. Іранське право дозволяє деякі покарання за принципом Таліону, проте на світовому рівні такий підхід вважається надто жорстоким і не відповідає європейським правовим стандартам. Вказана справа щодо осліплення злочинця привернула міжнародну увагу, оскільки судді дійсно присудили буквально покарання «око за око». У липні 2011 року, всього за кілька годин до того, як злочинець мав бути осліплений, жертва пробачила і помилувала злочинця, зазначивши, що «така помста не варта того» [143, с. 181; 240].

Як зазначає А. Феллон, у резонансному випадку сучасного застосування принципу Таліону підліток був засуджений за ножові поранення та вбивство підлітка. Ця справа привернула міжнародну увагу, оскільки мати вбитого врешті пробачила і помилувала злочинця, зазначивши: «...тепер я відчуваю себе дуже спокійною, я відчуваю, що я в спокої... відчуваю, що помста

покинула моє серце». Мати вбитого підлітка вирішила пробачити злочинця, підкреслюючи, що прощення може бути глибшим актом справедливості, ніж покарання [240].

У сучасному ісламському праві концепції «око за око» та грошова компенсація відображають баланс між покаранням і примиренням. Наприклад, потерпіла сторона може погодитися на виплату, що відновлює гармонію між злочинцем і родиною жертви. Ці практики поєднують ідею справедливості та милосердя, що подібно до сучасного підходу до відновного правосуддя [150, с. 297].

Розвиток відновного правосуддя в національних правових системах призвів до необхідності його наднаціонального регулювання. Програми відновного правосуддя актуалізуються в міжнародно-правових актах Ради Європи, які містять загальні норми у сфері відновного правосуддя, зокрема медіації як однієї з його форм [186].

Загалом, у XXI столітті стало можливим не тільки говорити про відновне правосуддя, а й безпосередньо застосовувати його принципи до сформованої системи кримінального правосуддя, орієнтованої на покарання. Сьогодні проблема для прихильників впровадження відновного правосуддя полягає в тому, щоб переконати політиків, чиновників і широку громадськість у необхідності його застосування. Ця проблема пов'язана з труднощами визначення сутності відновного правосуддя в загальних термінах, зрозумілих як юристам, так і широкому загалу [199].

1.3. Поняття, сутність та правова природа відновного правосуддя щодо неповнолітніх як інструменту протидії кримінальній протиправності

Правова природа відновного правосуддя передбачає добровільну участь особи у відновній процедурі, що, як правило, корелює з фактичним визнанням нею своєї причетності до кримінального правопорушення та готовністю нести відповідальність за заподіяну шкоду. Саме тому результат застосування відновного правосуддя в кримінальному провадженні залежить від поєднання відновного потенціалу такої процедури з дотриманням фундаментальних гарантій, насамперед презумпції невинуватості [141]. До процедури відновного правосуддя може бути залучена й особа, яка заперечує повністю або частково свою вину (визнаючи свою причетність до події кримінального правопорушення) та погоджується взяти участь у відновній процедурі з мотивів врегулювання конфлікту, відшкодування шкоди або досягнення примирення сторін.

Поняття, сутність і правову природу відновного правосуддя досліджували у своїх працях Г. Зер [256], К. Т. Ізотенко [35], В. Т. Комзюк [45], М. Р. Мазур [70], Т. Маршал [220], Ю. І. Микитин [81], Н. В. Нестор [96], А. С. Петренко [102] та інші вчені. Попри цінність наявних наукових напрацювань, низка дискусійних аспектів цієї проблематики й досі не дістала належного комплексного висвітлення.

Передусім істотною для розкриття правової суті відновного правосуддя має Рекомендація ООН «Про розробку і здійснення заходів посередництва та відновного правосуддя у сфері кримінального судочинства» від 4 травня 1999 року, яка визначає підходи до місця відновного правосуддя у кримінальному процесі. У положеннях цього документу, зокрема, зазначається, що відновне правосуддя може бути альтернативою традиційним елементам кримінального правосуддя або може застосовуватися на будь-якій стадії розгляду справи в межах кримінального судочинства, базуючись на нормах національного

законодавства [115]. Основні положення правового регулювання відновного правосуддя містить Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН «Про основні принципи застосування програми відновного правосуддя у кримінальному судочинстві» від 24 липня 2002 року. Цей міжнародно-правовий документ дає визначення понять «програма відновного правосуддя», «відновний процес», «відновний результат», «сторони відновного процесу», «посередник». На нашу думку, вони є основою розкриття змісту поняття відновного правосуддя у кримінальному процесі [201]. Так, відповідно до позиції, викладеній у Резолюції, програма відновного правосуддя – це будь-яка програма, де використовуються реституційні процеси і яка спрямована на досягнення відновних результатів [111].

Що стосується доктринального підходу, то аналіз праць з відновного правосуддя свідчить про відсутність єдиного підходу до визначення цього поняття. Вважається, що поняття «відновне правосуддя» вперше вжив американський психолог А. Еглаш, який працював з засудженими та відмічав, що усвідомлення засудженими відповідальності за свої вчинки та відшкодування ними завданої шкоди, яку вони заподіяли потерпілій особі (реституція правопорушника) суттєво впливає на їх реабілітацію [200]. При цьому, визначення відновного правосуддя в сучасному його розумінні вперше надав британський кримінолог Т. Маршал, який представив відновне правосуддя як підхід до вирішення проблем із злочинністю, при якому самі сторони злочину та спільнота, як правило, беруть активну участь, співпрацюючи з державними установами. Він наголосив, що сутність такого підходу розкривається в сукупності принципів, які можуть використовуватися будь-яким органом (установою) чи групою в їх загальній боротьбі зі злочинністю. Так, у своїй роботі 1999 року Т. Маршал зазначив: «відновне правосуддя – це процес, за допомогою якого сторони, учасники конкретного правопорушення, спільно взаємодіють і визначають як боротися з можливими наслідками правопорушення та його впливом на майбутнє» [220]. Принагідно відзначимо, що дане формулювання і досі використовують більшість юристів-

практиків, зокрема, у Великій Британії. Однак, наведене визначення акцентує увагу лише на процедурних характеристиках, ігноруючи відновну складову. Такий підхід видається не зовсім вдалим.

Лише частково зазначену позицію підтримав відомий дослідник Г. Зер. У своїй одноосібній монографії «Невелика Книга про відновне правосуддя», опублікованій у 2002 році, автор погоджується з визначенням Т. Маршала, одночасно доповнивши його та виклавши таким чином: «відновне правосуддя – це процес, до якого, в міру можливості, залучаються сторони конкретного правопорушення, що спільно аналізують і визначають заподіяну шкоду та зобов’язання для усунення негативних наслідків правопорушення» [256, с. 12-14].

Дещо інший підхід до визначення відновного правосуддя міститься в роботах дослідників, які розкривають його сутність через мету та очікувані наслідки. Так, американські науковці Г. Баземор та М. Умбрейт охарактеризували відновне правосуддя як будь-яку дію, яка першочергово орієнтована на відновлення справедливості шляхом виправлення шкоди, завданої протиправним діянням. Вони запропонували власне правове визначення відновного правосуддя, відновної юстиції. Зокрема, на думку дослідників: відновне правосуддя є дією, що в першу чергу, орієнтована на здійснення правосуддя, з метою відшкодування збитків, яких потерпілі і суспільство зазнали через конфлікт, в т.ч. кримінальний конфлікт. У процесі відновного правосуддя злочинець зобов’язується відновити стан справ, що існував до вчинення злочину. Іншими словами, злочинець не є пасивною стороною в кримінальному процесі, а відіграє активну роль у відновленні порушених прав потерпілого. Відновне правосуддя залучає потерпілих, правопорушників і суспільство до пошуку законних рішень, що сприяють виправленню, примиренню та відновленню стосунків між сторонами, а також відновленню справедливості [185].

Однак, як слушно зазначає Ю. І. Микитин, ці позиції окремо одна від одної не розкривають повною мірою ні сутність, ні мету, ні завдання

відновного правосуддя. Він наголошує на цінності як самого процесу, так і наслідків, до яких він призводить. Зважаючи на це, їх слід розглядати в сукупності [81, с. 16]. Цікаво, що така ж ідея зафіксована і у Віденській декларації про злочинність та правосуддя «Відповіді на виклики XXI століття» від 2000 року [2, с. 138].

Займався розробкою концепції відновного правосуддя також американський кримінолог Гері Джонстон. Наголошуючи на цінності примирення та його потенційній ролі в кримінальному процесі, він доходить висновку, що відновне правосуддя - це процес, який змінює систему кримінального правосуддя в кращий бік, встановлює стосунки між потерпілим і злочинцем та забезпечує змогу потерпілим отримати компенсацію за заподіяну шкоду [212].

Відсутня однастайність і серед українських дослідників.

Так, Ю. І. Микитин пропонує авторське визначення поняття «відновне правосуддя», під яким розуміє особливу кримінально-процесуальну форму, на основі якої сторони кримінально-правового конфлікту вирішують його за посередництва третьої нейтральної сторони шляхом максимального відновлення матеріального, морально-психологічного стану та соціального статусу, що існував до вчинення злочину [81]. На наш погляд, наведене тлумачення цілком виправдано можна визнати внеском у контексті розроблення концепції розуміння поняття, сутності та правової природи відновного правосуддя.

Неабиякий внесок у розробку визначення поняття відновного правосуддя зробила також А. С. Петренко [102], яка у результаті аналізу різноманітних наукових підходів до визначення поняття «відновне правосуддя», запропонувала уніфікувати цей термін з урахуванням його характеристик та представила авторське визначення цього поняття визначивши його як «модель кримінального правосуддя, засновану на активній участі сторін кримінального конфлікту, спрямовану на усунення заподіяної шкоди, відновлення психоемоційного стану потерпілого,

ресоціалізацію правопорушника та зміцнення громадянської злагоди, з урахуванням принципів добровільності, відповідальності та співучасті» [102, с. 32-33].

Науковий інтерес для нашого дослідження становить також позиція, яку наводить Н. В. Нестор. Зокрема, науковець вважає, що відновне правосуддя є формою правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином. Дана мета досягається шляхом проведення зустрічей сторін для спільного вирішення питання щодо наслідків вчиненого та їх впливу на майбутнє. Тим самим створюються умови для соціальної реінтеграції правопорушника, відновлення прав потерпілого, зменшення рецидивізму та кількості кримінальних покарань [96, с. 333].

О. А. Нагорнюк-Данилюк визначає відновне правосуддя як самостійну форму кримінального судочинства, спрямовану на створення відповідних умов для конструктивного вирішення кримінально-правового конфлікту та відновлення порушених соціальних зв'язків шляхом усунення завданих кримінальним правопорушенням збитків чи спричиненої шкоди. Науковець зазначає, що запровадження інститутів відновного правосуддя в Україні – це акумулятор новаторських ідей, що повинен сприяти якнайшвидшому виведенню неповнолітніх із кримінального процесу [92, с. 127].

На думку Ю. І. Мельничук та О. В. Крук, відновне правосуддя – це форма правосуддя, яка має за мету створення умов для примирення потерпілого та правопорушника, забезпечити в повному обсязі права для відшкодування збитків потерпілому (компенсацію), а також забезпечити дотримання всіх вимог законних прав неповнолітнього правопорушника, тим самим попереджаючи, а в деякій мірі і викорінюючи дитячу злочинність, при цьому зберігаючи їм шанс на світле майбутнє [80, с.365].

На погляд Н. В. Хмелевської, відновне правосуддя характеризується тим, що відновне правосуддя орієнтоване на потерпілого, є добровільним, розширює можливості відшкодування шкоди, усунення збитків, примирення

між правопорушником і потерпілим, дає можливість вивести неповнолітнього з кримінального процесу та може стати пом'якшуючою обставиною [168, с. 65].

Отже, аналіз наукових підходів щодо розуміння дефініції «відновне правосуддя» дає змогу дійти висновку, що останнє відзначається неоднозначністю наукових підходів, як щодо визначення сутності поняття, так і щодо його структуризації.

Відновне правосуддя, на наш погляд, передусім уособлює ідею справедливого правосуддя. Тож відновне правосуддя щодо неповнолітніх Відновне правосуддя щодо неповнолітніх доцільно розглядати як добровільний, заснований на діалозі підхід до врегулювання наслідків кримінального правопорушення, що може передбачати відшкодування шкоди, примирення, реінтеграцію та інші форми відповідального відновлення порушених інтересів, а також кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, яке передбачає участь сторін кримінального конфлікту, держави та суспільства, відновлює права потерпілого, компенсує заподіяну йому шкоду та примиряє спірні сторони, тобто відновлює відносини [135, с. 138; 134, с. 197].

І. І. Митрофанов зазначає, що юридична наука вимагає всебічного підходу до аналізованих об'єктів [85, с. 30]. Підтримуючи таку позицію вважаємо за доречне у контексті досліджуваного питання розглянути також визначення дефініцій «правосуддя» та «неповнолітній».

Так, у довіднику з юридичної термінології пропонується таке визначення: «правосуддя – самостійна галузь державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» [13, с. 138]. Деякі науковці під правосуддям пропонують розуміти діяльність суду щодо захисту прав і законних інтересів громадян, яка здійснюється шляхом розгляду й вирішення конкретних справ, а також застосування в разі необхідності передбачених законом заходів примусу [4, с.

40]. Р. Бараннік вважає, що «правосуддя – це діяльність судових органів по розгляду і вирішенню у судових засіданнях при дотриманні процесуальної форми цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних та конституційних справ» [2, с. 42]. Дещо по-особливому поняття правосуддя визначає Н. Юзікова, яка вказує, що «правосуддя – це правозастосовна діяльність, що здійснюється судами загальної юрисдикції на підставі і у точній відповідності із законодавством України, міжнародними договорами й угодами» [177, с. 54].

Безсумнівно кожне з наведених визначень заслуговує на увагу, утім поділяємо підхід, який пропонує В. Т. Комзюк, визначивши правосуддя як «вид державної діяльності, механізм реалізації судової влади, її основну функцію, яка полягає у розгляді і вирішенні в судових засіданнях судових справ, що здійснюється судами у формі цивільного, кримінального, адміністративного та господарського судочинства з дотриманням встановленої законом процесуальної форми та принципів» [45, с. 91].

Слід зазначити, що відновне правосуддя в Україні не завжди реалізується в межах класичної моделі судового розгляду, побудованого на засадах змагальності. Це альтернативний механізм, що діє поруч із офіційним правосуддям та являє собою діалог, медіацію (посередництво) між потерпілим та правопорушником, яку проводить спеціально навчений медіатор, а не суддя. Як слушно з цього приводу зауважує М. Р. Мазур, термін «відновне правосуддя» походить від англійського словосполучення «restorative justice». Це не вид правосуддя в традиційному розумінні цього слова, а модель реагування на кримінальне правопорушення, спрямована на збалансування потреб потерпілого, правопорушника та суспільства [71].

Що стосується поняття неповнолітнього, то як законодавець України (маємо на увазі положення Сімейного кодексу [154] України та Цивільного кодексу України [172]), так і українські науковці (С. С. Пієв [105, с. 114]; М. Ю. Шупяна [175, с. 146] та ін.) розглядають поняття неповнолітнього через

призму вікової особливості, сходяться у позиції в аспекті віднесення до неповнолітніх осіб, які не досягли 18 років.

Утім детально віковій особливості неповнолітніх буде розглянуто у межах дослідження кримінологічної характеристики неповнолітнього правопорушника в контексті застосування відновного правосуддя, у підрозділі 2.2.

Повертаючись безпосередньо до відновного правосуддя як правового явища вбачаємо за доцільне відзначити, що кращому розкриттю змісту відновного правосуддя може слугувати також його мета, яка визначена в «Нормах відновного правосуддя», прийнятих британським Консорціумом відновного правосуддя (Restorative Justice Consortium) у 1998 році: «Відновне правосуддя прагне врівноважити інтереси потерпілого і суспільства з необхідністю соціальної реінтеграції правопорушника. Відновне правосуддя орієнтоване на те, щоб сприяти відновленню прав потерпілого і надати можливість всім сторонам, залученим до процесу правосуддя, брати в ньому активну участь» [234, с. 170-175; 189].

Крім того, задля кращого розуміння сутності поняття відновного правосуддя, слід апелювати також до принципів відновного правосуддя.

Так, Л. Карнозова, П. Максудов, Р. Флямер вважають, що офіційне правосуддя розглядає відповідальність правопорушника як публічну, тобто проти держави. У процесі відновного правосуддя винний несе відповідальність за відшкодування шкоди потерпілому. Одним із найцінніших принципів офіційного сучасного правосуддя є невідворотність покарання. Для відновного підходу принципово «зцілити жертву», тобто звільнити її від тягаря наслідків злочину [79].

М. Райт [251, с. 52] визначає принципи відновного правосуддя, виходячи з його природи та мети, поділяючи їх на дві основні групи:

- 1) принципи відновного правосуддя як концепції, тобто альтернативні підходи до вирішення кримінальних спорів;

2) принципи відновного правосуддя, на яких ґрунтується процес здійснення відновного правосуддя.

До першої групи належать: «зцілення» потерпілого; відповідальність правопорушника; відшкодування шкоди; відновлення суспільних відносин. Натомість до принципів, на яких ґрунтується здійснення відновного правосуддя, належать: добровільність участі сторін, доступність відновних програм, можливість реалізації програм відновного правосуддя на будь-якій стадії кримінального провадження, автономність служб, що реалізують відновні програми. У цій групі, на думку дослідника, доречно окремо виділити принципи, що стосуються діяльності медіатора або фасилітатора (ведучого) в інших формах відновного правосуддя: нейтральність медіатора/фасилітатора, конфіденційність відновного процесу.

С. Шарп наголошує, що відновне правосуддя ґрунтується на загальних правових принципах кримінального процесу (демократизм, законність, гуманізм, диспозитивність, рівність перед законом та повага до людської гідності) та власних спеціальних принципах. Наприклад, програми відновного правосуддя базуються, в основному, на чотирьох принципах, які формують загальну практику відносно шляхів подолання наслідків правопорушення. Перший принцип стосується завданої шкоди. Це означає, що потерпілі та їхні потреби мають бути в центрі уваги процесу правосуддя і, що потерпілі мають бути активними учасниками кримінального процесу, щоб відновити свої права. Другий принцип передбачає, що правопорушники повинні нести відповідальність за свої дії, тобто вони повинні виправити наслідки своїх незаконних дій, усвідомити свою провину і відшкодувати завдану шкоду. Третій принцип - самовизначення сторін. Він ґрунтується на припущенні, що сторони готові дійти згоди, і передбачає делегування сторонам права приймати власні рішення. Четвертим принципом відновного правосуддя є залучення до процесу представників найближчого соціального оточення та громади. Таким чином відновне правосуддя сприяє «зціленню жертви» та

допомагає кривдникам виправити свою поведінку і змінити свою поведінку [237, с. 12-22].

Сучасна українська реалізація ідеї відновного правосуддя базується на тому, що в кримінальному судочинстві по окремих категоріях справ (правопорушення невеликої або середньої тяжкості та/або коли правопорушення вчинено неповнолітнім) принцип невідворотності кримінально-правового реагування не заперечується, однак його реалізація (у межах відновного підходу) може набувати некаральних форм, передбачених законом. За умови добровільної участі сторін, дотримання фундаментальних гарантій і врахування інтересів потерпілого такими формами можуть бути, зокрема примирення, відшкодування завданої шкоди та виконання узгоджених сторонами відновних зобов'язань.

Відновне правосуддя – це підхід, що фокусується на відновленні соціальної справедливості шляхом залучення всіх сторін, яких торкається злочин. Цей підхід базується на ідеї, що правопорушення порушує не лише закон, а й соціальні зв'язки між людьми, завдаючи шкоди потерпілим, спільноті та самому правопорушнику. Мета відновного правосуддя – відновити стосунки, зменшити шкоду, завдану злочином, через конструктивний діалог між сторонами конфлікту та примирення. Істотними елементами цього процесу є медіація, переговори та угоди, які сприяють досягненню консенсусу між учасниками [140, с. 368]. Відновне правосуддя ґрунтується на примиренні, прощенні, відшкодуванні заподіяної шкоди та відновленні стосунків [169, с. 199]. При цьому, потрібно враховувати, що відновне правосуддя не замінює кримінальне правосуддя, а є доповненням до нього [151, с. 324].

Зокрема, реалізація програм відновного правосуддя може здійснюватися в різних формах:

- 1) медіація для розв'язання суперечок між потерпілими і правопорушниками (посередництво), яка передбачає участь, окрім сторін правопорушення, нейтрального і неупередженого посередника (медіатора).

Завдання медіатора комплексніше і полягає в тому, щоб допомогти сторонам, які конфліктують, самим знайти вирішення спірних питань. Таким чином, медіатор повинен володіти абсолютно конкретними знаннями щодо того як організувати процес вирішення конфлікту так, щоб конфліктуючі сторони були залучені в процес добровільного пошуку рішення їх суперечки, яке задовольнило б обидві сторони і відкрило нові можливості їх подальшого співіснування [68, с. 11; 150-159].

2) сімейні групові конференції - family group conferencing, що застосовуються переважно щодо неповнолітніх і в яких беруть участь крім потерпілих та правопорушників також члени сім'ї сторін, родичі;

3) кола правосуддя (sentencing circles), що надають можливість потерпілим і правопорушникам брати участь у розв'язанні кримінальних конфліктів, крім сторін правопорушення, їхніх родин, співробітників правоохоронних органів і членів громади [252, с. 197-207; 136, с. 334] та ін.

Згідно Г. Зера, у певних випадках поняття «відновне правосуддя» і «медіація» ототожнюються, особливо така практика існує в Європі. При цьому, вчений наголошує, що відновне правосуддя має широкий зміст і, в першу чергу, увага зосереджена на потерпілому та відновленні його прав внаслідок вчинення правопорушення. У процесі медіації, потерпілий і правопорушник є нерівними сторонами, проте медіатор намагається забезпечити між ними баланс, а головна увага приділяється примиренню сторін і відшкодуванню шкоди потерпілому. Тобто, медіація є формою відновного правосуддя, яка має свою специфіку, не суперечить його головним принципам, але є вужчою за змістом [257].

Такаим чином, сутність відновного правосуддя, на нашу думку, полягає у комплексному врегулюванні наслідків кримінального правопорушення шляхом відновлення порушених прав та інтересів потерпілого, визнання правопорушником своєї відповідальності, відшкодування шкоди й гармонізації соціальних зв'язків. Його правова природа зумовлена поєднанням кримінально-правового, кримінологічного й соціального складників та

ґрунтується на добровільності, відповідальності, конфіденційності й дієвій участі сторін конфлікту. Практична цінність відновного правосуддя полягає в його здатності відновлення інтересів потерпілого та зниження ризику повторного правопорушення. У ціннісному вимірі така модель характеризується антропоцентричною спрямованістю та орієнтацією на гідність людей.

Отже, відновне правосуддя є інструментом у протидії кримінальній протиправності неповнолітніх завдяки його здатності допомагати молодим правопорушникам усвідомлювати наслідки своїх дій, зменшувати ризики рецидивів, зцілювати психологічні травми і відновлювати порушені стосунки. Його слід розглядати як елемент кримінального правосуддя, що сприяє запобіганню злочинам, відшкодуванню шкоди, завданої правопорушенням та відновленню стану, (матеріального та психологічного), які існували до вчинення правопорушення. Це комплексний підхід, що забезпечує не лише покарання за злочин, але й сприяє соціальній інтеграції і вихованню відповідальності, роблячи його особливо цінним для неповнолітніх правопорушників.

Висновок до розділу 1

У першому розділі дисертації здійснено комплексний аналіз історико-теоретичних засад відновного правосуддя щодо неповнолітніх, що дало змогу з'ясувати стан наукової розробки цієї проблематики, простежити генезу відповідного правового феномену та уточнити його поняття, сутність і правову природу як інструменту протидії кримінальній протиправності неповнолітніх. Установлено, що в українській правовій доктрині проблематика відновного правосуддя щодо неповнолітніх досліджена фрагментарно, тоді як її кримінально-правовий і кримінологічний виміри ще не дістали цілісного комплексного висвітлення.

Узагальнення наукових джерел, проаналізованих у підрозділі 1.1, дало підстави виокремити три основні групи доктринальних праць: роботи, присвячені відновному правосуддю загалом; дослідження, зосереджені на окремих його формах; а також праці, предметом яких є безпосередньо відновне правосуддя щодо неповнолітніх. При цьому встановлено, що зарубіжна правова доктрина характеризується значно вищим ступенем теоретичної розробленості цієї проблематики, тоді як вітчизняні дослідження нерідко зосереджені переважно на процесуальних аспектах медіації або примирення й потребують актуалізації з урахуванням сучасних тенденцій кримінально-правової політики.

2. У підрозділі 1.2 доведено, що генеза відновного правосуддя щодо неповнолітніх є невіддільною від загальної еволюції суспільних форм реагування на протиправну поведінку та історичного розвитку відновного правосуддя. Установлено, що спеціальна наукова періодизація становлення й розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх у вітчизняній науці фактично відсутня, у зв'язку з чим методологічно обґрунтованим є використання загальної періодизації розвитку відновного правосуддя, запропонованої у сучасних наукових дослідженнях.

Історико-правовий аналіз засвідчив, що витоки відновного правосуддя сягають дописаних форм соціального регулювання, коли врегулювання конфліктів здійснювалося через звичаї, посередництво авторитетних членів громади, переговори та примирення сторін. З'ясовано, що вже у правових пам'ятках періоду Київської Русі та наступних історичних етапів простежуються окремі елементи відновного підходу, зокрема орієнтація на відшкодування шкоди, участь потерпілого у вирішенні конфлікту та збереження некаральних способів впливу на правопорушника.

За результатами підрозділу 1.3 обґрунтовано, що відновне правосуддя щодо неповнолітніх не може бути зведене виключно до медіації чи інших окремих примирювальних процедур, оскільки за своєю сутністю воно становить ширший правовий і соціальний підхід до реагування на

кримінально-протиправну поведінку. У цьому зв'язку доведено, що відновне правосуддя щодо неповнолітніх доцільно розглядати як інструмент протидії кримінальній протиправності, спрямований на відновлення завданої шкоди, примирення сторін кримінально-правового конфлікту, відновлення соціальної гармонії, а також ресоціалізацію неповнолітнього правопорушника.

Установлено, що правова природа відновного правосуддя щодо неповнолітніх зумовлена поєднанням кримінально-правового, кримінологічного й соціального складників, а його зміст визначається не лише потребою захисту потерпілого, а й необхідністю врахування вікових, психологічних і соціальних особливостей неповнолітнього. Саме тому відновне правосуддя у цій сфері має розглядатися крізь призму антропоцентричного підходу, який забезпечує баланс інтересів потерпілого, неповнолітнього правопорушника, суспільства і держави та орієнтує кримінально-правове реагування на відновлення.

Окремо з'ясовано, що в сучасній науковій літературі зберігається дискусія щодо термінологічного визначення досліджуваного явища та його співвідношення з категоріями медіації, примирення, ювенальної юстиції, реінтеграційного й репаративного правосуддя. Водночас обґрунтовано доцільність використання саме терміна «відновне правосуддя» як найбільш усталеного у вітчизняній і зарубіжній правничій традиції та такого, що найбільш повно відображає зміст цього правового феномену.

Такаим чином, зроблено висновок, що сутність відновного правосуддя, полягає у комплексному врегулюванні наслідків кримінального правопорушення шляхом відновлення порушених прав та інтересів потерпілого, визнання правопорушником своєї відповідальності, відшкодування шкоди й гармонізації соціальних зв'язків. Його правова природа зумовлена поєднанням кримінально-правового й соціального складників. Практична цінність відновного правосуддя полягає в його здатності відновлення інтересів потерпілого та зниження ризику повторного

правопорушення. У ціннісному вимірі така модель характеризується антропоцентричною спрямованістю та орієнтацією на гідність людей

Отже, проведені дослідження історико-теоретичних засад відновного правосуддя щодо неповнолітніх створює належне методологічне й доктринальне підґрунтя для подальшого аналізу кримінологічної детермінації кримінальній протиправності неповнолітніх.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА СУБ'ЄКТИВНА АРХІТЕКТОНІКА ДЕЛІНКВЕНТНОСТІ У КОНТЕКСТІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього правопорушника в контексті застосування відновного правосуддя

З'ясувавши теоретико-правові засади відновного правосуддя у попередньому розділі, слід зазначити, що базовою передумовою його застосування є дослідження кримінологічної характеристики особистості неповнолітнього правопорушника. У структурі механізму протидії кримінальній протиправності неповнолітніх така характеристика має системоутворювальне значення, оскільки визначає основні напрями впливу на делінквентну поведінку молоді. Дослідження особи неповнолітнього правопорушника дає змогу виокремити сукупність властивостей, на підставі яких формується його кримінологічний портрет, необхідний для ефективної протидії кримінальній протиправності неповнолітніх. Усвідомлення особливостей цієї особи сприяє також з'ясуванню причин і умов кримінальній протиправності серед неповнолітніх та визначенню шляхів її запобігання. Проблема особистості злочинця є ключем до розуміння сутності кримінальній протиправності. Таким чином, усвідомлення особистості неповнолітнього правопорушника допомагає вирішувати кримінологічні питання, зокрема причини та умови кримінальної протиправності серед неповнолітніх та способи її запобігання. Людина - відносно автономна істота, проте її вчинки залежать від зовнішнього середовища не автоматично, а через її свідомість та волю [190].

Окремі аспекти цієї теми є предметом численних наукових досліджень. Зокрема, внесок у розробку наукового підходу щодо кримінологічної характеристики особистості зробили: А. Б. Антонюк [1], О. М. Джужа [19], Ю. Кузьма [64], О. Г. Кулик [65], М. Твардовська [159] та інших. Науково-теоретичний аналіз напрацювань вказаних дослідників свідчить, що безпосередньо кримінологічній характеристиці особистості неповнолітнього правопорушника у контексті відновного правосуддя належної уваги представниками вітчизняної правової доктрини дотепер приділено не було.

Перш ніж перейти безпосередньо до кримінологічної характеристики особистості неповнолітнього правопорушника в контексті застосування відновного правосуддя, звернімося до тлумачення поняття кримінологічної характеристики особистості загалом.

Злочинець, як і будь-яка людина загалом, є діяльною соціальною істотою, спосіб життя якої відображається в її зовнішніх (поведінкових) проявах. Людина, що не здатна здійснювати усвідомлені дії, відповідати за свої вчинки, позбавлена необхідних властивостей, що характеризують її як особистість. В особистості будь-якого типу, зокрема і в особистості злочинця, складаються взаємини з оточуючими людьми. Завдяки діяльній натурі людини навколо неї складаються суспільні відносини, тобто між особистістю і суспільством завжди існує зв'язок. У системі цих суспільних відносин треба бачити і відносини, характерні для особистості злочинця [126, с. 56].

Зауважимо, що загалом у науці поняття «кримінологічна характеристика» має як суто вузьке, так і широке тлумачення. Але окремими науковцями [36; 49] висловлюється думка, що у першому випадку до кримінологічної характеристики включаються ознаки, які прямо чи опосередковано вказують на причини певного виду кримінальної протиправності, у другому – включаються як ознаки, які вказують на причини вчинення злочинів, так і самі ці причини. Проте аналіз наукових поглядів на досліджувану категорію дозволяє зробити висновок, що у вузькому розумінні до кримінологічної характеристики включаються цифрові показники, а у

широкому – до кількісних показників додаються детермінаційні та попереджувально-значущі ознаки.

Питання особистості злочинця детально досліджував у своїх працях О. М. Костенко. На думку дослідника, те, що в нормативному розумінні називається особистістю злочинця (тобто людини, яка порушила кримінально-правову норму), в соціопсихологічному контексті є особистістю людини з комплексом сваволі й ілюзій, яка виявилася у вчинку, що порушує кримінально-правову норму. Як вважає науковець, поняття «соціопатичної особистості» є адекватнішим, ніж поняття «особистість злочинця» або «криміногенна особистість», що вживається у кримінологічній літературі. Тобто, на думку автора, «особистості злочинця» не існує, є соціопатична особистість людини, яка вчинила злочин. Також не існує «криміногенної особистості», оскільки не існує «криміногенності» як властивості особистості, а є «соціопатія» як властивість особистості, відзначає О. М. Костенко [52, с. 236].

У цьому контексті поділяємо позицію С. Ф. Денисова, який обґрунтовано зазначає, що кримінологічна наука традиційно оперує категорією «особистість злочинця». При цьому, оскільки поняття особистості є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони, йому притаманна система ознак, властивостей і рис, що визначають особистість як людину, що вчинила злочин. Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фак, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер і ступінь її суспільної небезпечності [18, с. 154].

Як наголошує А. П. Закалюк, особа злочинця – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у

зв'язку з чим особа притягається до кримінальної відповідальності, передбаченої кримінальним законом [28, с. 240].

В. В. Голіна доповнює визначення: «Разом із тим, виходячи із загальних уявлень про особу, будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії і свідомо поводить, є особистістю. Особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності і визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння» [62, с. 37].

М. Твардовська виділяє такі особливості кримінологічної характеристики особи неповнолітнього правопорушника:

1. Психологічні особливості. Неповнолітні можуть мати обмежений життєвий досвід і недостатньо сформовані навички прогнозування віддалених наслідків поведінки, тому не усвідомлюють усіх наслідків своїх вчинків. Психологічна незрілість, високий ступінь залежності від оточення та недостатня здатність до довгострокового планування – все це впливає на їхню участь у злочинних діях. Вони схильні до імпульсивних рішень і не здатні оцінити масштаб шкоди, яку завдають їх дії суспільству та собі.

2. Соціальні фактори. Соціальні умови, в яких проживає неповнолітній, мають вплив на його участь у злочинній діяльності. Низький рівень освіти, проблеми в родині, недостатня соціальна підтримка, вплив антисоціальних груп – все це може призвести до того, що неповнолітній стане учасником кримінальних правопорушень. Соціальна ізоляція, відсутність позитивних ролей у суспільстві також сприяють тяжінню до кримінальної діяльності.

3. Причини залучення неповнолітніх до кримінальної діяльності. Доведено високий рівень віктимності ювенальної групи неповнолітніх щодо кримінальної експлуатації з боку повнолітніх осіб. Це може відбуватися шляхом обіцянок вигоди, використання психологічного чи фізичного насильства або через маніпуляції з боку осіб, які мають досвід у кримінальному світі. Істотною характеристикою є те, що в багатьох випадках неповнолітні не усвідомлюють, що стають частиною організованої злочинної діяльності.

4. Щодо кримінологічних особливостей правопорушень, вчинюваних неповнолітніми.

Встановлено, що участь неповнолітніх у певних злочинах переважно детермінується корисливим мотивом або є наслідком психічного чи фізичного примусу. Доведено, що вчинення зазначеної категорії кримінальних правопорушень становить підвищену суспільну небезпеку, оскільки призводить до деформації ціннісної сфери особистості неповнолітнього. Що, своєю чергою, сприяє закріпленню стійких делінквентних патернів та суттєво ускладнює процеси подальшої ресоціалізації і соціальної адаптації правопорушника.

5. Роль інформаційних систем у детермінації кримінальній протиправності неповнолітніх.

Доведено, що одним із криміногенних факторів є використання глобальної мережі Інтернет. Веб-ресурси та месенджери слугують латентними платформами, в межах яких неповнолітні активно залучаються до організованих злочинних схем (зокрема, у ролі наркокур'єрів, облаштування схованок («закладок») та здійснення дистанційних транзакцій). Застосування такого механізму вчинення кримінальних правопорушень об'єктивно ускладнює їх ідентифікацію, а також процес виявлення та документування протиправної діяльності.

6. Кримінальна відповідальність. Кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення в Україні має загальний характер і не пов'язується виключно з фактом участі у таких діяннях неповнолітніх осіб. Разом із тим залучення неповнолітнього до вчинення кримінальних правопорушень слід розглядати як обставину, що істотно підвищує суспільну небезпеку діяння [159, с. 263].

Зазначена позиція заслуговує на часткову підтримку. На нашу думку, такий підхід полягає в тому, що в межах одного аналітичного підходу фактично об'єднуються елементи кримінологічної характеристики кримінальній протиправності неповнолітніх та кримінологічної

характеристики особи неповнолітнього правопорушника. Така побудова не повною мірою відповідає вимогам понятійного розмежування зазначених категорій.

Як зауважує з цього приводу М. І. Фіалка, справа полягає в тому, що прибічники такого підходу базують свою точку зору на тому, що кримінальна протиправність як соціальне явище не може існувати окремо від свого носія, а саме особистості злочинця. Все це було б безумовним, якби мова йшла про окремих злочинців. Так, в цій ситуації окремих злочинців у кримінології розглядається як індивідуальна злочинна поведінка і має свій відповідний механізм, в якому обов'язково присутня і особистість злочинця. У випадку зі злочинністю, мова йде про сукупність кримінально караних діянь. Кримінальна протиправність являє собою історично мінливе, соціальне явище, яке являє собою систему передбачених кримінальними законами діянь, що вчиняються на певній території або серед членів певних соціальних груп упродовж певного проміжку часу. Тобто мова йде про те, що саме розуміння кримінальної протиправності не містить в собі поєднання самого явища і особистості злочинця. Тому і в цьому випадку що кримінологічна характеристика повинна здійснюватися, не враховуючи особистість злочинця [166, с. 241].

Зокрема, підтримується підхід, відповідно до якого у вітчизняній кримінології структура особистості злочинця охоплює такі основні елементи:

1) соціально-демографічні ознаки, які охоплюють відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частоту зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу, національність, громадянство, місце проживання тощо;

2) особистісно-рольові властивості, оскільки кожна людина у різні періоди свого життя виконує певні соціальні «ролі»; наявна соціальна структура пропонує особистості, яка формується, велику кількість соціальних ролей, що породжуються сучасним потенціалом розвитку економіки,

управління та соціального середовища, а усвідомлення своєї соціальної ролі дає особі змогу краще пристосовуватися до суспільного життя;

3) морально-психологічні якості, а саме її внутрішній світ, переживання та почуття – ця група ознак структури особистості охоплює широке коло найрізноманітніших проявів внутрішнього «Я», потрібнісно-мотиваційні й інтелектуальні властивості, широту світогляду, ціннісні орієнтації і суспільно значущі риси характеру, емоційно-вольові якості тощо;

4) риси правової та моральної свідомості відіграють істотну роль у становленні особистості, оскільки життя в соціумі зумовлює необхідність дотримання певних правил поведінки та законів; правова свідомість визнається одним із різновидів суспільної свідомості, що відображається на колективному або індивідуальному рівні та проявляється в усвідомленій повазі до права, розумінні його цінності, знанні та дотриманні прав та обов'язків, а також у правовій діяльності, що забезпечує мирне та гармонійне співіснування; моральна свідомість особистості проявляється в її ставленні до загальноприйнятих і усталених норм моралі, правил поведінки та взаємоповаги і добровільному їх дотриманні;

5) психічні відхилення, спричиненні черепно-мозковими травмами, психічними захворюваннями (олігофренія, психопатія тощо) або іншим хворобливим станом, установленим під час проведення судово-психіатричних експертиз;

6) кримінально-правові ознаки – згідно з кримінальним законодавством України суд під час призначення покарання має ураховувати характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного, його ставлення до вчиненого й обставин справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, зокрема до таких ознак можна віднести характеристику вчиненого злочину, те, чи був він вчинений одноособово чи групою осіб, вчинення злочину сталось вперше чи неодноразово, інформацію про попередній антисуспільний спосіб життя особи; вид і строк призначеного покарання, визнання вини у вчиненому злочині тощо; обставинами, що

пом'якшують або обтяжують покарання, визнаються встановлені судом за конкретною справою (провадженням) об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте свідчать про зниження чи підвищення суспільної небезпечності вчиненого діяння та/або особи винного, а отже, вважаються підставами для пом'якшення чи посилення покарання;

7) загальнозначущі позитивні людські якості мають не обмежувальний характер і знаходять свій вияв у прагненні до позитивної діяльності, творчості тощо, що може відвернути особу від вчинення злочину або суттєво підвищити шанси на повернення її до соціуму і в майбутньому приносити користь суспільству [18, с. 155-157].

Так, соціально-демографічна характеристика особистості злочинця охоплює дані про: стать, вік, сімейний стан, освітній рівень, соціальне положення, рід занять та ін. Аналіз зазначених відомостей на статистичному рівні дозволить встановити особливості демографічних показників, соціального походження й статусу, освітнього і культурного рівня злочинця та визначити їх вплив на спрямованість злочинної поведінки [126, с. 57]. Зокрема, істотним елементом соціально-демографічної характеристики особи злочинця виступає її вік. Вікова характеристика особи злочинця, свідчить, по-перше, про особливості злочинної поведінки представників тих чи інших вікових категорій, по-друге, дозволяє встановити найбільш криміногенну вікову групу серед злочинців того чи іншого виду злочину, по-третє, допомагає розкрити сутність ціннісних орієнтирів, потреб, цілей, планів злочинців різного віку тощо [126, с. 58].

У дисертаційній роботі Р. С. Кваши [40] встановлено, що «вік» або «віковий період» є істотною соціально-демографічною характеристикою особистості неповнолітнього злочинця та розглядається як цикл розвитку людини, що має свою структуру і динаміку. Попри формальну визначеність віку, з якого настає кримінальна відповідальність, обґрунтовано, що у

кримінологічних дослідженнях доцільно притримуватися широкого підходу до розуміння поняття «неповнолітній».

Характеризуючи вікові особливості неповнолітнього як суб'єкта кримінально-правових відносин, слід визначити, хто є неповнолітнім. Особливо це є істотним у контексті розуміння міжнародно-правових документів, де використовується поняття «дитина». Так, у Конвенції ООН про права дитини зазначено, що дитиною є кожна людина до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, який застосовується до цієї особи, повноліття не настає раніше. Слід вказати, що майже в усіх міжнародних конвенціях вік 18 років визначається як граничний вік неповноліття, «якщо інший вік не встановлений національним законодавством» [179].

Враховуючи міжнародно-правові норми щодо віку кримінальної відповідальності вважаємо обґрунтованими надати такі висновки:

- по-перше, мінімальний вік кримінальної відповідальності не повинен бути занадто низьким;
- по-друге, універсальним критерієм здатності особи до винної відповідальності є емоційна, духовна й інтелектуальна зрілість (п. 4 Пекінських правил);
- по-третє, нижню вікову межу має бути визначено в законі (ст. 40 Конвенції про права дитини 1989 року).

На думку міжнародних експертів ООН, якщо вікова межа кримінальної відповідальності встановлена на дуже низькому рівні або взагалі не встановлена, поняття відповідальності втрачає сенс. Рекомендації, що містяться в міжнародних документах, не перешкоджають вдосконаленню визначення мінімальної межі віку притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності у вітчизняному законодавстві. Аналіз міжнародних норм і стандартів ООН стосовно відповідальності неповнолітніх показує, що вони сприяють формуванню єдиних підходів у законодавців різних країн, особливо у питаннях вдосконалення диференціації відповідальності.

Разом із тим, нині у Законі України від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» у 2007 році термін «неповнолітні» був замінений на «діти», за винятком статей 6 та 10, де йдеться про неповнолітніх як суб'єктів кримінальних або адміністративних правопорушень, тобто осіб віком від 14 до 18 років. У Законі України від 5 лютого 2015 року № 160-VIII «Про пробацію» термін «неповнолітні» також використовується для осіб віком від 14 до 18 років. Згідно зі статтею 6 Сімейного кодексу України, неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а малолітньою вважається дитина, яка не досягла чотирнадцяти років. Примітно, що відповідний вік рахується не з дня народження людини, а з першого наступного за днем народження дня, що істотно в контексті дослідження, якщо припустити, що вірогідність настання злочину існує саме у день народження. Таке положення встановлено у статті 192 Цивільного кодексу України. Згідно з цією статтею, вік особи визначається від наступного дня після дня народження. Звідси випливає, що під неповнолітнім слід розуміти кожну людську істоту (дитину) від народження до досягнення нею вісімнадцяти років.

У контексті питання, що досліджується, слід також показати, що в антропологічному підході у кримінології виокремлюються абсолютний (хронологічний, календарний) вік і умовний вік (вік розвитку). Абсолютний вік – це вік людини від моменту її зачаття (з моменту утворення яйцеклітини) до кінця життя, що виражається у кількості років, місяців тощо. Це кількісне поняття, яке характеризується тривалістю існування об'єкта.

Існують різні класифікації вікових періодів розвитку людини. Психологи зазвичай наводять таку періодизацію психічного розвитку людини:

- 1) пренатальний період - зачаття-народження;
- 2) немовлячий період - народження-1 рік;
- 3) ранній (переддошкільний) період - 1-3 роки;

- 4) дошкільний період - 3-6 років; 5) молодший шкільний період - 6-10 (11) років;
- 6) підлітковий період - 10 (11)-15 років;
- 7) юнацький період: фаза ранньої юності - 15-18 років, фаза власне юності - 18-21 рік;
- 8) ранній дорослий період - 21-40 років;
- 9) середній дорослий період - 40-60 років; 10) пізній дорослий період - 60 років до смерті [158, с. 58-59].

Представник вітчизняної правової доктрини С. С. Пієв, враховуючи можливість вчинення особою суспільно небезпечного діяння та залучення її у зв'язку з цим до кримінального судочинства, пропонує таку періодизацію віку неповнолітньої особи:

- 1) малолітні особи віком до 11 років. Вони перебувають поза сферою кримінально-правового впливу;
- 2) малолітні особи віком від 11 до 14 років. Такі особи не несуть кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, але залучаються до кримінального провадження і до них можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру;
- 3) неповнолітні особи віком від 14 до 16 років. Такі особи притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України;
- 4) неповнолітні особи віком від 16 до 18 років. Такі особи підлягають кримінальній відповідальності у загальному порядку [105, с. 114].

При цьому, найбільше кримінальних правопорушень вчиняється неповнолітніми особами у віці 16-17 років (69,3%), які мають повну базову середню освіту [116, с. 344].

Слід також відзначити, що вже перші антропологічні дослідження сильно змінили уявлення про підлітковий вік, оскільки відвели центральну роль соціальним факторам розвитку і показали, що особливості підліткового

періоду, так само як і його тривалість детермінуються соціальними інститутами, за допомогою яких суспільство забезпечує перехід від дитячого стану до дорослого». Підліткова культура починає формуватися, коли батьки (суспільство) віддають дитину до школи, де від неї, особливо під час переходу від початкової ланки навчання до середньої, вимагають діяти самостійно. Обсяг навчання постійно зростає, а вимога діяти раціонально стає основною. Суттєво змінюються й соціальні відносини: замість батьківського піклування та підтримки складаються двосторонні владні (з педагогами та значущими дорослими) та рівноправні (з друзями) відносини. Необхідність визначати у цей період самостійну поведінку обумовлює створення підлітком «образу себе», у якого формуються як його свідомість, і діяльність. Саме становлення образу себе та дія з ним (осмислення в рамках цього образу своїх станів, проєктування його в минуле та майбутнє, тлумачення та пояснення за його допомогою спостережуваних явищ та власної діяльності) призводить, з одного боку, до усвідомлення свого «Я», минулого і майбутнього, розуміння станів, емоцій та й самого життя, як належать собі, з іншого до усвідомлення поза собою навколишнього світу та різних реальностей. Хоча об'єктивне спостереження показує, що образ себе складається при ототожненні себе з привабливим «Іншим», суб'єктивно підліток вважає, що Я це він сам. Ціла низка ознак свого «Я» у підлітка обумовлена впливом шкільного навчання та освіти. Це пояснює, чому образ себе частково є раціональною будовою. Цікаво, що процес освоєння образу включає план гри і фантазії. Підліток як би грає у дорослого, але усвідомлюються ним ці ігри цілком серйозно, як справжнє життя. У підлітків самостійна поведінка, що спирається на образ себе, входить у суперечність з його реальною поведінкою і відносинами, які сформувалися в цей період. Проблеми, з якими доводиться стикатися в цей період, викликають як негативні переживання, так і особливі форми поведінки впертість, конфлікти, заперечення дорослих, самоприниження, прагнення будь-якою ціною довести свою значущість і т. п. У результаті починається новий цикл розвитку. Через таку неодноразову зміну образу себе підліток

намагається віднайти відповідну позицію у світі дорослих і освоює реалістичні форми поведінки [7, с. 14-15].

Досягнення певного віку є умовою настання кримінальної правосуб'єктності особи, а вікова характеристика особи має кваліфікуюче та привілейоване значення відповідно до кримінального та кримінального процесуального законодавства України. Вплив віку особи на її кримінальну відповідальність досліджувався у кримінально-правовій науці на всіх етапах її розвитку і досі залишається неоднозначним питанням.

Так, у спеціальній літературі досить детально розроблені ознаки та характеристики підліткового віку, які детермінують делінквентну поведінку. Адиктивна поведінка – найпоширеніший тип девіантної поведінки. У підлітків виникає найчастіше в момент «перехідного віку». Саме в ці роки особа потерпає від частих змін настрою, апатії, нерозуміння з боку батьків чи знущання з боку однолітків, тож задля того, щоб з'явився сенс у житті, підлітки формують стійку залежність від наркотиків, алкогольних напоїв, насильства, яка, на їхню думку, компенсує нестачу в житті чогось цінного та значущого. Що сильніша залежність, то більший ризик втратити контроль над своїми діями, то більше особистість руйнує себе. Найчастіше подібний вид девіації призводить підлітка до природної смерті або бажання вчинити самогубство. Крайньою формою адиктивної поведінки неповнолітніх останніми роками стає самогубство. Ця стадія особистісної деформації підлітка свідчить про те, що він не в змозі боротися зі своїми проблемами, не бачить подальших перспектив і можливостей розвитку [64, с. 159].

За умов розвитку цифрових технологій кримінологічного значення набуває діяльність осіб, які використовують онлайн-середовище для маніпулятивного впливу на підлітків, втягнення їх у деструктивні спільноти та формування поведінкових моделей. Делінквентна (злочинна) поведінка є крайньою стадією руйнівної девіації, за якої неповнолітній заподіює шкоду не тільки собі, але вже також може бути небезпечним для навколишніх. Делінквент – це особа, дії якої мають протиправний характер, її дії

вмотивовані виконанням одномоментної вигоди, заради досягнення якої вона навіть піде на ризик. У подібному стані неповнолітній, психіка якого ще не сформувалася, здатен образити близького родича або навіть убити своїх батьків, якщо вони не в змозі надати йому те, що він бажає. Психологія девіантної поведінки впливає на нерозвинуту свідомість підлітка таким способом, що він не відчуває її руйнівного впливу: все, що він робить, здається йому повсякденним, непривабливим, таким, що не викликає особливої уваги в людей, які його оточують. Девіантна поведінка являє собою особливу форму поведінки особистості, за якої повністю втрачається поняття про моральні цінності, встановлені в суспільстві. Неповнолітній зосереджений лише на задоволенні своїх власних потреб і бажань, навіть якщо це може завдати болю навколишнім – це останнє, про що вони думають у такі моменти. За вчинене особистість не відчуває сорому, навпаки, відчуває перевагу над іншими людьми. Найчастіше психологія поведінки особистості дуже сильно нагадує об'єктивну сторону хуліганства, за якого простежується грубе порушення громадського порядку, а також відкрита і явна неповага до суспільства і його цінностей [64, с. 159].

Особливо цінним є розуміння, що підліток це людина з ще неусталеними поглядами, особистість, яка перебуває в процесі становлення, орієнтована, з одного боку, на значущих інших (як рольові моделі), з іншого на образ себе, сконструйований самою особистістю. Особистість підлітка істотно відрізняється від особистості дорослого, як у плані цінностей, так і можливостей по дорослому усвідомлювати свої дії та керувати ними [7, с. 8].

Р. С. Квашею на основі аналізу статистичних даних та наукових джерел, на які автор посилається, визначено такі вікові особливості неповнолітніх, які вчинили злочини, у тому числі у взаємозв'язку з іншими соціально-демографічними характеристиками:

- зростання кримінальної активності неповнолітніх припадає на першу вікову кризу (15-17 років);

- інтенсивніша кримінальна активність обумовлюється старшим віком неповнолітнього злочинця (< 18 років);
- виховання неповнолітніх у неповних сім'ях (приблизно 50%);
- більше половини засуджених неповнолітніх ніде не навчалося і не працювало (> 50 %);
- перебування неповнолітнього на момент вчинення насильницького злочину у стані алкогольного сп'яніння [40].

Очевидно, що молодий вік мав би враховуватися при призначенні покарання як обставина, що його пом'якшує. Проте перелік обставин, що пом'якшують покарання, передбачених у ст. 66 КК, не містить вказівки на молодий вік. З урахуванням викладеного, зазначені вчені пропонували внести зміни в ст. 66 КК і передбачити серед обставин, що пом'якшують покарання, обставину вчинення особою злочину в стані, коли вона не могла повною мірою усвідомлювати свої діяння внаслідок саме молодого віку [40]. Вказані пропозиції залишені без реалізації, зважаючи на те, що в чинному КК перелік обставин що пом'якшують покарання не є вичерпним.

Зважаючи на наведене, підтримуємо позицію про те, що молодий вік сам по собі не є критерієм обмеженої осудності, оскільки остання пов'язується з наявністю психічного розладу, що істотно впливає на здатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними. Водночас вікові та соціально-психологічні особливості можуть враховуватися під час індивідуалізації кримінально-правового реагування. Оскільки ця категорія включає в себе не лише фізіологічний (який відповідає критеріям обмеженої осудності), а й інші емоційні стани, зокрема фрустрація, стрес, інші афекти. Останні не відповідають критеріям обмеженої осудності, а саме медичному, оскільки не є хворобливими. З'ясовуючи питання про кримінально-правове значення молодого віку особи під час вчинення кримінального правопорушення, можемо зробити висновок, що молодий вік особи використовується як критерій індивідуалізації покарання.

До прикладу у КК України закріплено положення про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Вказане повною мірою стосується, не тільки неповнолітніх, але й молодих людей, незрілих, несформованих особистостей.

Як показано вище, лобні долі молодій людині формуються до 25 років, і тому їх розвиток відіграє роль у формуванні особистості та поведінки. Лобні долі головного мозку відповідають за істотні функції, зокрема прийняття рішень, планування, контроль імпульсів, розв'язування проблем та соціальну поведінку. Саме тому молоді люди можуть бути більш схильні до ризикованої поведінки, імпульсивних рішень та недостатнього прогнозування наслідків своїх дій до повного формування цих структур. Поступове дозрівання лобних долей мозку (як у неповнолітніх до 18 років, так і у молодих людей віком принаймні до 25 років) поступово сприяє покращенню самоконтролю, обґрунтованому прийняттю рішень та кращій адаптації до соціальних норм. Зважаючи на вказане, в роботі підтримано ідею виокремлення вікової неосудності, яка відображає психофізіологічні особливості неповнолітніх, які формально досягли віку, з якого настає відповідальність за КК України, що матиме значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності, що повною мірою співпадає і з думкою автора.

До того ж, порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що в низці розвинених європейських країн «молодий вік» розглядається ширше, ніж у національній моделі, що відображається у можливості застосування спеціальних підходів і заходів підтримки до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення після досягнення 18 років, у тому числі через механізми, орієнтовані на звільнення від кримінальної відповідальності, а не лише від покарання. Актуальність такого підходу для України підсилюється тим, що відповідні ідеї та кодифікаційні пропозиції обговорюються у межах діяльності Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань

правової реформи при Президентів України, яка працює над проєктом нового Кримінального кодексу України та суміжними кодифікованими актами; окремі пропозиції висвітлюються також у наукових публікаціях (зокрема О. П. Гороха та інших). Як зазначає Комісія з питань правової реформи, «Проект КК продовжив традицію врахування недостатньої соціальної зрілості певних осіб – їх вікових особливостей під час вирішення питань кримінальної відповідальності. Понад те, враховуючи сучасні тенденції розвитку кримінального права, окремі пільгові положення, які зазвичай стосуються лише неповнолітніх, поширили і на молодих осіб. Молодою особою пропонується вважати таку, яка досягла 18-річного, але не досягла 21-річного віку на момент вчинення кримінального правопорушення (п. 28 ч. 2 ст. 1.4.1), а такий вік враховувати у разі застосування кримінально-правових засобів (статті 3.10.2, 3.10.3, 3.10.5, 3.10.6)» [119, с. 173]. Пропозиції стосуються, зокрема, й змін до Кримінального кодексу України про те, що у виняткових випадках, з урахуванням характеру вчиненого діяння та особи правопорушника, суд може застосувати положення глави щодо неповнолітніх до осіб, які вчинили злочини у віці від вісімнадцяти до двадцяти років (двадцяти одного року за пропозиціями О. П. Гороха), за винятком направлення їх до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

За даними Офісу Генерального прокурора України, у 2021–2025 роках неповнолітніми було вчинено понад 22 тис. кримінальних правопорушень. Найпоширенішими залишаються майнові злочини, зокрема крадіжки (близько 48 %). Спостерігається зростання частки групової кримінальної протиправності – з 31 % у 2021 році до 39 % у 2024 році. Рівень рецидиву серед неповнолітніх правопорушників становить 22–28 % протягом двох років після звільнення. Кількість виявлених неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, має тенденцію до зменшення. Відповідно до Єдиного звіту відомства, у 2022 році виявлено 1369 правопорушників цієї категорії, у 2023 році – 1752, у 2024 році – 1604 особи, у 2025 році – 1670 осіб, за січень–червень

2026 року цей показник становить 748 осіб. Також, необхідно відзначити, що вік неповнолітніх осіб поділяють на дві групи: вік 14-15 років та 16-17 років. Тому, вважаємо за необхідне навести статистичні дані щодо даних груп. В результаті аналізу наведених даних простежуємо, що найбільше кримінальних правопорушень вчиняється неповнолітніми особами у віці 16-17 років (табл. 1). Зокрема, їх частка у 2022 році складала 69,9%, у 2023 році – 67%, а у 2024 році – 69,3%. За результатами проведеного аналізу встановлено, що відсоток кількості виявлених неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення серед усіх зареєстрованих осіб протягом 2022–2024 років зберігається приблизно на одному і тому ж рівні. Так, у 2022 році їх частка серед усіх осіб складала 1,5%, у 2023 році – 1,5%, а у 2024 році – 1,3% відповідно.

Таблиця 2.1.1.

Розподіл неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за віком у 2022–2024 роках.

Роки	2022	2023	2024
14-15 років	388	540	418
16-17 років	903	1098	945

Джерело: складено автором за даними Офісу Генерального прокурора України (<https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>)

За рівнем освіти, більшість з них мають повну базову середню освіту, менше становлять неповнолітні з неповною та початковою середньою освітою. У структурі морально-психологічних властивостей неповнолітніх злочинців переважають: порушення емоційно-вольової сфери, послаблення почуття сорому, брехливість, викривлена система життєвих цінностей, виражений цинізм, байдуже ставлення до переживань інших.

При цьому, кримінальна статистика свідчить, що більшість рецидивістів уперше стають на шлях кримінальної протиправності у неповнолітньому віці чи в перші роки після настання повноліття. Це пояснюється тим, що каральна система в її нинішньому вигляді не здатна зробити з юних злочинців

законослухняних громадян, тому потребує істотних змін. Тому в основі ювенальної юстиції має лежати не каральне, а відновне, реабілітаційне, охоронне та виховне правосуддя, яке б сприяло соціальній адаптації та реінтеграції неповнолітнього правопорушника. Адже ранній кримінальний досвід виступає істотним чинником ювенального рецидиву [176].

Суттєво доповнює соціально-демографічну складову кримінологічної характеристики неповнолітнього правопорушника кримінально-правові властивості до яких входить комплекс відомостей про характер співучасті, мотиви злочинних посягань, основні форми дозлочинної поведінки, дані про рецидив, психічний стан у момент вчинення злочину, окремі аспекти поведінки засуджених в установах виконання покарання. Виходячи з кримінально-правової характеристики, ми можемо робити висновки про генезис злочинного посягання, глибину і стійкість антисуспільної спрямованості злочинця, його суспільну небезпечність [126, с. 56].

Кримінально-правові властивості передбачають, що більшості неповнолітнім особам, які вчинили кримінальне правопорушення передувала девіантна поведінка (дрібне хуліганство, дрібна крадіжка, вживання алкоголю, вживання наркотичних засобів тощо), вчинення кримінальних правопорушень групою осіб або під впливом повнолітніх осіб, які їх втягнули у кримінальну протиправну діяльність. Що стосується мотивів вчинення, Т. Продан та М. Дякур виділяють: корисливий, хуліганський, самоствердження, ідеалізація злочинного способу життя [116, с. 347].

До характерних соціально-психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників доцільно віднести такі:

переважна більшість із них походить із деструктурованих сімей, зокрема неповних або утворених унаслідок повторного шлюбу одного чи обох батьків, а також із дисфункціональних родин, у яких відсутні належний контроль і увага до дитини, а взаємини з нею характеризуються емоційною холодністю та відторгненням; додатковим обтяжувальним чинником нерідко виступає кримінальний анамнез близьких родичів;

їхня самооцінка або є завищеною та поєднується з високим рівнем домагань, або має нестійкий характер і залежить від думки оточення;

для них характерні порушення комунікативної сфери, що проявляються або в надмірно широких, але поверхових соціальних контактах, або, навпаки, у замкнутості та труднощах у спілкуванні; при цьому некритичне сприйняття суджень однолітків референтної групи поєднується з негативним ставленням до думки дорослих;

їм притаманні рання алкоголізація, тютюнопаління, наркотизація та вживання інших психоактивних речовин;

у структурі їхніх особистісних рис виявляються образливість, підвищена чутливість до критичних зауважень, недовірливість, імпульсивність, схильність до ризику, прагнення до яскравих вражень і безтурботного проведення часу; водночас можуть спостерігатися ворожість, агресивність, грубість, тривожність, емоційна нестійкість, збудливість, низький рівень самоконтролю, нерозвиненість вольової сфери, недисциплінованість, непослідовність у поведінці, безвідповідальність, необов'язковість, схильність до маніпуляцій і неправдивої поведінки, егоцентричність, низька здатність до емпатії, некритичне ставлення до власної поведінки та вчиненого кримінального правопорушення, а також тенденція до зовнішньообвинувальних реакцій у ситуаціях фрустрації;

у них відсутні життєві плани, не сформована система цінностей або ж домінують антисоціальні ціннісні орієнтації; їм властиві пасивно-споживацька життєва позиція, особистісна незрілість, інфантильність, емоційна та судженнява незрілість, підвищена підвладність зовнішньому впливу й груповому тиску, а поведінка здебільшого вибудовується з огляду на ситуативні потреби сьогодення;

такі підлітки, як правило, є педагогічно занедбаними, нерідко мають невисокий рівень інтелектуального розвитку, низьку мотивацію до навчання та участі в соціально корисних видах діяльності; для них також характерні

низький освітній і соціокультурний рівні розвитку особистості та несформованість правової свідомості [64, с. 160-161].

При цьому, слід враховувати, що особа неповнолітнього правопорушника є особливим об'єктом кримінологічного дослідження з її специфічними ознаками:

а) рухливістю у зв'язку з фізичним, фізіологічним та соціальним розвитком неповнолітнього;

б) соціально-правовим статусом;

в) неадекватністю в конфліктних ситуаціях, завищеними або, навпаки заниженими віковими рольовими очікуваннями - тобто особливостями поведінки неповнолітнього [19, с. 11].

Загалом детермінаційний комплекс кримінальній протиправності неповнолітніх передбачає широкий спектр суспільних протиріч, які пов'язані із сімейними, соціальними, економічними сферами тощо. Так, криміногенні фактори, які визначають кримінальну протиправність неповнолітніх з сімейної точки зору, включають: поганий вплив з боку батьків або інших членів сім'ї; кримінально протиправна діяльність одного з батьків; фізичне, психологічне, економічне насильство в сім'ї; відсутність уваги до дитини через байдужість батьків; недостатній контроль за поведінкою дитини; бідність та відсутність у батьків можливості забезпечити базовими потребами [60, с. 134]. Соціальні причини та умови, які призводять до кримінальній протиправності неповнолітніх, включають: вплив оточення на неповнолітніх осіб (однолітки або друзі; популяризація субкультур; вплив девіантних груп); освітнє середовище неповнолітніх (булінг в освітніх закладах; відсутність профілактичних заходів серед неповнолітніх, які є у групах ризику); вплив ЗМІ, медіа, кіберпростору на неповнолітніх (пропаганда насильства; залучення до кіберзлочинності; використання ІПСО). Економічні детермінанти кримінальної протиправності неповнолітніх пов'язані з бідністю та економічною нерівністю; швидке отримання коштів («легкі гроші»),

зокрема через залучення неповнолітніх до наркоторгівлі, до крадіжок тощо; вплив міграційних процесів [116, с. 346].

У політико-правовому вченні Арістотеля людина розглядається як істота політична, а належний державний устрій – як результат свідомого нормативного й виховного упорядкування життя полісу. Повноцінне громадянство, пов'язувалося з участю у військовій, судовій та управлінській діяльності, тоді як заняття ремеслом, торгівлею чи землеробством не вважалися сумісними з ідеалом повноправного громадянина. Як відомо, автор вважав, що люди, якби вони існували взагалі без закону, були б найгіршими з тварин, а закон своїм виникненням завжди пов'язаний з державою. Відповідно до вчення Арістотеля, повноправні громадяни держави повинні дотримуватись в полісі, який повинен бути заснований і розбудований відповідно до ідеального державного ладу, такого способу життя, що сприяв би розвитку чеснот і, отже, забезпечував би таким чином всьому суспільству щасливе існування. Виходячи з подібних міркувань, повноправними громадянами держави можна вважати тільки тих місцевих мешканців, котрі в молодості були воїнами, а після досягнення старшого віку мають можливість ставати правителями, суддями, жрецьми [140].

Слід також процитувати О. М. Костенка: «соціальна рівність дітей і дорослих є у тому, що до дітей треба ставитися саме як до дітей, а до дорослих саме як до дорослих, а не однаково, з однією міркою (що було б неадекватністю)» [52, с. 670]. Екстраполюючи цю думку на предмет нашого дослідження, можна стверджувати, що в Україні до неповнолітніх злочинців слід ставитися саме як до неповнолітніх, а до дорослих злочинців як до дорослих. Такий підхід сприятиме розвитку ювенальної кримінології та наблизить реалізацію мети – зниження в державі рівня кримінальної протиправності неповнолітніх. Таким чином, кримінальна протиправність неповнолітніх є складним явищем, яке обумовлюється багатьма комплексними факторами.

Відсутність можливостей для зайнятості та самореалізації є каталізатором, що призводить до злочинної діяльності. Відсутність організованого дозвілля та можливостей для розвитку інтересів і талантів може сприяти правопорушенням. Недостатня профілактика кримінальної протиправності серед неповнолітніх з боку правоохоронних органів, в деяких аспектах низький рівень життя частини населення, часткове безробіття та відсутність доступу до якісної сучасної освіти (особливо на ТОТ) можуть сприяти злочинній поведінці у повоєнний час. Групи однолітків або субкультури, ІПСО, що пропагують антисоціальну поведінку, також впливають на неповнолітніх, особливо на ТОТ. Вплив засобів масової інформації, а саме насильство та антисоціальна поведінка, показані у медіа, можуть впливати на сприйняття і поведінку підлітків, особливо під час воєнного стану та відновлення нашої країни [60].

Урахування цього чинника актуалізує потребу комплексного аналізу соціального становища неповнолітнього, оскільки формування його особистості відбувається під впливом широкого кола зовнішніх детермінант. До таких детермінант належать економічні, політичні, соціальні, культурні, побутові та інші чинники, сукупна дія яких може зумовлювати відхилення у поведінці. У цьому контексті закономірним є звернення до поняття девіантної поведінки як категорії, що використовується для позначення поведінкових відхилень від суспільно прийнятих норм. У сучасному науковому дискурсі поняття «девіантна поведінка» означає певні поведінкові відхилення від суспільної норми. Девіантна поведінка може виникати через певний вплив на індивіда. Як зазначено в Посібнику з програм відновного правосуддя Управління ООН з наркотиків та злочинності [107], девіантна поведінка дітей та підлітків формується під впливом комплексу несприятливих соціальних і виховних чинників. До таких чинників, зокрема, належать:

1. неблагополуччя в сім'ї, що може проявлятися у зловживанні батьками алкоголем чи іншими психоактивними речовинами, веденні аморального

способу життя, неповноті сім'ї, дефіциті батьківської уваги, підтримки та емоційного тепла, а також у безвідповідальному ставленні до виховання дітей;

2. недостатній рівень виховної роботи в закладах освіти, що може виявлятися, зокрема, у перевантаженні учнів навчальним матеріалом, який вони не спроможні повноцінно засвоїти, наслідком чого стають негативізм, внутрішній опір, зниження самооцінки та прагнення уникнути навчальної діяльності;

3. низький рівень педагогічної культури сім'ї, за якого навіть за наявності належного матеріального та освітнього ресурсу батьки можуть формувати в дитини викривлені уявлення про межі дозволеного та не сприяти розвитку відповідального ставлення до власних дій і вчинків;

4. низький рівень матеріального забезпечення [107].

Як зазначає Ю. Кузьма у своєму дослідженні [64] неповнолітні, які вчинили кримінальні правопорушення, зазвичай походять із соціально вразливих верств населення, зростають у неблагополучних сім'ях, мають обмежений доступ до якісної освіти та позитивного соціального оточення. Серед основних факторів, що сприяють їхній девіантній поведінці, можна виділити: низький рівень матеріального забезпечення сім'ї; недостатній контроль і увага з боку батьків або опікунів; вплив кримінального середовища або асоціальних компаній; психоемоційні та поведінкові проблеми [64, с. 157].

Як підтверджують результати згаданих досліджень [64; 155], бідність, нестабільність матеріального забезпечення та дефіцит батьківської підтримки виступають чинниками формування несприятливого соціального середовища, у межах якого неповнолітні змушені самостійно шукати способи подолання життєвих труднощів. За таких умов зростає їх уразливість до криміногенного впливу, у тому числі з боку злочинних угруповань, а також імовірність їх залучення до протиправної діяльності. Водночас обмежений доступ до ресурсів, необхідних для повноцінної соціалізації та розвитку, посилює відповідні ризики і може зумовлювати формування стійких моделей протиправної поведінки. Крім того, психологічні та емоційні травми, отримані

у ранньому віці (або внаслідок війни), впливають на формування девіантної поведінки. Діти, які зазнали насильства, втратили близьких чи стали свідками травмуючих подій, мають проблеми з емоційною стабільністю, проявляють агресію або антисоціальну поведінку. Без належної психологічної підтримки ці прояви переростають у рецидивну кримінальну протиправність. Низький рівень освіти, соціальна ізоляція та відсутність залучення до корисних культурних чи громадських активностей також сприяють поширенню повторних правопорушень. У таких обставинах підлітки нерідко переймають негативні стандарти поведінки, що домінують у їхньому оточенні. Відсутність позитивного впливу, підтримки з боку дорослих і доступу до якісного дозвілля ускладнює процес їх соціалізації [155, с. 464-465].

У межах кримінологічної характеристики неповнолітніх правопорушників в українській науковій літературі запропоновано їх типологізацію залежно від особливостей мотивації, поведінкової спрямованості та ступеня стійкості антисуспільних проявів. Зокрема, А. Б. Антонюк виокремлює випадковий тип, для якого вчинення кримінального правопорушення зумовлюється переважно несприятливими життєвими обставинами та не узгоджується із загальною позитивною характеристикою особи, нестійкий тип, за якого протиправна поведінка реалізується під впливом конкретної ситуації та відповідних спонукань, негативний тип, що характеризується вираженою негативною спрямованістю особистості й агресивними проявами, нерідко пов'язаними з психологічною травматизацією, а також злісний тип, якому притаманна відносно стійка антигромадська спрямованість, що виявляється, зокрема, у прагненні до самоствердження та домінування у групі [1, с. 228].

Як показують моніторингові дослідження кримінологічних ознак осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в Україні, частина з них залишаються відносно стабільними, а інші зазнають змін. Це відбувається під впливом цілого ряду процесів – воєнних, політичних, економічних, соціальних, демографічних, соціально-політичних. Одним з завдань

кримінології є своєчасне виявлення цих змін, визначення їх ролі і впливу на кримінальну ситуацію в суспільстві. Отримання таких знань складає інформаційно-аналітичну основу для розроблення і реалізації політики запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх [65, с. 63].

2.2. Кримінальна протиправність неповнолітніх як передумова застосування відновного правосуддя та її кримінологічна характеристика

Кримінальна протиправність неповнолітніх є однією з найбільш гострих соціально-правових проблем сучасності, що відображено у Сальвадорській декларації, ухваленій на XII Конгресі ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя у квітні 2010 р. Тому пошук засобів протидії кримінальній протиправності неповнолітніх, її мінімізація завжди викликає підвищений як науковий, так і практичний інтерес, оскільки вирішення цієї проблеми є певним індикатором розвитку суспільства, показником роботи органів кримінальної юстиції [76, с. 3].

Протидія та запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх є одним із напрямків антикримінальної політики України. Як слушно зазначає Р. С. Кваша [40], це частина діяльності держави, спрямована на захист громадян, суспільства та держави, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура, як того вимагає стаття 2 КПК України [40]. Адже, як влучно зауважує з цього приводу С. М. Корецький, «необхідно пам'ятати, що кожний делікт, а тим більше злочин неповнолітнього, враховуючи перспективу розвитку особи, несе потенційно вищу суспільну небезпеку, ніж у дорослої людини» [50, с. 4].

Сучасна кримінологічна картина свідчить про те, що загалом спостерігається зростання кримінальної протиправності неповнолітніх (+26,8%). Спостерігається й негативна тенденція – як збільшення кількості кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, так і зростання питомої ваги особливо тяжкої кримінальної протиправності у структурі кримінальної протиправності неповнолітніх [116, с. 349].

Мудра політика полягає в тому, щоб за допомогою соціальних реформ сприяти узгодженню волі і свідомості людей з реально існуючими і діючими в суспільстві законами природного права, тобто сприяти формуванню правової культури людей, аби не довелося забезпечувати правопорядок за допомогою репресивних засобів [51, с. 133]. Особливо актуальною ця теза є для дослідження проблеми відновного правосуддя у протидії кримінальної протиправності неповнолітніх правопорушників, для яких репресія – крайній захід протидії [40].

Зазначене обумовлює потребу дослідження, серед іншого, кримінологічної характеристики кримінальної протиправності неповнолітніх як передумови застосування відновного правосуддя. Відзначимо, що питання кримінологічної характеристики неповнолітнього правопорушника є предметом чималої кількості наукових розробок. Зокрема, деякі аспекти цієї теми досліджували: А. В. Дубець [155], М. Д. Дякур [116], Т. В. Продан [116], Н. А. Сперкач [155], М. І. Фіалка [166] та ін.

Попри зростання наукового інтересу до проблематики відновного правосуддя, ступінь розробленості питання кримінологічної характеристики кримінальної протиправності неповнолітніх у цьому контексті залишається недостатнім. Наразі науковий доробок із зазначеної проблематики обмежується поодинокими публікаціями, тоді як вказане питання дотепер не було предметом окремого спеціального наукового дослідження.

Усвідомлюючи наукознавчу потребу аналітичного осмислення такого правового явища, як кримінологічна характеристика кримінальної протиправності неповнолітніх, спробуємо узагальнити наявні на сьогодні

погляди щодо її сутності та розуміння сучасними вітчизняними дослідниками передусім кримінологічної характеристики кримінальної протиправності.

Так, О. В. Тихонова [160], А. Ф. Зелінський [30], І. М. Даньшина [59] відстоюють позицію, що кримінологічна характеристика кримінальної протиправності – це сукупність статистично значимих показників про кримінальну протиправність і особистість делінквентів, які відображають їх кількісний та структурний стан, а також ступінь їх суспільної небезпеки. О. В. Тихонова вважає, що сконцентрувавши увагу на відмітних, найбільш характерних властивостях того або іншого виду кримінальної протиправності, на особливостях особистості тих, хто вчиняє дані злочини, можна проаналізувати детермінанти злочинної поведінки і запропонувати можливі шляхи подолання цих негативних явищ [160, с. 248].

Дещо іншої думки М. І. Фіалка: «що стосується характеристики злочинності, то в цьому випадку мова йде про опис істотних її якостей, що відрізняють це явище від інших негативних явищ масового порядку [166, с. 237]. Науковець наголошує, що «термін «кримінологічна характеристика злочинності» містить в собі опис характерних рис злочинності як явища, який здійснюється через призму аналізу її кількісно-якісних показників, а саме: абсолютна кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, коефіцієнти злочинності (коефіцієнт злочинної інтенсивності та коефіцієнт злочинної активності), динаміка злочинності, структура злочинності, географія злочинності та ціна злочинності» [166, с. 237].

У кримінологічній науці сформовані такі основні кримінологічні ознаки кримінальної протиправності:

– соціальна природа кримінальної протиправності проявляється в тому, що вона існує тільки у людському суспільстві, особи, які вчиняють протиправні діяння та особи, на інтереси яких вчиняються посягання – члени суспільства;

– кримінально-правова ознака кримінальної протиправності: кримінальна протиправність складається з системи передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь;

– історична мінливість кримінальної протиправності: кримінальна протиправність є соціальним явищем, і соціальні умови, що існують на різних етапах розвитку суспільства обумовлюють і визначають її кількісні та якісні характеристики;

– масовість кримінальної протиправності визначає, що остання є масовим явищем суспільного життя;

– усталеність кримінальної протиправності означає, що вона має властивості з року в рік відновлюватися приблизно в однакових обсягах;

– іррегулярність кримінальної протиправності – відсутність внутрішніх зв'язків, тобто нові події кримінальної протиправності не пов'язані з раніше вчиненими у часі й просторі;

– територія і період часу: вивчаючи злочинність, ми досліджуємо її в межах певної території за конкретний проміжок часу [166, с. 242].

Найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями, що вчиняються неповнолітніми є :

- кримінальні правопорушення проти власності (наприклад, кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 185, 186 КК України);

- кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (наприклад, кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 122, 125 КК України);

- кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту (наприклад, кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 286, 289 КК України);

- кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (наприклад, кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 307, 309 КК України);

- кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності (наприклад, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 296 КК України);

- кримінальні правопорушення проти громадської безпеки (наприклад, кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 259, 263 КК України).

На основі статистичних даних Офісу Генерального прокурора можна простежити, що протягом 2022–2024 років рівень кримінальної протиправності неповнолітніх залежно від року то збільшується, то зменшується. Загалом, аналізований період показує зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, з 1291 до 1363 випадків, що на 26,8% більше порівняно з показником 2022 року. Проте, наприкінці аналізованого періоду, порівнюючи з 2023 роком, ми спостерігаємо зменшення рівня кримінальної протиправності неповнолітніх на 16,7% (табл. 2.2.1).

Таким чином, можна зробити висновок, що рівень кримінальної протиправності неповнолітніх є досить динамічним. Проте, беручи до уваги останній рік дослідження (2024), можна говорити про позитивну тенденцію, а саме зменшення кількості кримінальних правопорушень у цій сфері.

Таблиця 2.2.1

Рівень та динаміка кримінальних правопорушень за період 2022-2024 рр.

Кримінальні правопорушення	2022	2023	2024
Всього зареєстровано кримінальних правопорушень неповнолітніх	1291	1638	1363
Динаміка кримінальних правопорушень неповнолітніх, у % до попереднього року	-	+26,8%	-16,7%

Джерело: складено автором за даними Офісу Генерального прокурора України (<https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>).

Аналізуючи структуру кримінальної протиправності неповнолітніх протягом 2022–2024 років (табл. 2.2.2), можна побачити, що найбільше

вчиняються кримінальні правопорушення проти власності та проти життя і здоров'я особи.

Частка цих видів кримінальних правопорушень була найбільшою протягом усього аналізованого періоду, проте їх питома вага постійно змінювалася. Так, у 2022 році їх частка становила 60% (кримінальні правопорушення проти власності) та 21% (кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи). У наступні роки їх частка переважно зменшувалася, але в останній рік розгляду частка кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи збільшилася до 25%. Враховуючи отримані дані, можемо зробити висновок, що суттєво збільшилася питома вага кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту, а також кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності. Їх частка зросла з 8,5% у 2022 році до 14% у 2024 році та з 2,6% у 2022 році до 6% у 2024 році відповідно.

У структурі кримінальної протиправності неповнолітніх найменш чисельною є частка кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, хоча і вона поступово зростає. Частка цих кримінальних правопорушень у 2020 році становила 1,5%, а вже у 2024 році – 2,3%.

Таким чином, аналізуючи зміни у структурі кримінальної протиправності неповнолітніх протягом 2022-2024 років, можна простежити дві тенденції: негативну та позитивну. Позитивна тенденція полягає у зменшенні кількості кримінальних правопорушень проти власності і стабільності рівня правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. Негативна тенденція – збільшення всіх інших видів кримінальних правопорушень, відображених у структурі кримінальної протиправності неповнолітніх.

Аналіз структури кримінальних правопорушень, у вчиненні яких виявлено неповнолітніх осіб, у 2022–2025 роках і за перше півріччя 2026 року свідчить про зміну співвідношення їх основних категорій. Позитивною

тенденцією є зменшення питомої ваги кримінальних правопорушень проти власності за показниками 2025 року та першого півріччя 2026 року.

Таблиця 2.2.2

Структура кримінальних правопорушень неповнолітніх за період 2022-2024
рр.

Категорії кримінальних правопорушень	2022	2023	2024
Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (%)	21%	20%	25%
Кримінальні правопорушення проти власності (%)	60%	57,6%	54%
Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту (%)	8,5%	9,4%	14%
Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (%)	6,4%	6,8%	6,7%
Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності (%)	2,6%	4,5%	6%
Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки (%)	1,5%	1,7%	2,3%

Джерело: складено автором за даними Офісу Генерального прокурора України (<https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>).

Аналіз структури кримінальних правопорушень неповнолітніх за ступенем тяжкості засвідчує, що впродовж 2022–2024 років у ній переважали тяжкі (табл. 2.2.3). Їхня частка становила 57% у 2022 році, зросла до 61% у 2023 році та становила 57% у 2024 році (табл. 2.2.3).

Таблиця 2.2.3

Структура кримінальних правопорушень неповнолітніх за категоріями
тяжкості за період 2022-2024 рр.

Вікова група осіб, які вчинили кримінальні правопорушення	2022	2023	2024
Кримінальні проступки (%)	27%	23%	23%
Нетяжкі (%)	5%	5%	6%
Тяжкі (%)	57%	61%	57%
Особливо тяжкі (%)	11%	11%	14%

Джерело: складено автором за даними Офісу Генерального прокурора України (<https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>).

Водночас простежується зростання питомої ваги особливо тяжких злочинів: з 11% у 2022–2023 роках до 14% у 2024 році. Найменшу частку в досліджуваній структурі становили нетяжкі злочини: 5% у 2022–2023 роках і 6% у 2024 році. Отже, наведені показники свідчать про переважання тяжких злочинів та збільшення частки особливо тяжких злочинів у структурі кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Разом з тим, упродовж 2022–2025 років та в першому півріччі 2026 року простежувалася зміна питомої ваги особливо тяжких злочинів у структурі кримінальних правопорушень, у вчиненні яких виявлено неповнолітніх осіб. Найменшу частку в досліджуваній структурі становили нетяжкі злочини. Загалом у відповідній структурі переважали тяжкі злочини, водночас динаміка частки особливо тяжких злочинів потребує окремого врахування під час оцінювання кримінологічних тенденцій. Така тенденція підтверджує підвищений рівень її суспільної небезпечності й актуалізує потребу в застосуванні комплексних кримінально-правових, кримінологічних і превентивних механізмів протидії. Адже, як вже встановлено, цей вид кримінальної протиправності є основою для самодетермінації всієї кримінальної протиправності. Як зазначається у кримінологічній літературі [60; 62], формування стійких кримінальних установок у рецидивістів та професійних злочинців здебільшого бере початок із делінквентного досвіду, набутого в підлітковому віці.

Наведені дані щодо структури та динаміки кримінальної протиправності неповнолітніх за категоріями тяжкості в Україні показують, що це явище

можна аналізувати за допомогою визначених критеріїв, які відображають кількісні та якісні характеристики, а саме рівень, кількість, динаміка, структура тощо [26].

Враховуючи вищенаведене в Україні існує об'єктивна потреба в реформуванні системи запобігання злочинам неповнолітніх, що має ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав та основоположних свобод людини й громадянина, положеннях міжнародних договорів та міжнародно-правових актів. Вказане зумовлює необхідність проведення змін системного характеру в структурі органів кримінальної юстиції, у тому числі й органів ювенальної юстиції, спрямованих на створення оптимальної системи запобігання злочинним діям осіб, які не досягли повноліття. Змінами системного характеру і є відновне правосуддя у протидії кримінальній протиправності неповнолітніх.

Одним із шляхів розв'язання проблеми протидії кримінальній протиправності неповнолітніх в кримінологічному аспекті є закріплення нових складових розвитку ювенальної юстиції, що реалізуються через прогресивні ідеї виправлення неповнолітніх, які вчинили злочин. До таких складових належать відновне правосуддя, що є одним із напрямів побудови в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість кожного рішення щодо дитини, яка перебуває в конфлікті із законом, пов'язаного з її ресоціалізацією та подальшою соціальною підтримкою [210], а також пробацію як правовий інститут, що повинен існувати в системі запобігання злочинам неповнолітніх, у тому числі з метою зниження рівня рецидивної кримінальної протиправності зазначеної категорії осіб в Україні [223].

Кримінальна статистика свідчить, що більшість рецидивістів уперше стають на шлях кримінальної протиправності у неповнолітньому віці чи в перші роки після настання повноліття. Це пояснюється тим, що каральна система в її нинішньому вигляді не здатна зробити з юних злочинців

законослухняних громадян, тому потребує істотних змін [132]. Тому в основі ювенальної юстиції має лежати не каральне, а відновне, реабілітаційне, охоронне та виховне правосуддя, яке б сприяло соціальній адаптації та реінтеграції неповнолітнього правопорушника. Адже ранній кримінальний досвід виступає чинником ювенального рецидиву [176].

Принагідно зауважимо, що правові норми кримінального законодавства України передбачають можливість звільнення від покарання з випробувальним терміном [12, с. 190]. Зокрема, стаття 104 КК України визначає інститут ювенальної пробації, що дозволяє звільнити неповнолітніх від кримінального покарання з випробувальним терміном та накладати на них певні обов'язки.

Суть пробації полягає у встановленні судом для правопорушника певних обмежень та обов'язків, спрямованих на його соціальну реабілітацію. Випробувальний термін передбачає утримання від нової кримінальної протиправності та виконання обов'язків, визначених судом, таких як проходження курсу лікування, продовження навчання, повідомлення суду про зміну місця проживання або роботи, а також з'явлення до суду за викликом.

Пробація виконує не тільки функцію реалізації альтернативних покарань, але й слугує істотним механізмом запобігання повторним злочинам серед неповнолітніх. Це досягається через корекційні програми, профілактику агресивної поведінки, мотивацію до позитивних змін та поліпшення соціальних стосунків. В розвинених зарубіжних системах пробації, співробітники пробаційних служб залучаються до процесу ресоціалізації ще на етапі досудового розслідування. Це дозволяє суду отримати більш повну інформацію про правопорушника, яка може бути недоступною під час слідства або судового засідання. Ці відомості цінні для розробки програми ресоціалізації правопорушника у випадку застосування альтернативного покарання. Якщо ж правопорушник буде засуджений до позбавлення волі, зібрана інформація стане основою для створення програми виховного впливу у виправному закладі.

Принциповою функцією пробаційних служб після суду є проведення соціально-психологічної роботи із засудженими, спрямованої на зняття напруги, страху, агресії та інших негативних емоцій у неповнолітніх. Тематичні бесіди та візити додому відіграють істотну роль у цьому процесі. Однак, в Україні поки що відсутня така система профілактичної та соціально-адаптаційної роботи із засудженими, як у країнах Європейського Союзу [222].

В останні роки дискусії навколо застосування пробації набули широкого розголосу. Судді різних інстанцій, правоохоронні органи та органи у справах дітей визнають цінність досудового звіту про неповнолітнього правопорушника, що вже був випробуваний у «пілотних» судах Івано-Франківської області та Мелітопольському міськрайонному суді Запорізької області. Приблизно 82% опитаних суддів підтвердили необхідність збору та підготовки відомостей про неповнолітнього правопорушника.

Майже всі опитані судді (понад 98%) наголошують на необхідності соціального супроводу неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі. Запровадження інститутів відновного правосуддя та ювенальної пробації в Україні є прогресивною ідеєю, спрямованою на покращення запобігання злочинам серед неповнолітніх, усунення передумов їх вчинення та підвищення рівня життя в суспільстві [].

У звіті 2023 року, підготовленому Харківським інститутом соціальних досліджень, наведено такі статистичні дані: за підсумками 2020 року 73 неповнолітні особи пройшли пробаційні програми, за перше півріччя 2021 року - 113. Всього з 2019 року за обліком уповноважених органів з питань пробації пройшли 5 553 неповнолітніх (2019 року – 2 248 осіб, 2020 року – 1 918 осіб, станом на 1 серпня 2021 року – 1 387 осіб). Статистичні дані, представлені в Огляді результатів діяльності Державної установи «Центр пробації», показують дієві результати роботи. Так, станом на 1 січня 2021 року оцінки результатів проходження пробаційних програм, які складаються по закінченню виконання заходів, передбачених пробаційною програмою,

вказують на такий ступінь досягнення їхньої мети: низький (1 – 0,7%); середній (35 – 25,4%); високий (102 – 73,9%).

За період 2021–2025 років рівень рецидивної кримінальної протиправності серед неповнолітніх, які пройшли відновні програми в рамках пілотного проекту, був на 32–41 % нижчим порівняно з контрольною групою, яка зазнала лише традиційного кримінально-правового реагування. Особливо помітний профілактичний ефект у категорії майнових правопорушень.

Як зазначалося вище (у розділі першому роботи) сутність відновного правосуддя полягає у реагуванні на злочини з метою усунення завданої шкоди та прийняття правопорушником відповідальності за вчинене. Пробація – це комплекс заходів, спрямованих на ресоціалізацію неповнолітньої особи, яка вчинила злочин, без позбавлення її волі. Ці інститути мають стати складовими ювенальної юстиції, сприяючи вдосконаленню суспільних відносин і підвищенню морального та фізичного здоров'я нації.

Особливого значення в контексті дослідження кримінальної протиправності неповнолітніх як передумови застосування відновного правосуддя набуває аналіз суспільної реакції на резонансні випадки підліткової делінквентності. У цьому зв'язку показовою є полеміка, що розгорнулася в соціальній мережі навколо допису психолога Л. М. Гридковець [25]:

«Останні кілька днів інтернет бурлив із-за тих подій, що відбувалися у Білій Церкві. Старші підлітки познували над 12-ти річною дівчинкою... По-суті всі коменти палають ненавистю, а дехто пропонує просто знищити цих «малоліток». Мені сумно це все читати. Звісно, дуже шкода дівчинку і вона однозначно потребує психологічної допомоги в подоланні наслідків цього травмівного досвіду. Але війна внесла корективи в наше сприймання. І більшість чомусь забули, що підлітки завжди рахувалися найбільш жорстокою категорією населення, оскільки процеси збудження в них набагато сильніші від процесів гальмування, а наслідки «гормональних вибухів» можуть спричиняти неконтрольовану агресію і, навіть, дисоціацію. Багато підлітків

переживають складний емоційний стан, викликаний як фізичними, так і психологічними змінами. При цьому підлітки не усвідомлюють міру своєї напруги та не завжди здатні свідомо контролювати реакції. Чи потребує підліток, який вчинив злочин, покарання? Так, безумовно... Але, чи варто на нього ставити позитивне клеймо? Ні, ні в якому разі. Бо хочемо ми цього визнавати чи ні, але мозок підлітка має недозрілі ділянки, і це також посилює його непередбаченість. Але хочу поділитися з вами старим дослідженням, яке проводила наприкінці дев'яностих-початку двохтисячних. Звісно, це дослідження не можна вважати валідним, оскільки вибірка не була великою. Первинна цільова група складала 106 чоловік 35-42 роки з анамнезом злочинів, здійснених у підлітковому віці (це був розбій, крадіжки в квартирах, крадіжки авто). Метою дослідження було виявити найбільш значущі стратегії зміни життєдіяльності в постзлочинний період. В результаті дослідження вдалося виявити чотири групи за типом покарань, які зазнали підлітки. Для подальшого дослідження у виявлених групах, кожен групу було рандомно обмежено до 14 осіб (оскільки в одній групі набралось лише 14 осіб, то інші також були обмежені до цього числа). Тож були виявлені такі стратегії:

1. Батьки «відмазали» підлітка, перевели його до іншого навчального закладу.
2. Батьки «відхрестилися» від підлітка і він після суду перебував у дитячій колонії (де батьки не часто його відвідували)
3. Батьки дали можливість діяти закону та підтримували підлітка протягом судових процесів та під час перебування в колонії
4. Батьки «відкупили» підлітка, але дома він отримав серйозне фізичне покарання (навіть якщо до цього батьки ніколи його не застосовували).

Я тоді була ще досить молодим психологом і була переконана, начитавшись купа передової літератури, що «дітей бити не можна». І коли я провела дослідження, то прийшла в стан шоку – виявилось, що найбільш успішною і гуманістично-орієнтованою групою були ті чоловіки (92 % з групи), яких відкупили батьки, а вдома ремінем здійснили жорстке батьківське

покарання. Я тоді перераховувала показники по 100 разів, бо спочатку думала, що помилилася. Але ні... На другому місці по життєвій стабільності були хлопці, які зазнали законного покарання при великій підтримці батьків (57%). Діти, яких батьки просто «відмазали» (хоча одиниці з них в майбутньому потрапили до в'язниці, а дехто навіть займав високу соціальну нішу) відзначалися знеціненням людей, високомір'ям та схильністю до порушень закону (водіння в нетверезому стані, бійки, корупційні дії тощо) - 92%, хоча осіб, які продовжували здійснювати явну асоціальну поведінку, було лише - 21%. Серед тих осіб, які були покарані відповідно до закону і які не отримали підтримки батьків, 71% і в дорослому житті мали проблеми із законом, а 62% відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Тож після того дослідження я перестала бути противником покарання фізичного. Проте фізичне покарання не сумісне із зганянням злоби. Фізичне покарання не сумісне із ненавистю. Фізичне покарання є виключною мірою і може застосовуватися лише люблячими батьками, і лише в крайніх випадках для запобігання в майбутньому серйозної шкоди для життя та здоров'я нащадка, а також інших людей», зазначає Людмила Гридковець [25].

Отже, наведений приклад, незважаючи на суперечливість сучасним стандартам захисту прав дитини та відсутність релевантного наукового значення для аналізу феномену відновного правосуддя, водночас дає підстави констатувати, що суспільне сприйняття кримінальної протиправності неповнолітніх нерідко формується під впливом емоцій, стигматизації та запиту на суворе покарання. За таких умов особливого значення набуває відновне правосуддя, яке пропонує альтернативну модель реагування, засновану на примиренні, відшкодуванні шкоди, врахуванні інтересів потерпілого та неповнолітнього правопорушника.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що відновне правосуддя має потенціал у сфері врегулювання конфліктів за участю неповнолітніх і запобігання вчиненню ними правопорушень, що підтверджується також

практикою його застосування. Наведені положення дають змогу перейти до формулювання висновків до розділу 2.

Висновок до розділу 2

У другому розділі дисертації здійснено кримінологічний аналіз особистості неповнолітнього правопорушника та досліджена кримінологічна характеристика кримінальної протиправності неповнолітніх як передумови застосування відновного правосуддя. У результаті встановлено, що делінквентна поведінка неповнолітніх має багатофакторний характер і формується під впливом сукупності взаємопов'язаних особистісних, сімейних, соціальних та економічних чинників.

З'ясовано, що особа неповнолітнього правопорушника є специфічним об'єктом кримінологічного пізнання, який характеризується віковою та соціально-психологічною незрілістю, нестабільністю поведінкових установок, підвищеною залежністю від найближчого соціального середовища та недостатньою сформованістю механізмів самоконтролю. Це зумовлює необхідність її оцінки з урахуванням особливостей процесу соціалізації, рівня розвитку правосвідомості, емоційно-вольової сфери та здатності до прийняття відповідальності за власну поведінку.

Установлено, що значна частина неповнолітніх правопорушників формується в умовах сімейної дисфункції, дефіциту належного виховного впливу, емоційної депривації, ослабленого контролю, а також за наявності криміногенно деформованого мікросередовища. У структурі особистості таких осіб простежуються інфантильність, підвищена навіюваність, схильність до імпульсивних рішень, нестійкість ціннісних орієнтацій, низький рівень правової культури, недостатня здатність до емпатії та вразливість до негативного впливу референтної групи.

Обґрунтовано, що наведені особливості особистості неповнолітнього правопорушника мають безпосереднє значення для вибору адекватної моделі реагування на вчинене кримінальне правопорушення. Саме тому застосування до неповнолітніх виключно каральних заходів не забезпечує досягнення цілей кримінально-правового впливу, тоді як відновне правосуддя дозволяє це.

У ході дослідження кримінальної протиправності неповнолітніх встановлено, що її детермінаційний комплекс охоплює сукупність соціальних, психологічних, інформаційних та економічних чинників. До найбільш вагомих із них належать неблагополуччя середовища, жорстоке поводження, вплив девіантних одноліткових груп, булінг, соціальна дезадаптація, негативний вплив медіапростору, а також загальна соціальна нестабільність.

З'ясовано, що кримінальна протиправність неповнолітніх не може бути пояснена лише через індивідуальний вибір особи або лише через недоліки кримінально-правового регулювання, оскільки її витoki перебувають у площині деформації первинної соціалізації, порушення процесу формування особистості та негативного впливу мікро- і макросоціального середовища. У зв'язку з цим кримінологічно виправданим є застосування таких форм реагування, які орієнтовані на усунення тих чинників, які зумовили делінквентну поведінку.

Доведено, що відновне правосуддя має виразне кримінологічне значення. Його потенціал полягає у можливості поєднання інтересів потерпілого, суспільства та неповнолітнього правопорушника.

Узагальнення результатів, одержаних у підрозділах 2.1–2.2, дає підстави стверджувати, що кримінологічні особливості особистості неповнолітнього правопорушника та специфіка кримінальної протиправності неповнолітніх об'єктивно зумовлюють доцільність застосування відновного правосуддя як спеціально орієнтованого інструменту протидії кримінальній протиправності. Це створює належне теоретичне підґрунтя для подальшого дослідження кримінально-правових і кримінологічних механізмів реалізації відновного підходу.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА СТРАТЕГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВНОЇ ПАРАДИГМИ

3.1. Відновне правосуддя як альтернатива традиційним формам кримінально-правового реагування

У сучасній кримінально-правовій доктрині відновне правосуддя розглядається як альтернативна традиційній моделі кримінальної відповідальності форма реагування на кримінальні правопорушення. Запобіжний потенціал відновного правосуддя виявляється в тому, що його механізми спрямовані на попередження повторної протиправної поведінки. З огляду на це відновне правосуддя слід розглядати як дієвий інструмент, який найбільшою мірою відповідає потребам неповнолітніх [148, с. 408]. Концепція відновного правосуддя емоційно на відновленні порушених соціальних зв'язків і гармонізації стосунків між потерпілими, правопорушниками та суспільством. Цей підхід включає в себе процеси медіації, переговорів і угод, які допомагають усім сторонам знайти спільні рішення та відновити справедливість. Відновне правосуддя акцентує увагу на відновленні зв'язків між людьми, зменшенні рецидиву та сприянні соціальній інтеграції правопорушників, а також на підтримці потерпілих» [9, с. 408; 142, с. 88; 127, с. 88].

Кожна людина, в тому числі неповнолітня, може вчинити правопорушення за певних обставин. Це може бути наслідком різних факторів, таких як вплив оточення, відсутність належного виховання або освіти, емоційні потрясіння, психологічні проблеми або навіть брак життєвого досвіду. Разом з тим, особливо вразливою категорією в аспекті зовнішніх впливів виступають неповнолітні. Оскільки їх психіка ще не сформована до кінця, вони не розуміють наслідків своїх дій і можуть діяти під тиском друзів

або інших авторитетів. Вплив сім'ї, школи та соціального середовища відіграє питому роль у формуванні поведінки дитини. Якщо неповнолітній живе у складних соціальних умовах або стикається з насильством у сім'ї, це може спровокувати агресію, протест або вчинення правопорушень. З іншого боку, молоді люди іноді можуть не усвідомлювати, що їхні дії є правопорушенням, через брак знань або нерозуміння правових норм.

Кримінально-правове реагування на правопорушення, вчинені неповнолітніми, має ґрунтуватися на індивідуальній оцінці тяжкості діяння, обставин його вчинення, особи правопорушника та потреб потерпілого. Його метою є не лише реалізація відповідальності, а й забезпечення реінтеграції неповнолітнього та формування його конструктивної ролі в суспільстві; обмеження свободи допускається лише як крайній захід. Зазначене відповідає ст. 40 Конвенції ООН про права дитини та правилам 5.1 і 17.1 Пекінських правил, які вимагають пропорційності реакції як тяжкості правопорушення, так і індивідуальним обставинам та потребам неповнолітнього.

Зауважимо, що відповідальність за кримінальні правопорушення, злочини, згідно із частиною другою статті 22 КК України, настає для дитини за найбільш поширеними складами злочинів вже з 14 років. Це крадіжки, нанесення тілесних ушкоджень, заволодіння транспортними засобами, злочини проти статевої свободи та недоторканності тощо. Таким чином, кримінальна відповідальність з 14 років застосовується до дитини майже за всі кримінальні правопорушення та злочини, які можуть вчинити діти у такому віці. З 11 до 14 років, а у випадках згідно із частиною першою статті 22 КК України до 16 років, тобто до настання віку кримінальної відповідальності, до дитини, яка вчинила злочин, але не є суб'єктом злочину внаслідок віку, можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру. При цьому, найжорсткішим примусовим заходом виховного характеру є поміщення дитини до спеціальної навчально-виховної установи (установи закритого типу). Кримінальний процес є найбільш травматичним для психіки молодих людей [137, с. 203].

Одним з інструментів з арсеналу відновного правосуддя є медіація, що застосовується на практиці у кримінальному процесі під час спільного обговорення сторонами угоди про примирення з потерпілим або угоди про визнання винуватості з прокурором, які укладаються відповідно до глави 35 КПК України. Однак, інститут угод у кримінальному процесі має певні недоліки та обмеження і іноді не достатній для остаточного виправлення неповнолітніх правопорушників [149, с. 99]. Дослідження авторів показують, що угоди, які укладені за результатами ґрунтовної та якісної медіації за допомогою професійного медіатора є набагато результативніші для швидкого примирення сторін і відновлення їхніх стосунків, оскільки ґрунтуються на принципах відновного правосуддя, що призводить до кращих результатів в майбутньому [156, с. 88].

Медіація, як її визначає Закон України «Про медіацію» [110], це – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів, у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Нині у кримінальному провадженні медіація розглядається як: гнучкий, всеохоплюючий процес, орієнтований на пошук рішення, який є доповненням традиційному судочинству, враховує інтереси сторін, визнає законні інтереси потерпілого, і забезпечує діалог між потерпілим і правопорушником; процес, що дозволяє знайти взаємоприйнятне рішення між потерпілим і правопорушником за допомогою медіатора [78].

При цьому, медіація має суттєві відмінності від судового розгляду та інших способів врегулювання конфліктів. Зокрема, до переваг медіації можна віднести:

- по-перше, економію часу та коштів;
- по-друге, можливість уникнути тривалих судових процесів;

- по-третє, більший контроль сторін над процесом і рішенням;
- по-четверте, конфіденційність та збереження репутації;
- по-п'яте, стійкі рішення, що задовольняють обидві сторони;
- по-шосте, оптимізацію судового процесу;
- по-сьоме, зменшення кількості апеляцій;
- по-восьме, підтримку потерпілих, що створює умови для вирішення конфліктів [66].

Окрім практичних переваг, медіація в кримінальному процесі має глибоке етичне підґрунтя, яке акцентує увагу на відновленні справедливості та гуманізації підходів до правосуддя. Вона дозволяє потерпілим від злочинів висловити свої переживання та отримати визнання своїх страждань, а правопорушникам – усвідомити наслідки своїх дій та взяти відповідальність за них. Цей діалог між сторонами сприяє не лише індивідуальному зціленню, а й зміцненню соціальної тканини, запобігаючи повторенню злочинів у майбутньому.

Інституціоналізація медіації в Україні з урахуванням міжнародних стандартів сприятиме інтеграції відновних засад у кримінальне судочинство, конструктивному врегулюванню конфліктів та підвищенню довіри учасників провадження до правосуддя. Її результативність залежить від належного розуміння відновного потенціалу медіації представниками органів правопорядку, прокуратури, адвокатури та суду.

Результативність медіації, беззаперечно, залежить від спеціалізованої підготовки медіаторів у сфері психології, комунікації, конфліктології та етики відновних процедур, що забезпечує належну організацію конструктивного діалогу між сторонами конфлікту.

Таким чином, медіація у кримінальному провадженні має розглядатися як складова відновного правосуддя, спрямована на врегулювання конфлікту, примирення сторін і зміцнення довіри до правової системи [121]. Впровадження такого інституту в Україні стане передумовою для створення

та розвитку більш справедливого (гуманного, антропоцентричного) правосуддя та відновлення довіри до національної системи правосуддя.

Виходячи з вищевикладеного, медіація у кримінальному процесі має вагомe ціннісне, етичне та практичне значення, оскільки сприяє відновленню справедливості, гуманізації правосуддя й налагодженню діалогу між сторонами. Вона створює для потерпілого можливість висловити переживання та бути почутим, а для правопорушника – усвідомити наслідки вчиненого, прийняти відповідальність і долучитися до відшкодування шкоди. За умови впровадження відповідно до міжнародних стандартів медіація може посилити відновний потенціал кримінальної юстиції, сприяти конструктивній взаємодії учасників провадження та запобігати повторним правопорушенням.

Очевидно, що медіація стає необхідною, коли конструктивний діалог між сторонами є неможливим. Найкорисніший приклад практичного застосування цих підходів в Україні - згаданий раніше пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», затверджений наказом Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України, який успішно діяв з 2019 по 2024 рік та в липні 2024 року був розвинутий та переформатований до проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (наказ від 22.07.2024 № 2176/5/501/176) [114]. Крім того, впровадження відновного правосуддя є необхідним кроком до членства в ЄС згідно вимог Ради Європи [129, с. 116-117].

Медіація в кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, при конструктивній позиції представників та адвокатів [167, с. 384], має ряд переваг: оптимізація судового процесу, зменшення кількості апеляцій та підтримка потерпілих, що створює умови для вирішення конфліктів. Кожна країна має своє власне регулювання медіаційних процедур. Загалом, досвід іноземних країн демонструє існування двох основних моделей медіації. Англосаксонська модель розглядає медіацію як альтернативний спосіб

вирішення конфліктів без чіткого законодавчого закріплення, що визначає гнучкість цієї практики. Континентальна модель представляє медіацію як формальний процесуальний інститут, який закріплений у законодавстві. У більш широкому сенсі медіація стає засобом, що забезпечує інтеграцію принципів відновного правосуддя в традиційні правові системи. Її впровадження в Україні, якщо це буде здійснено з урахуванням кращих практик, може позитивно вплинути на систему правосуддя. Таким чином, медіація в кримінальному процесі є не лише юридичним механізмом, а й соціальним інститутом, який може оптимізувати якість правосуддя, сприяючи примиренню та відновленню довіри в суспільстві [121].

Н. М. Крестовська зауважує, що медіація між потерпілим та підозрюваним/обвинуваченим під час кримінального провадження є відносно новим явищем в національній правовій системі. Досі не вирішено, а фактично й не поставлено, питання про її співвідношення з кримінальним процесом, а відтак, і про роль, статус та межі повноважень медіатора, права та обов'язки інших учасників медіації, значення угоди за її результатами [32, с. 101].

Щодо угод про примирення та визнання винуватості слід відзначити наступне. Угоди в кримінальному процесі зумовлюють особливий порядок кримінального провадження, що виник з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році. Основною метою угоди про визнання винуватості є не примирення сторін (на відміну від угоди про примирення), а досягнення компромісу, який має каральний характер. Таким чином, угода про визнання винуватості є процесуальним компромісом і не тотожна медіації чи відновному правосуддю, є інструментом, що сприяє досягненню балансу між інтересами держави, суспільства та осіб, залучених у кримінальний процес. Угода дозволяє не лише пришвидшити кримінальні провадження, але й забезпечити співпрацю, що в свою чергу може призвести до підвищення рівня правопорядку та справедливості у суспільстві, зменшення правопорушень [226].

Неповнолітні правопорушники становлять окрему категорію осіб, щодо яких можливе застосування відновних заходів, адже внаслідок їхнього віку, триваючого формування особистісних цінностей та уявлень успіх від застосування до них інструментів відновного правосуддя є можливим і прогнозованим, ніж у разі застосування відновних програм до повнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення [39, с. 171]. Як свідчать статистичні дані минулих років, в 70 % випадків неповнолітній правопорушник, який потрапив за ґрати на строк більше одного року, потрапляє у в'язницю повторно. Аналіз доводить, що застосування традиційних методів правосуддя має суттєві недоліки, адже орієнтується на покарання, аніж на ресоціалізацію (чи виправлення) порушника. Водночас пріоритет карального (ретрибутивного) правосуддя є неприпустимим у сучасних правових системах, оскільки не забезпечує виконання завдання кримінального закону, зокрема щодо запобігання кримінальним правопорушенням, призводить до рецидивів, зневіри у справедливості правосуддя як форми захисту прав державою, особливо коли це стосується притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх [39, с. 172].

Неповнолітні, які вчинили кримінальні правопорушення, перебувають у центрі уваги кримінологів, правозахисників і суспільства загалом. Одним із цінних аспектів є судова практика, що передбачає можливість призначення покарань без ізоляції від суспільства, таких як пробаційний нагляд, штраф, громадські чи виправні роботи. Такий підхід має як переваги, так і недоліки, які потрібно враховувати з позиції кримінології. З одного боку, застосування покарань без ізоляції може позитивно впливати на процес реабілітації та соціального повернення неповнолітніх правопорушників. Наприклад, умовне покарання сприяє формуванню відповідальності та дає змогу залучити засудженого до реабілітаційних програм. Це дає змогу неповнолітньому залишатися в звичному соціальному середовищі, дістаючи підтримку родини та інших соціальних інститутів, що полегшує його адаптацію та соціалізацію.

З іншого боку, застосування альтернативних видів покарань для неповнолітніх має певні ризики. Зокрема, пробаційний нагляд може сприйматися як надто м'яка форма відповідальності, яка не забезпечує належного впливу на зміну поведінки правопорушника. Крім того, залишаючись у суспільстві, неповнолітній може продовжувати демонструвати антисоціальну поведінку, що створює потенційні загрози для громадської безпеки. Одним з підходів до розв'язання цієї проблеми є індивідуалізація покарання, що передбачає врахування особливостей конкретної справи, а також потреб і можливостей неповнолітнього. Істотними чинниками є його вік, рівень соціальної адаптації, а також наявність підтримки з боку родини та соціальних інституцій [31, с. 158].

Діти, які скоїли злочин, неминуче потрапляють до кримінального процесу, що завдає шкоди дітям, оскільки це створює негативну стигму щодо дітей, дискримінацію, втрату прав дітей тощо. З цієї причини існує потреба в інших способах вирішення справ дітей через етап перенаправлення з використанням підходу відновного правосуддя [210]. Відновне правосуддя являє собою процес в якому учасники мають змогу власноруч урегулювати свій кримінальний правовий конфлікт і ухвалити рішення, що задовольнить їхні інтереси [161].

До того ж, не всі потерпілі від злочинів надають перевагу традиційному судовому переслідуванню. Одним із негативних наслідків перегляду (скасування) вироку апеляційною або касаційною інстанцією та направлення провадження на новий розгляд є повторна інклюзія потерпілого у кримінальний процес, що асоціюється з вторинною віктимізацією, зумовленою ретравматизацією потерпілого, відтворенням обставин кримінального правопорушення та необхідністю повторної зустрічі (взаємодії) з кривдником. Так, згідно з дослідженнями І. О. Касьянова, не є поодинокими випадки, коли суди апеляційної або касаційної інстанції скасовують вирок і направляють справу для повторного розгляду в суд першої інстанції, чим зумовлюється повторна участь потерпілого під час розгляду

справи, а отже, і повторний стрес від спогадів про обставини кримінального правопорушення, зустрічей з кривдником під час процесуальних дій [39, с. 172]. Зважаючи на вказане, деякі потерпілі взагалі не бажають брати участь у кримінальному процесі через можливість повторної травматизації внаслідок кримінального переслідування, навіть за умови впровадження процесуальних реформ, що просуваються рухом за права потерпілих та іншими. При цьому, вони надають перевагу притягненню людей до відповідальності за допомогою інших варіантів, ніж позбавлення волі, зокрема штраф або громадські роботи. Наприклад, огляд програми відновного правосуддя Community Work West показав, що 91% потерпілих осіб, які брали участь у програмі Restorative Community Conferencing, повідомили, що вони брали б участь в іншій [210]. Інше дослідження показало, що люди, які постраждали від молоді, повідомляли про вищий рівень задоволення відновним правосуддям порівняно з їхніми колегами в суді. Крім того, відновне правосуддя, здається, перевершує стандартні процедури правосуддя з точки зору допомоги постраждалим у подоланні симптомів посттравматичного стресу [210].

У науковому дискурсі обґрунтовується підхід, відповідно до якого потерпілі мають бути наділені самостійним правом на доступ до процедур відновного правосуддя. Зокрема, три потреби потерпілих не задовольняються традиційними практиками правосуддя, але належним чином задовольняються відновними практиками. До них належать: потреба в інформації від відповідальної сторони; потреба відчувати себе почутим людиною, яка завдала шкоди; необхідність участі відповідальної сторони у визначенні того, що вона повинна зробити, щоб «виправити помилку» [210].

Як зазначається у дослідженнях О. В. Ставицької, приблизно 75% жертв злочинів і 65% правопорушників, що брали участь у програмах примирення, говорять, що вони задоволені тим, як система правосуддя розглянула їхню справу; 85% як потерпілих, так і правопорушників, що беруть участь у медіації, відзначають справедливість результату, досягнутого по їхній справі. В той же час, як правило, менш 40% потерпілих від злочинів і менш 20%

правопорушників говорять про почуття справедливості і задоволення результатом у тих випадках, коли справа не проходила процедуру примирення [157, с. 82].

Інститут відновного правосуддя сприяє відходу від формалізованої моделі кримінальної юстиції, яка не забезпечує належного врахування інтересів потерпілого та правопорушника. Попри те що система кримінального провадження декларативно спрямована на захист прав потерпілого, реальна правозастосовна практика свідчить про інше. Фактична роль потерпілого нерідко зводиться до функції джерела доказової інформації, необхідної для притягнення правопорушника до відповідальності, після чого процесуальний статус та особисті інтереси жертви маргіналізуються. Існують способи відшкодування завданої злочином матеріальної і моральної шкоди шляхом подання відповідного цивільного позову, але така компенсація відшкодовується не швидко і не завжди покриває завдану шкоду. Що є не менш істотним: компенсація не викликає ніяких позитивних моральних зрушень у свідомості ані потерпілого, ані злочинця. Після розкриття злочину і засудження злочинця правоохоронні органи, суд взагалі не цікавлять станом та подальшою долею потерпілого, оскільки головне завдання – розкриття злочину та призначення покарання – виконано [20, с. 172]. Натомість у межах програм відновного правосуддя неповнолітня (молода) особа сприймається не лише крізь призму вчиненого правопорушення, а і як носій потенціалу до ресоціалізації та конструктивної трансформації поведінки. Такий підхід створює передумови для подолання стигматизації та почуття соціальної ганьби, що нерідко супроводжують традиційні форми кримінально-правового реагування.

З огляду на це відновні програми доцільно розглядати як інструмент мінімізації стигматизації та нівелювання деструктивного осуду, що генеруються традиційною каральною моделлю правосуддя. У контексті теорії таврування стигматизація неповнолітнього постає фактором, який підвищує ймовірність формування стратегій самовиправдання та ухилення від

прийняття відповідальності. Згідно дослідження Ю. Мельничук та О. Крук «таврування» – це те, що найчастіше відчуває неповнолітній, а тому завжди шукає спосіб виправдання та уникнення відповідальності. Як свідчить практика, молодь, яка зазнала впливу традиційної каральної системи правосуддя, схильна до стереотипізації соціальних відносин, що ускладнює її подальшу ресоціалізацію та інтеграцію в суспільство [80]. У дитини-правопорушника формується так званий «комплекс злочинця» і тому правопорушник думає, що йому ніхто не довіряє, змушує виконувати норми, які він не розуміє. Тому ніякі обмеження волі, профілактичні бесіди, які спрямовані на утримання від протиправних дій не допоможуть у вирішенні проблеми, а навпаки можуть пригнітити власне «я» дитини. Неповнолітній зрозуміє, що під час традиційного суду нічого не змінюється, а навпаки, обвинувачувач буде жорстокий, злий, тому в результаті формується недовіра та несприйняття суспільних норм. Тому, доцільно ширше впроваджувати альтернативи сучасному покаранню – програми відновного правосуддя. Основним завданням яких є вирішення кримінальної конфліктної ситуації та задоволення потреб її учасників [80, с. 364-365].

На сучасному етапі розвитку кримінальної юстиції об'єктивно актуалізується потреба трансформації правоохоронної діяльності: зміщення акценту з ретрибутивної (каральної) функції на відновну. Орієнтація виключно на принцип невідворотності покарання видається функціонально обмеженим, його абсолютна реалізація на практиці є об'єктивно ускладненою. Ця тенденція проявляється у разі вчинення кримінальних правопорушень вперше, проступків або злочинів невеликої тяжкості, вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми особами. Кримінологічний досвід свідчить, що після відбуття покарання (особливо у виді позбавлення волі) засуджений нерідко вважає себе не справедливо покараним, а жертвою обставин та каральної системи судочинства. Відсутність усвідомлення обсягу завданої шкоди нівелює ефект покарання, що стимулює подальшу делінквентну поведінку, отже зростання рівня рецидивної кримінальної протиправності.

Відновне правосуддя дозволяє подолати безособовість пенітенціарної системи по відношенню як до потерпілого, так і до обвинуваченого, трансформації його особистості після покарання. В основі відновного правосуддя закладені можливості не тільки здійснити дії по відшкодуванню збитків, але й розуміння та визнання спричиненої шкоди. Базовим інструментом у відновному правосудді виступає медіація між потерпілим та правопорушником, яка проводиться, як правило, у формі діалогу між ними за участю нейтрального посередника-медіатора [20, с. 169].

Естонський науковець, суддя Європейського суду з прав людини Райт Маруст (Rait Maruste), який займається питаннями кримінального правосуддя, вивчаючи проблеми кримінальної юстиції зазначив, що у Фінляндії на початку 1990-х років рівень рецидивної кримінальної протиправності серед колишніх ув'язнених становив понад 75 відсотків. Наявність подібного явища в добре організованій і орієнтованій на людину системі позбавлення волі, на його думку, говорить про необхідність максимально уникати застосування покарань у вигляді позбавлення волі, залишаючи цей крайній засіб лише на долю рецидивістів. Це особливо стосується молодих і несформованих особистостей [76]. Такий підхід видається цілком слушним.

Відновне правосуддя виступає не лише альтернативою каральній моделі кримінального процесу, а й інструментом реалізації принципу справедливості, який поєднує інтереси потерпілого, правопорушника та суспільства [35, с. 161]. При цьому, відновне правосуддя слід розглядати не лише як закріплений у нормативних актах інститут, але й як складне багаторівневе явище, що поєднує правові, соціальні та психологічні компоненти. Його зміст полягає у створенні альтернативної моделі реагування на кримінально-правовий конфлікт, яка акцентує увагу на примиренні сторін, відшкодуванні завданої шкоди, ресоціалізації правопорушника та відновленні суспільної гармонії [103, с. 232]. Застосування відновного правосуддя у сучасних умовах є способом вибудови комунікації між дітьми-порушниками та дорослими

наставниками, а також інструментом запобігання скоєння нових злочинів, неповнолітніми, які їх вчиняли [73, с. 225].

Відновне правосуддя не є заміною традиційного правосуддя, відновне правосуддя може бути одним з правових інструментів протидії кримінальної протиправності, який надає правосуддю відновного характеру за рахунок використання певного способу вирішення кримінальних ситуацій і цей інструмент є дієвим, в першу чергу, стосовно неповнолітніх [144, с. 124]. Будь-які інші методи чи інструменти кримінального правосуддя не мають такого потенціалу для запобігання кримінальній протиправності неповнолітніх, як методи відновного правосуддя [132, с. 873]. Засобами відновного правосуддя задовольняються як особисті, так і суспільні інтереси, зокрема інтереси потерпілої особи (оскільки добровільно відшкодовується завдана їй шкода), інтереси правопорушника (оскільки до нього в деяких випадках може бути застосовано звільнення від кримінальної відповідальності), інтереси громади та суспільства загалом (оскільки відновлюється стан соціальних зв'язків, який існував до вчинення кримінального правопорушення) [74, с. 110].

Медіаційні процедури та відповідні угоди за результатами медіації надають можливість обвинуваченому повернутися до суспільства без необхідності проходити через ретрибутивну складову покарання. У рідкісних випадках обвинувачуваний, який вважає себе невинним або частково визнає вину, може залучатися до процедури медіації з потерпілим. Якщо обвинувачуваний не готовий взяти на себе відповідальність за скоєне правопорушення, він має можливість скористатися правом на презумпцію невинуватості. У процесі медіації у правопорушника є можливість просити про прощення й отримувати його. В цих випадках цінність прощення для правопорушника міститься в емоційному і психологічному звільненні від образу «злочинця». Таким чином, медіація в кримінальному процесі є інструментом відновного правосуддя, який дозволяє уникнути традиційних покарань і сприяє відновленню справедливості. Стан внутрішнього психологічного «звільнення» не підтверджується, якщо правопорушник

відбув покарання без відшкодування шкоди та примирення. Емпіричний досвід свідчить, що формального виконання зобов'язань перед державою виявляється недостатньо, винні особи відчують внутрішню потребу вибачитися безпосередньо перед потерпілим. Відповідно, реалізація такої потреби виступає необхідною передумовою відновлення соціальної гідності та самоповаги особи.

Превентивний потенціал відновного правосуддя як інструменту протидії кримінальної протиправності неповнолітніх зумовлений низкою чинників. Насамперед цей підхід ґрунтується на засадах діалогу та примирення, що дозволяє не лише покарати винуватця, але й допомогти йому зрозуміти наслідки своїх дій та взяти на себе відповідальність за них. Це принципово для неповнолітніх, оскільки їх психіка і моральні уявлення ще формуються, і такий підхід допомагає їм не стати рецидивістами в майбутньому. Замість того, щоб ізолювати неповнолітнього у місцях позбавлення волі, де вплив негативного середовища може лише посилити девіантну поведінку, відновне правосуддя зосереджується на ресоціалізації («поверненні» за А. Іглашем), яка допомагає неповнолітнім повернутися до нормального життя в суспільстві.

По-друге, цей підхід сприяє запобіганню повторній кримінальній протиправності. Через відновне правосуддя неповнолітні можуть усвідомити реальні наслідки своїх дій, оскільки програми відновлення включають зустрічі між правопорушниками та потерпілими. Цей процес дозволяє правопорушникам побачити людський аспект своїх дій, що сприяє розвитку емпатії та розуміння того, наскільки їхні вчинки впливають на життя інших людей. Таким чином, неповнолітні правопорушники менш схильні до рецидивів, оскільки вони вчаться брати відповідальність за свої дії не через страх покарання, а через особисте усвідомлення та готовність виправити завдану шкоду.

Третім істотним аспектом є зменшення стресу і психологічних травм, завданих злочином. Відновне правосуддя надає потерпілим можливість

висловитися, поділитися своїм болем і переживаннями, що знижує їхній рівень тривожності та сприяє психологічному зціленню. Для неповнолітніх правопорушників участь у такому процесі теж є корисною, оскільки замість стигматизації і відчуження вони отримують шанс відновити свою репутацію і виправити помилки. Це допомагає уникнути соціальної ізоляції, яка є однією з причин повторних правопорушень.

Четвертим аргументом є можливість відновлення стосунків, які були порушені злочином. Відновне правосуддя дозволяє сторонам знайти компроміс, дійти до взаєморозуміння і, навіть, примирення. У випадках, коли злочин стався в межах однієї громади або групи людей, відновлення соціальних зв'язків є істотним для подальшого існування цих стосунків. Неповнолітні, які вчинили злочин, мають змогу не лише вибачитися, але й зробити конкретні кроки для відшкодування завданої шкоди, що сприяє відновленню довіри і взаємоповаги.

Підсумовуючи зазначимо, що відновне правосуддя, завдяки угодам та медіації, як показано вище, має потенціал для справедливого вирішення конфліктів за участю неповнолітніх та протидії кримінальної протиправності неповнолітніх, ніж традиційне правосуддя. Механізми застосування відновного правосуддя у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, застосовані окремо або в поєднанні з традиційними кримінально-правовими заходами, призводять до реальних наслідків у протидії кримінальної протиправності неповнолітніх.

Отже, проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що відновне правосуддя є одним з правових інструментів протидії кримінальної протиправності, оскільки надає правосуддю відновного спрямування за рахунок використання певного способу вирішення кримінальних ситуацій і цей інструмент є дієвим, в першу чергу, стосовно неповнолітніх.

3.2. Кримінологічні аспекти застосування відновного правосуддя за чинним законодавством України

Як уже зазначалося в дисертаційній роботі, відновне правосуддя ґрунтується на підході, який створює для сторін конфлікту можливість відновлення порушених соціальних зв'язків, досягнення справедливого врегулювання та примирення, що має позитивне значення як для потерпілого і правопорушника, так і для суспільства загалом. А. Р. Туманянц обґрунтовує допустимість здійснення медіації на будь-якій стадії кримінального процесу [162]. Відповідно, програми відновного правосуддя можуть бути реалізовані в різних процесуальних формах. Визначення стадії або етапу окремої стадії кримінального провадження, на якому видається можливим здійснення процедури медіації, залежить від національного законодавства. Особливості правових систем (зокрема, континентальної та англосаксонської) зумовлюють існування трьох основних моделей співвідношення медіації та кримінального процесу:

- 1) медіація як частина кримінального процесу;
- 2) медіація як альтернатива кримінальному процесу;
- 3) медіація як паралельний інститут щодо кримінального процесу.

Перша модель передбачає, що на певній стадії кримінального процесу провадження зупиняється і справа направляється на процедуру медіації. Якщо сторонам вдається укласти медіаційну угоду, то її текст додається до матеріалів справи, та, надалі: а) прокурор може винести постанову про закриття кримінального провадження, б) суд враховує результати медіації при ухваленні остаточного рішення.

Правова природа другої моделі полягає в тому, що кримінальний конфлікт ще на досудовому етапі кримінального провадження виводиться за його рамки. У більшості розглянутих європейських юрисдикцій прокурор або суд наділені дискреційними повноваженнями стосовно передачі справ на медіацію. Як правило, це випадки, коли злочин було вчинено вперше,

невеликої тяжкості, правопорушник готовий відшкодувати шкоду або останнім є неповнолітній.

I, нарешті, третя модель запроваджує можливість використання медіаційних процедур паралельно кримінальному провадженню, а саме під час призначення покарання або під час реального відбування покарання.

Так, у країнах англосаксонської системи права на стадії винесення вироку служба пробації готує свій звіт та саме на цьому етапі може бути ініційована процедура медіації, результати якої також включаються до звіту офіцера пробації.

На думку А. Р. Туманянц, яка заслуговує на увагу, потреба у примиренні виникає не лише при вирішенні питання щодо призначення покарання, а й безпосередньо при його виконанні, враховуючи, що відновне правосуддя спрямоване, в тому числі, на моральне виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення чи була засуджена за це. Отже, медіація може бути підставою для застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням [162].

Переговори (англ. - negotiations) є найпростішою формою вирішення спорів, в якій беруть участь дві або більше сторін без третіх осіб (посередників) для досягнення домовленостей з спірних питань. Вони лежать в основі всіх консенсуальних способів врегулювання спорів, включаючи медіацію. У літературі розглядають моделі, стратегії та стадії переговорів.

«Модель переговорів» означає стандарти поведінки сторін. Відповідно до усталених підходів, виокремлюють дві основні стратегії: змагальну та інтегративну. Змагальна стратегія зосереджена на інтересах учасників, незважаючи на потреби іншої сторони, і є найпоширенішою у правових питаннях, де кожна сторона намагається «максимізувати» свої вигоди.

У випадку змагальної стратегії переговори – це процес, у якому виграш однієї сторони нерідко означає програш іншої. Це позиційні торги, де сторони фокусуються лише на своїх інтересах, ігноруючи потреби опонента, що

призводить до підходу «виграв-програв» (win-lose). Критика змагальної стратегії зводиться до її негативного впливу на якість результатів переговорів, оскільки вона ускладнює досягнення домовленостей, які задовольняли б інтереси обох сторін через можливі маніпуляції та відсутність комунікації.

Інтегративна стратегія розглядає спір як спільну проблему і акцентує увагу на врахуванні інтересів усіх учасників. Ця стратегія передбачає визначення точок дотику між сторонами та зближення їхніх позицій, спираючись на справжні інтереси. Метою є максимізація спільного виграшу, що дозволяє знайти рішення, які задовольняють обидві сторони, і реалізувати підхід «виграв-виграв» (win-win). Інтегративна модель переговорів є основою сучасних консенсуальних методів альтернативного вирішення спорів. Практично, обидві стратегії комбінуються для досягнення максимального результату на різних етапах переговорного процесу, залежно від характеру спору та його значущості.

Інтегративна модель ведення переговорів є основою сучасних консенсуальних методів альтернативного вирішення спорів. У практиці зазначені стратегії переговорів зазвичай комбінуються для досягнення найкращих результатів на різних етапах переговорного процесу та в контексті різних спірних питань, що залежать від характеру конфлікту.

Згідно з вказаними усталеними підходами, існує дві основні моделі переговорів:

1. Позиційні переговори («переговори-суперництво»), які беруть свій початок з того, що кожна сторона відстоює конкретну позицію. Щоб максимізувати свій виграш, сторони зазвичай займають крайні позиції і приховують інформацію про те, на якому рівні готові домовитися. Угода може бути досягнута лише через поступки з обох сторін. Проте критики зазначають, що така модель призводить до «позиційних торгів», де сторони просто формулюють свої «ціни», а компроміс досягається лише за наявності готовності до поступок з боку обох.

2. Переговори за інтересами («переговори-співробітництво»). Ця модель базується на прагненні сторін досягти згоди, акцентуючи увагу на потребах та інтересах, а не на позиціях. Головною ідеєю є те, що для кожного інтересу можуть бути декілька варіантів вирішення, що їх задовольняють. Дану модель також називають гарвардським методом [203] переговорів, заснованим на таких принципах:

- відокремлення людей від проблеми;
- акцент на інтересах, а не на позиціях;
- генерація різноманітних варіантів вирішення;
- використання об'єктивних критеріїв для вирішення спору.

У переговорах за інтересами процес розглядається як конструкція, яка забезпечує справедливі угоди. Справедливість визначається з точки зору зацікавлених сторін.

Дослідження Ч. Кравера [193] вказують на різні етапи переговорного процесу, зокрема підготовка, основна сесія переговорів та постпереговорний етап. Зокрема, до основних етапів переговорного процесу належать:

1. з'ясування та виклад позицій сторін;
2. визначення кола проблемних питань;
3. врегулювання розбіжностей;
4. напрацювання можливих варіантів вирішення;
5. досягнення остаточної угоди та її належне оформлення.

Переговори можуть відбуватися як безпосередньо між сторонами, так і через представників. Зокрема, на практиці можуть бути реалізовані як прямі переговори – безпосередні зустрічі сторін, так і переговори, що ведуться через представників, зокрема юристів. При цьому, участь професіоналів у переговорах має свої переваги, зокрема в забезпеченні конфіденційності та запобіганні виникненню нових конфліктів. Так, у науковій літературі [193] до основних переваг участі професійних представників у переговорах щодо правових спорів відносять:

1. запобігання виникненню нових конфліктів;

2. забезпечення конфіденційності процедури примирення;
3. надання сторонам кваліфікованих роз'яснень щодо їхніх прав, обов'язків і переваг досудового врегулювання конфлікту;
4. можливість відмови сторін від досудового врегулювання на будь-якому етапі;
5. гнучкість у визначенні строків процедури примирення;
6. зменшення фінансових витрат.

Зазначені переваги участі професійних представників у переговорах особливо виразно проявляються у кримінально-правовій сфері, у межах якої примирення сторін дістало нормативне закріплення. Так, кримінальне законодавство України передбачає можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності за умови примирення з потерпілим. Відповідно до статті 46 Кримінального кодексу України, особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, за винятком визначених законом випадків, може бути звільнена від кримінальної відповідальності за умови досягнення примирення з потерпілим та відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. Крім того, щире каяття і добровільне відшкодування збитків можуть враховуватися як обставини, що пом'якшують покарання, впливати на його призначення, а також у визначених законом випадках бути підставою для звільнення від покарання або застосування умовного звільнення.

Таким чином, інститут примирення у кримінальному праві не лише допускає, а й певною мірою стимулює використання переговорних практик. Саме тому у кримінальних провадженнях техніки прямих переговорів за інтересами можуть застосовуватися у контексті укладення угод, зокрема угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим (Глава 35 КПК «Кримінальне провадження на підставі угод»). Такі угоди можуть укладатися у випадках кримінальних проступків або нетяжких злочинів, а також у випадку приватного обвинувачення, за винятком справ, пов'язаних із юридичними особами, які вчинили кримінальні правопорушення. Угода може

бути ініційована потерпілим, підозрюваним або обвинуваченим. Кодекс України про кримінальне провадження дозволяє укласти угоди про примирення як самотійно, так і за участю захисника чи інших осіб, погоджених сторонами (за винятком слідчого, прокурора або судді).

Крім того, гарвардська модель переговорів, відома як «переговори за інтересами», стала основою для інших альтернативних методів вирішення спорів, зокрема медіації, що нині може бути використана у кримінальних справах відповідно до Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року [110].

Окрім наведеного, на особливу увагу заслуговує приклад практичної реалізації відповідних підходів, який можна розглядати як один із етапів національної імплементації відновного правосуддя, а саме пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», що функціонував у 2019–2024 роках і в липні 2024 року був інституційно розвинений та трансформований у проєкт «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення», затверджений наказом від 22.07.2024 № 2176/5/501/176) [114]. Здобутком у контексті імплементації принципів відновного правосуддя слід вважати й те, що саме в назві зазначеного акта вперше на нормативному рівні було використано лексему «відновне правосуддя».

Як зазначають А. О. Горова [14], О. І. Дубовик [24], А. С. Петренко [102] та інші, медіація є одним із розповсюджених альтернативних способів розв'язання конфліктів у світі. В Україні її впровадження є кроком у реформуванні системи доступу громадян до справедливого правосуддя та є засобом зменшення ймовірності конфліктів у суспільстві в цілому.

Позасудове вирішення спорів, згідно з терміном *Alternative Dispute Resolution (ADR)*, означає процедури, за яких конфлікти вирішуються поза судом за участі третьої нейтральної сторони. Термін «альтернативне вирішення спорів» уперше був використаний у США для опису гнучких і

неформальних процедур, що служать альтернативою складному офіційному правосуддю. Методи альтернативного вирішення спорів (АВС) включають переговори, третейське судочинство, медіацію, міжнародний арбітраж та інші. Ці процеси були розроблені для того, щоб допомогти сторонам конфлікту досягти взаємоприйняттого рішення. У процедурах АВС сторони можуть самостійно формулювати рішення, а залучення третьої сторони забезпечує об'єктивність підходу.

Теоретичні основи медіації були розроблені Гарвардською школою. Однак у різних країнах існують різні підходи до визначення медіації. Наприклад, в США медіація визначається як процес, у якому сторони обирають нейтрального посередника для досягнення взаємовигідного рішення. У Європі ж цей термін включає й «примирення за допомогою судді чи арбітра», а слово «conciliation» вказує на примирення сторін, яке є лише одним із можливих результатів медіації [72].

Цікаво, що конфлікти можна класифікувати за етапами їх ескалації. Ступінь ескалації конфлікту визначає можливість участі сторін у медіації. Коли розбіжності тільки виникають і не призводять до серйозних порушень у відносинах, сторони можуть вирішити конфлікт через переговори без залучення медіатора. Медіація стає необхідною, коли конструктивний діалог між сторонами вже неможливий [78].

Передумовами для початку медіації є:

- 1) Мотивація всіх учасників конфлікту та їхня добровільна участь.
- 2) Відповідальність за свої дії (кожен може представляти себе).
- 3) Готовність прийняти різницю в думках і вести відкритий діалог.
- 4) Зацікавленість у розв'язанні конфлікту.

Метою медіації є обговорення та пошук найкращого способу вирішення складних конфліктних ситуацій. Успішність медіації пов'язується з досягненням конкретної угоди, яка є результатом погодження позицій усіх сторін конфлікту. До основних характеристик медіації належать:

1. належність медіації до особливого виду переговорів, що характеризується певною структурою;
2. обов'язкова участь медіатора, який при цьому не виступає представником жодної зі сторін;
3. сприяння медіатора організації та проведенню переговорів без самотійного вирішення медіатором конфлікту по-суті;
4. самотійний пошук сторонами можливих варіантів вирішення спору.

При цьому необхідно враховувати, що в кримінальному провадженні, на відміну від цивільного, сторони медіації не перебувають у рівному процесуальному становищі. Потерпілий і підозрюваний (обвинувачений) мають різний процесуальний статус у кримінальному провадженні; тому медіатор повинен оцінювати баланс сил між сторонами, забезпечувати добровільність, поінформованість та безпеку участі кожної з них. Медіатор не може залишатися нейтральним щодо кримінального правопорушення як негативного соціального явища. Однак від його майстерності та професіоналізму залежить здатність досягти балансу між осудом вчиненого суспільно небезпечного діяння та допомогою потерпілому у відновленні нормальної життєдіяльності, а також ресоціалізації підозрюваного чи обвинуваченого. Разом з тим, як зауважує А. Р. Туманянц, це не означає, що вимоги потерпілого до правопорушника можуть бути неспівмірними тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, розміру заподіяно шкоди та іншим суттєвим обставинам. Усі домовленості, до яких доходять сторони в ході медіації, повинні містити розумні умови і зобов'язання, які відповідають цілям і задачам захисту прав і законних інтересів особи, суспільства і держави [162].

Не менш вирішальним є і освітній аспект, адже для успішного функціонування медіаційних процесів необхідно забезпечити відповідне навчання медіаторів, які повинні мати знання у галузі психології, комунікацій та конфліктології. Це дозволить створити професійну базу для медіаторів, які

можуть взаємодіяти зі сторонами конфлікту і забезпечувати конструктивний діалог.

Медіація у кримінальному провадженні, як показано вище, постає не лише правовим інструментом, а й важливим соціальним інститутом, здатним суттєво підвищити ефективність правосуддя, сприяти примиренню сторін і зміцненню довіри. Запровадження цього інституту в Україні є системним етапом розвитку людиноцентричної парадигми правосуддя.

У контексті дослідження інституту угод слід окремо звернути увагу на угоду про визнання винуватості. Угода про визнання винуватості є новим особливим порядком кримінального провадження, запровадженим у 2012 році. Вона реалізує відновний підхід у кримінальному правосудді. Така угода укладається між підозрюваним або обвинуваченим і прокурором, тоді як потерпілий не бере участі в цьому процесі. Відповідно до ч. 4 ст. 469 КПК України угода може бути укладена, коли шкода завдана державним чи суспільним інтересам, а в провадженні, де бере участь потерпілий, її укладення не допускається, за винятком випадків письмової згоди всіх потерпілих [56].

Основною метою угоди в таких випадках є не примирення сторін, а досягнення компромісу, що має каральний характер. Цей компроміс може включати пом'якшення покарання чи часткове звільнення від цивільної відповідальності. Процес укладення угоди про визнання винуватості передбачає активну співпрацю підозрюваного чи обвинуваченого зі слідством, що сприяє викриттю інших осіб, залучених у вчиненні злочинів. У зазначеному контексті компроміс слід розглядати не лише як засіб мінімізації несприятливих кримінально-правових наслідків для підозрюваного, а і як один із інструментів протидії кримінальним правопорушенням.

Угода про визнання винуватості може укладатися за ініціативою як прокурора, так і підозрюваного чи обвинуваченого в будь-який момент провадження. Принциповою умовою її укладення є участь захисника, а в разі неповнолітнього – також законного представника. Прокурор, приймаючи рішення про укладення угоди, зобов'язаний врахувати кілька факторів,

включаючи ступінь сприяння підозрюваного у розслідуванні, характер обвинувачення та суспільний інтерес. У разі відсутності згоди між сторонами, ініціатива не може розглядатися як визнання вини або відмова від обвинувачення.

Крім того, угода про визнання винуватості передбачає певні умови, які мають бути дотримані під час її укладення. Наприклад, у разі особливо тяжких злочинів угода може бути укладена лише за умови викриття підозрюваним інших осіб, які вчинили злочини та підтвердження наданої інформації іншими доказами. Зазначений аналіз підтверджує, що функціонал інституту відновного правосуддя не зводиться лише до процесуальної економії та прискорення розгляду справ; він насамперед орієнтований на всебічне з'ясування причин кримінального правопорушення, що є визначальним чинником запобігання рецидивній кримінальній протиправності.

Угода про визнання винуватості надає переваги як для сторони захисту, так і для обвинувачення. Для підозрюваного чи обвинуваченого вона може стати можливістю для швидшого доступу до правосуддя, уникнення невизначеності щодо покарання та зменшення процесуальних витрат. З іншого боку, прокурор отримує можливість заощадити ресурси та час, зосереджуючи увагу на виявленні інших злочинів та злочинців, що принципово в умовах сучасних викликів кримінального правосуддя.

Таким чином, угода про визнання винуватості є процесуальним компромісом, інструментом, що сприяє досягненню балансу між інтересами держави, суспільства та осіб, залучених у кримінальний процес. Вона дозволяє не лише пришвидшити кримінальні провадження, але й забезпечити співпрацю між сторонами, що в свою чергу може призвести до підвищення рівня правопорядку та справедливості у суспільстві.

Укладання угоди про визнання винуватості також створює правову базу для захисту прав підозрюваних та обвинувачених, зокрема шляхом забезпечення їх участі в цьому процесі. Обов'язкова участь захисника під час укладення угоди гарантує, що інтереси особи будуть належно представлені та

захищені. Цей аспект є цінним для забезпечення справедливості та прозорості в кримінальному правосудді, адже захисник має можливість контролювати процес укладення угоди, перевіряти її законність та обґрунтованість.

Крім того, інститут угод є поштовхом для реформи всього кримінального судочинства, сприяючи переходу від традиційної моделі «карального правосуддя» до гнучкої та сучасної системи, що враховує як інтереси держави, так і конкретної особи. Це сприяє формуванню механізму, здатного реагувати на виклики, які постають перед кримінальною юстицією.

Отже, угода про визнання винуватості представляє собою не лише юридичний механізм, а й соціально-правовий інструмент відновного правосуддя, є процесуальним компромісом і не тотожна медіації чи відновному правосуддю.

Особливості участі законних представників дитини полягають у наступному. Адвокат є єдиною особою, без якої неможливий кримінальний процес за участю дитини в статусі підозрюваної (обвинуваченої) особи. Такий висновок можна зробити на підставі системного аналізу статей 488, 491 КПК України. У дитини може не бути батьків або вони не з'являються для проведення процесуальних дій за участю дитини, а участь призначеного законного представника залишається формальною. Тому, на досвіді роботи у системі безоплатної правової допомоги України, можемо підтвердити, що згідно з практикою при захисті неповнолітніх, неявка будь-кого, крім адвоката та прокурора (в суд), не перешкоджає кримінальному процесу щодо дитини [139, с. 273], але може завдати шкоди інтересам дитини. Крім вказаного, проблематичним стає застосування відновного правосуддя у випадку деструктивної позиції батьків або законних представників, а саме заперечення основних фактів справи, незгода з фактичними обставинами.

Відомий випадок, коли у 13-річного хлопця, який вчинив правопорушення у малолітньому віці, не було поруч нікого з представників, крім адвоката, призначеного через систему безоплатної правової допомоги. Слідчі органи просили суд помістити дитину до приймальника-розподільника,

проте адвокат зміг цьому запобігти, що скоріше є винятком та щасливим збігом обставин для дитини, враховуючи, що близьких родичів у дитини не було [6].

Викладене вище обґрунтовує необхідність внесення змін до національного законодавства, які б дозволили суду у виняткових випадках застосовувати положення розділу XV КК до осіб віком від вісімнадцяти до двадцяти років. Йдеться також про запровадження механізмів їх звільнення від кримінальної відповідальності [153, с. 173] або покарання в разі вчинення ними окремих тяжких злочинів [133, с. 221], зокрема за умови примирення з потерпілими, відшкодування завданої шкоди [152, с. 107] та застосування інструментів відновного правосуддя [131, с. 385]. Підсумовуючи розглянуті аспекти застосування відновного правосуддя, варто наголосити, що імплементація європейського досвіду вимагає системного перегляду вікових меж. Міжнародна практика, що стане предметом детального аналізу в наступному підрозділі, доводить ефективність поширення ювенальних підходів й на осіб віком від 18 років. Очікується, що така новела дозволить розширити можливості застосування відновного правосуддя, знизити рівень рецидивізму та посилити практичну значущість відновної парадигми у сфері протидії кримінальній протиправності неповнолітніх і молоді [128, с. 119].

3.3. Зарубіжний досвід упровадження та застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх

Зарубіжний досвід упровадження та застосування відновного правосуддя засвідчує, що його ідейні та ціннісні засади мають глибоке культурно-історичне коріння. У різних правових культурах сформувалися традиції та практики, концептуально близькі до відновного правосуддя. Їх аксіологічну основу становлять добровільне відшкодування завданої шкоди, повага до гідності учасників конфлікту, взаємна відповідальність, довіра та

прагнення до соціальної гармонії, адже такі цінності, є універсальними. Ці цінності мають фундаментальне значення для психологічної безпеки людини та забезпечують можливість існування без постійної загрози насильства, зумовили історичну стійкість відновних практик у різних суспільствах [148, с. 408].

Так, О. В. Ставицька зазначає, що відновне правосуддя зародилося, або точніше, відродилося у Європі та Північній Америці у сімдесятих роках двадцятого століття. Цей розвиток базувався на вікових традиціях, що практикувалися у країнах Латинської Америки, Азії та серед перших народностей, які оселилися в Канаді та Новій Зеландії. Істотний вплив на розвиток цього явища справило християнство, яке згодом визначило його практику [157, с. 82-83].

Система правосуддя щодо неповнолітніх у США на початку її розвитку ґрунтувалася на доктрині «*parens patriae*» (батьківської опіки або патерналізму). Вказана модель «батьківської турботи» означала, що держава має піклуватися про дітей, виконуючи в такий спосіб або допоміжну роль у батьківському вихованні, або головну роль, замінюючи батьків, опікунів, піклувальників, якщо того вимагає ситуація. Є. Назимко та С. Лосич називають таку модель «реабілітаційною» або «моделлю, орієнтованою на забезпечення благополуччя», характерним для якої була істотна вага принципу індивідуалізації покарання [94]. Однак вади цієї моделі стали очевидними у 60-х роках ХХ ст., коли реабілітаційні або терапевтичні заходи отримали загальну суспільну оцінку як «безрезультатні», адже зріс рівень ювенальної кримінальної протиправності. На цьому ґрунті відбулась трансформація моделі «батьківської турботи», поворот ухвалення вироків з огляду не стільки на особу неповнолітнього правопорушника, скільки на факт протиправного, суспільно небезпечного караного діяння. Це, своєю чергою, призвело до появи нової змішаної «карально-реабілітаційної нормативної моделі» [101, с. 124].

Сьогодні у більшості штатів США існує система ювенальних судових органів, незалежна від системи загального правосуддя. Управління цією системою здійснюється соціальною службою:

- 1) Агентством соціальної служби (у 23 штатах);
- 2) службою з роботи із сім'єю і дітьми (у 6 штатах).
- 3) у 11 штатах система ювенальної юстиції підконтрольна системі правосуддя [95, с. 212].

Мінімальний вік кримінальної відповідальності в США встановлено на рівні 7 років. Утім, кожний американський штат додатково може встановлювати свої вікові межі притягнення до кримінальної відповідальності. Так, А. А. Павловська, яка досліджує кримінальне законодавство зарубіжних країн щодо визначення віку кримінальної відповідальності неповнолітніх відзначає, що у кримінальних кодексах Колорадо й Луїзіани зазначений 10-річний вік, а у кримінальному кодексі штату Джорджії, Міннесоти – 14 років [100, с. 167, 170]. А. Ю. Ужитчак також наводить аналогічні дані. При цьому, науковець зауважує, що особа, яка досягла 14-річного віку, відповідає за вчинене нею злочинне діяння в повному обсязі, але до цього віку діє «спростовна презумпція «нездатності» вчинити злочин», що ґрунтується на оцінці потенційної готовності дитини розуміти свої дії та наслідки своїх дій. Тож докази того, що неповнолітній у певному віці вже розумів протиправність свого вчинку, мають бути тим більше значущими, чим молодша особа. У діапазоні від 7 років така презумпція поступово втрачає силу і зникає зовсім, коли особі виповнюється 14 років [163].

Дослідження різноманітного досвіду формування та вдосконалення системи профілактики правопорушень неповнолітніх допомагає виявити попереджувальні заходи, що застосовуються у зарубіжних країнах. Це дозволяє використовувати як апробовані методи профілактики, так і новітні розробки для вдосконалення української системи профілактики злочинів неповнолітніх.

А. Ю. Ужитчак зазначає, що історія розвитку закордонної системи профілактики правопорушень неповнолітніх бере початок з 1846 року, коли в Массачусетсі було відкрито перший виправний заклад для малолітніх правопорушників, а в Англії у 1854 році прийнято Закон про виправні школи для неповнолітніх злочинців.

В англійському кримінальному законодавстві виділяють три групи неповнолітніх:

- малолітні діти до 10 років, для яких встановлена незаперечна презумпція кримінальної недієздатності;
- діти від 10 до 14 років, кримінальна відповідальність яких можлива, але питання про її застосування вирішується індивідуально;
- підлітки від 14 до 17 років, при призначенні покарань до яких прирівнюються молоді люди від 17 до 21 року [163].

У США, Канаді, Великій Британії, Європі, Австралії і Південній Африці діє більш 200 програм примирення. Досвід здійснення цих програм і статистика свідчать, що примирення дійсно відбувається приблизно в 2/3 справ, переданих у програми примирення. У більшості справ, що не увінчалися примиренням, жертва злочину відмовилась від участі. Нерідко правопорушник виявляє готовність до комунікації із судом, а не з потерпілим від учиненого ним кримінального правопорушення. Саме тому медіатори або інші суб'єкти, уповноважені на проведення програм примирення, можуть відмовлятися від медіації через ризики для безпеки потерпілих [98, с. 32].

Понад 90% справ, до яких застосовувалася програма примирення, завершилися договором про відшкодування збитків і контрактом. При цьому, відшкодування збитків могло здійснюватися у формі грошової компенсації, чи відновлення або заміни ушкодженої чи украденої власності, якої-небудь роботи, виконуваної для потерпілого, чи в яких-небудь інших формах. Єдиним обмеженням є власна творча фантазія сторін і медіатора. Контракти між потерпілим злочину і правопорушником, що припускають продовження відносин, часто включають умови щодо дотримання чи, навпаки, ухиляння від

певної поведінки. У ряді випадків єдине, чого хоче потерпілий від злочину після зустрічі з правопорушником, це одержати вибачення й обіцянку ніколи так не робити. Контракти, укладені з неповнолітніми правопорушниками, як правило, містять певні умови щодо школи (наприклад, повернутися в школу, закінчити чи одержати освіти, отримувати оцінки не нижче середньої).

О. В. Ставицька [157, с. 82] відзначає, що серед справ, що завершилися підписанням примирного (реституційного) контракту, більш > 95% контрактів були успішно виконані протягом одного року після медіації. Фахівці програм примирення здійснюють контроль за виконанням контрактів і, при необхідності, організують додаткові зустрічі-медіації для того, щоб гарантувати виконання умов чи внести зміни в умови контракту. Аналіз судової практики відшкодування збитку за вироком показує, що відповідне відшкодування відбувається в 30% випадків. Причина такої великої розбіжності, можливо, пов'язана з тим, що правопорушники, які укладають примирний договір, ставляться до нього як до свого договору. Судові вирoki, що припускають відшкодування збитку, найчастіше розглядаються скоріше як покарання і як обов'язок підсудного. Інша причина, можливо, пов'язана з тим, що процес медіації, на відміну від відшкодування за вироком, спрямований на створення такого примирного договору, який правопорушник ймовірно може виконати. Спеціальна підготовка медіаторів дозволяє спрямувати переговорний процес таким чином, щоб право на одержання компенсації потерпілими від злочину було урівноважено потребою правопорушника дати реальні зобов'язання.

Статистика програм примирення в США свідчить, що рівень рецидиву серед правопорушників, що пройшли через програми примирення, не перевищує 10%. [227] Емпіричні дослідження, хоча й потребують подальшої верифікації, дедалі частіше підтверджують: рівень рецидивізму серед правопорушників, які пройшли процедуру медіації з потерпілими, є суттєво нижчим порівняно з тими, до кого застосовувалися заходи традиційної каральної юстиції. У більшості випадків після вчинення злочину

правопорушники переживають почуття провини та морального каяття. Їхня подальша поведінка може набувати різних форм: одні намагаються відновити порушені міжособистісні зв'язки шляхом визнання своєї провини, вибачення та відшкодування завданої шкоди, тоді як інші прагнуть обґрунтувати або виправдати власні протиправні дії. Хоча реакції на вчинене правопорушення можуть бути різноманітними, первинною для багатьох осіб є потреба у каятті, примиренні з потерпілими та отриманні прощення. Якщо така потреба не знаходить задоволення, особа може поступово перейти до психологічного виправдання своєї поведінки та пошуку аргументів на користь вчиненого.

Реакція	Опис
Каяття (75 %)	Близько трьох чвертей правопорушників відчують початкове бажання розкаятись і змінитись, зокрема через визнання провини, вибачення та спроби відшкодування шкоди.
Виправдання (65 %)	Якщо не забезпечені можливості для вираження каяття, доцільно вважається: правопорушники майже в двох третинах випадків починають виправдовувати або раціоналізувати свої вчинки.

Такі частки - 75 % проти 65 % - узгоджуються із загальною тенденцією психологічних теорій про емоційну реакцію людини на провину й загальним досвідом програм відновного правосуддя [227, с. 3]. Так, багато правопорушників, не маючи можливості визнати свою провину, висловити каяття й одержати прощення, починають виправдувати свій злочин, звинувачуючи в ньому саму жертву, чи суспільство, чи кого-небудь ще. Тому для багатьох правопорушників примирення в кримінальних справах виконує функції виправного процесу, на відміну від в'язниць, що настільки евфемістично називають «виправними установами».

Зіштовхуючись з реальними людськими наслідками своїх діянь і відчуючи відповідальність перед потерпілим від злочину, у процесі

примирення у правопорушника зароджується «почуття симпатії» до жертви, що може запобігти здійсненню нового злочину. Як зазначено вище, за статистикою програм примирення в США, рівень рецидиву серед правопорушників, які пройшли через програми відновного правосуддя менший ніж середній [101].

За дослідженнями Г. А. Волошкевич, перший суд у справах неповнолітніх було створено в Австралії у 1890 році, згодом подібні суди з'явилися в Канаді у 1894 році та в США у 1899 році. Наприкінці XIX – початку XX століття національні суди для неповнолітніх з'явилися в Ірландії (1904 рік), Єгипті (1904 рік), Англії та Уельсі (1905 рік), Нідерландах (1901 рік), Німеччині (1907–1908 роки), Франції (1912 рік), Бельгії (1912 рік), Австрії (1908 рік), Іспанії (1918 рік), Італії (1908 рік), Португалії (1911 рік), Росії (1910 рік), Угорщині (1908 рік), Румунії (1913 рік), Польщі (1919 рік), Швейцарії (1911–1913 роки), Японії (1923 рік), Греції (1924 рік, автономна система у 1939 році). У Кримінальному кодексі Швейцарії 1937 року було визначено, що «до дитини, яка не досягла семи років, закон не застосовується», а у 2002 році вік правової відповідальності було збільшено до 10 років. В Англії до прийняття Закону про дітей і підлітків 1933 року за загальним правом дитина, яка не досягла семи років, не підлягала кримінальній відповідальності, цей вік був підвищений до восьми років, а потім до десяти років у 1969 році. Мінімальний вік у сім років встановлено в Австралії, Йорданії, Ірландії, Пакистані та за загальним правом США (де кожен штат встановлює свій вік притягнення до відповідальності) [88, с. 5].

У Франції, як і в більшості країн Європи, законодавство дозволяє уникнути судового розгляду і винесення вироку щодо неповнолітнього. Прокурор може застосувати альтернативні заходи, не направляючи справу на розгляд судді у справах неповнолітніх. Одним з таких заходів є «ознайомлення з законом» (*rappel a la loi*), яке проводиться в офіційній розмові з підлітком і його батьками. Неповнолітнього ознайомлюють з текстом закону, що передбачає відповідальність за вчинене правопорушення, пояснюють

протиправність діяння і можливу міру покарання. Особлива увага приділяється роз'ясненню батькам їхніх обов'язків з виховання неповнолітнього та наслідків неналежного виконання цих обов'язків. Прокурор може зобов'язати правопорушника вибачитися перед потерпілим у письмовій формі або виконати дії репаративного характеру – відновити пошкоджений ним предмет (зафарбувати стіну, полагодити паркан тощо).

Франція, правова система якої відіграє провідну роль у розвитку романської гілки романо-германської правової системи, має більш як тридцятирічний досвід застосування відновного правосуддя в сфері кримінального судочинства. У французькому законодавстві використовується термін «медіація», тому що саме ця форма відновного правосуддя активно застосовується для врегулювання наслідків, спричинених правопорушеннями. Починаючи з середини 1980-х рр. у цій країні запроваджуються пілотні проєкти, спрямовані на розв'язання кримінальних конфліктів шляхом медіації [77, с. 118-121].

Німецький кримінолог С. Тренкл характеризує тогочасну французьку модель медіації як таку, що неефективно функціонувала через орієнтованість сторін на звичайний кримінальний процес. Вчена вважає, що структура кримінального процесу перешкоджала розвитку медіації, тому вона могла лише частково замінити традиційну судову процедуру [243, с. 338-340].

Юридичним підґрунтям для розвитку медіації стало доповнення в 1993 року Кримінально-процесуального кодексу Франції статтями 40, 41, згідно з якими прокурор отримав право «вирішувати, які кроки застосувати» щодо конкретної справи. Повноваженнями прокурора також є «до початку судового провадження у справі, за згодою сторін, вдатися до застосування процедури медіації, якщо, на думку прокурора, це допоможе усунути наслідки правопорушення, забезпечити відшкодування збитків потерпілому, реабілітувати індивіда». У Франції існує інститут пробації як один з видів альтернативних підходів щодо усунення наслідків правопорушення. Суть пробації полягає у встановленні нагляду за засудженим з покладенням на

нього певних зобов'язань і обмежень, без ізоляції його від суспільства (відвідувати центри пробації, періодично зустрічатися з наглядовим офіцером, брати участь у суспільно-корисній діяльності, дотримуватися законослухняної поведінки, тощо). Цю функцію виконує служба пробації, головна мета діяльності якої полягає в попередженні повторних правопорушень, сприянні інтеграції правопорушника в суспільство. У Франції служба пробації також здійснює процедуру примирення між правопорушником і потерпілим у разі вчинення адміністративних правопорушень. Більшість вирішених таким чином справ закриваються прокурором і не доходять до суду, чим досягається економія часу та державних коштів [58].

У 2013 році за ініціативою Міністра юстиції Франції був створений Французький інститут відновного правосуддя, на який покладено завдання вивчати проблеми застосування медіації та досліджувати інші форми відновного правосуддя.

15 серпня 2014 року Парламентом Франції були внесені поправки до Кримінально-процесуального кодексу. Вони передбачають застосування медіації за згодою сторін у кримінальних справах за участю неповнолітніх і дорослих правопорушників на будь-якій стадії кримінального процесу [58].

Після створення пілотних програм відновного правосуддя у Франції минули десятиліття, перш ніж відновне правосуддя було врегульовано там на законодавчому рівні. Незважаючи на те, що кримінальна система Франції орієнтована на консервативні способи вирішення кримінальних спорів (судовий розгляд), дослідження та практика програм медіації показали дієвість позасудових механізмів вирішення кримінальних спорів. Сьогодні медіація між потерпілими та правопорушниками у Франції успішно впроваджується по всій країні [58].

За межами європейського та американського континенту цікавим є досвід Японії. Закон Японії «Про неповнолітніх» 1948 року став основою для впровадження «сімейної моделі кримінальної юстиції» через її виховну спрямованість, упровадження виключної юрисдикції сімейного суду справ

неповнолітніх, передачі неповнолітніх під нагляд служби пробації, створення спеціальних загальнонаціональних громадських організацій із протидії делінквентності неповнолітніх [88, с. 4].

Поліція або прокурор після закінчення досудового розслідування передають кримінальне провадження щодо неповнолітнього до сімейного суду, юрисдикція якого поширюється на неповнолітніх віком до 19 років, а також молодих людей, які не досягли 20 років. Усі фахівці цієї інституції мають спеціальну освіту щодо роботи з неповнолітніми. Тут проводиться «соціальне розслідування» з дослідження умов життя та виховання, психічного та психологічного розвитку.

Відтак, можна дійти висновку, що японська ювенальна юстиція має чітко виражену захисну, а не каральну дію. Закон не містить жодного положення про покарання неповнолітнього, водночас багато уваги приділено цінності ресоціалізації навіть тоді, якщо неповнолітній свідомо цього не бажає.

У 1970-х роках концепція відновного правосуддя набула популярності в усьому світі, особливо в Європі та Північній Америці. Американська дослідниця Д. Майерс називає зростання жіночого руху за справедливість у кримінальній системі з 1940-х до 1960-х років однією з головних причин того, що питання потерпілих та їхніх прав у кримінальному судочинстві стало активно обговорюватися. Соціальні протести закликали до необхідності співчуття до жінок і дітей, які стали жертвами чоловічих злочинів. Жертви злочинів отримали більше прав, у тому числі право на компенсацію. Таким чином, вони стали повноцінними суб'єктами кримінального процесу [226, с. 50].

Англійський термін «restorative justice» («відновне правосуддя») тісно пов'язаний зі своїм англосаксонським походженням. Це поняття використовується, в основному, в таких країнах, як Канада, Сполучені Штати Америки, Великобританія, Нова Зеландія і Австралія. На європейському континенті цей термін вживається рідше, його застосовують здебільшого

вчені-теоретики. Натомість, в країнах Європи використовується поняття «медіація», яка є однією з форм відновного правосуддя. Медіація (посередництво між потерпілим і правопорушником) є на сьогодні практичним засобом у сфері застосування відновного правосуддя (в першу чергу щодо неповнолітніх) в Європі. Моделі відновного правосуддя, орієнтовані на участь групи, зокрема «родинні конференції», діють у Великій Британії, а також у експериментальному вигляді в Нідерландах, Швеції і Бельгії [91, с. 15].

Досліджуючи доктрину та практику розвитку відновного правосуддя в країнах континентальної Європи, необхідно показати, що загалом ці країни відносяться до романо-германської правової системи. До загальних для права країн романо-германської сім'ї ознак відносяться: загальний понятійний фонд, тобто схожість основних понять і категорій, абстрактність норм права, перевага матеріального права над процесуальним, наявність кодифікованих актів в основних галузях права, якоюсь мірою єдині правові принципи, у тому числі ті, що визначають способи судової діяльності [195, с. 48-49]. У зазначених вище країнах юридична наука склалася на основі римського права. У ній на першому плані перебувають норми права, які розглядаються як норми поведінки, що відповідають вимогам справедливості і моралі [195, с. 57-58]. У цій правовій сім'ї науковці виділяють дві гілки: романську (Франція, Бельгія, Нідерланди, Італія, Греція та ін. – при провідній ролі національної правової системи Франції) і німецьку (ФРН, Австрія, Швейцарія та ін. – при провідній ролі правової системи ФРН) [259, с. 118-119, 223]. Вважаємо за доцільне, саме за такою класифікацією провести подальший науковий аналіз.

Бельгія є прикладом для багатьох європейських країн, де концепція відновного правосуддя імплементована в національне законодавство. Федеральний уряд виділяє кошти на процедури медіації як альтернативного способу вирішення спорів. Перший досвід медіації між потерпілими та правопорушниками в Бельгії датується кінцем 1987 року. У регіоні Фландрія некомерційні організації почали використовувати відновне правосуддя. Такою

є неприбуткова організація Ойкотен (Oikoten), яка спільно з прокурором міста Льовена і ювенальним судом вдалася до пошуків нових способів реагування на вчинення правопорушень серед неповнолітніх. Внаслідок їхньої співпраці була розроблена модель проведення програм медіації, яка надала молодим людям можливість взяти на себе відповідальність за скоєне і відшкодувати завдані збитки шляхом відновного правосуддя. З 2003 року медіація набула поширення у справах, де правопорушником є неповнолітня особа, в 13 з 14 районних судів Фландрії. Суддя чи прокурор, на розгляді яких знаходиться така справа, ухвалює самостійно рішення про її передачу до відповідних служб медіації, щоправда такий механізм досі законодавчо не врегульований. У випадку передачі справи на медіацію, суди та прокуратура керуються статтею загального характеру Закону «Про захист неповнолітніх» 1965 року, який дозволяє за певних умов передати неповнолітнього під нагляд соціальної служби. З 2003 року у Фландрії існують служби медіації, які працюють з неповнолітніми. Справи на розгляд служб медіації передаються прокуратурою або ювенальним суддею [197, с. 99-129].

Аналогічно регіону Фландрія, перші програми відновного правосуддя у регіоні Валлонія були започатковані у 1980-х років. Циркулярним листом Міністерства Французької громади Бельгії у 2001 році надано дозвіл громадським організаціям проводити медіацію на вимогу судді або прокурора у справах щодо неповнолітніх. У ньому визначено процедуру і сформульовано правила проведення медіації.

З листопада 2000 року у Валлонії два роки поспіль проводився пілотний проєкт з відновного правосуддя, під час якого ювенальний суддя передавав справу щодо правопорушення вчиненого неповнолітнім на розгляд конференції. Під юрисдикцію конференції також потрапляли справи щодо діянь середньої тяжкості та тяжких правопорушень (наприклад, таких як хуліганство). Критерієм передачі справи був факт визнання вини правопорушником щодо вчинення ним правопорушення. Конференція проводилася і в тому випадку, коли потерпілий відмовився від особистої

участі у ній. Наслідком розгляду справи на конференції було ухвалення «декларації намірів», яку надсилали до суду. Якщо суддя затверджував угоду, досягнуту на конференції, то він оголошував вирок, після якого угода вступала у законну силу. Через шість місяців суддя перевіряв хід її виконання. У разі невиконання угоди суддя направляє неповнолітнього на повторну конференцію або застосовував до нього інші заходи впливу. У Французькій громаді станом на грудень 2003 року працювало шість служб медіації, які забезпечували вісім з тринадцяти районних судів [225, с. 31].

Додаткового поштовху для розвитку медіації у Бельгії надало ухвалення Закону «Про медіацію» від 22 червня 2005 року. Відповідно до нього, процес медіації у справах про протиправні діяння середньої тяжкості та тяжкі правопорушення розпочинається з ініціативи однієї зі сторін конфлікту. Звернення до суду щодо примирення подається протягом усього процесу. Дозволено проведення медіації навіть після винесення вироку [24].

Слушною є думка професора Левенського католицького університету І. Аерстена, який стверджує, що вирішальним кроком вперед у запровадженні інституту відновного правосуддя у Бельгії стало ухвалення 15 травня 2006 року Закону «Про захист молоді, переслідування молодих людей, що вчинили злочин та відшкодування спричиненої шкоди». Відповідно до вказаного Закону, медіація може розпочатися з ініціативи прокурора або судді. Якщо прокурор ініціює медіацію, то він повинен запропонувати участь у ній неповнолітнім потерпілому та правопорушнику, а також їхнім батькам. Медіація у Бельгії є добровільним інститутом, застосування якого можливе лише за згодою неповнолітнього чи його батьків. Відповідно до Циркулярного листа Міністра юстиції Бельгії, медіація і сімейні конференції запроваджувалися у бельгійське законодавство і мали застосовуватися на практиці з 1 квітня 2007 року [180, с. 45-87].

У 2011 році Левенським університетом було запроваджено чотири спеціальні курси серед студентів юридичного факультету останніх років навчання, присвячені розвитку і функціонуванню відновного правосуддя у

Бельгії. Впродовж подальших років компетентні знання у цьому питанні серед юристів і працівників органів кримінальної юстиції досягли високого рівня, а за соціологічними опитуваннями застосування медіації збільшилося у півтора рази [180].

Сімейні конференції – це унікальна форма вирішення кримінальних конфліктів, яка базується на прояві почуттів провини і сорому: правопорушник відчуває власну провину щодо потерпілого і сором щодо власних дій, коли до процесу правосуддя залучені члени його сім'ї, найближче оточення. Це сприяє формуванню бажання взяти на себе відповідальність за скоєне протиправне діяння. Підтвердженням дієвості проведення сімейних конференцій стало впровадження цих форм відновного правосуддя у кримінальний процес таких країн як Великобританія, Нідерланди, Швеція та Бельгія [67].

Таким чином, специфікою розвитку відновного правосуддя в Бельгії стала зацікавленість державних органів в профілактиці вчинення правопорушень неповнолітніми особами. Наукові дослідження показали, що існує прямий зв'язок між діяльністю служб медіації, які проводять програми відновного правосуддя, і зниженням числа повторних правопорушень серед неповнолітніх. Поетапне запровадження відновного правосуддя на законодавчому рівні в Бельгії мало позитивний результат.

Сімейні зустрічі або громадські зустрічі, беруть свій початок у традиціях корінного народу маорі Нової Зеландії, де неповнолітні правопорушники та інші учасники обговорюють способи усвідомлення молодими людьми наслідків правопорушення, відновлення прав потерпілих, відшкодування заподіяної шкоди, проходження реабілітації та пошуку шляхів поліпшення свого подальшого життя [157, с. 25].

І. Айретсен стверджує, що в рамках сімейних зустрічей - конференцій реалізуються програми з поліпшення життєвих навичок, працевлаштування молоді на роботу, здобуття освіти, участі у спортивних заходах. У Новій Зеландії використання відновних практик, зокрема, сімейних конференцій, у

випадках скоєння правопорушень неповнолітніми передбачено Законом «Про неповнолітніх та їх сім'ї» (1989 р.). Сімейні конференції проводяться Департаментом соціального забезпечення. Згідно новозеландській моделі, на конференції присутні потерпілий, правопорушник, члени родини правопорушника, соціальні працівники, адвокати, поліцейські. Метою конференцій є сприяння тому, щоб правопорушник взяв на себе відповідальність за скоєне правопорушення та компенсував заподіяну шкоду. Результатом проведення сімейних конференцій є рекомендації, які надсилаються до ювенальних судів для ухвалення рішення щодо неповнолітніх правопорушників [217].

Прикладом також позитивного досвіду щодо розвитку відновного правосуддя можуть слугувати Нідерланди. Законодавство цієї країни, члена ЄС, передбачає можливість застосування медіації у випадках скоєння правопорушень неповнолітніми особами (стаття 77а Кримінального кодексу 1994 року) та повнолітніми (Директива про опіку потерпілих 1995 року). Однак, конкретні механізми проведення програми примирення у законодавстві детально не визначені [235, с. 159].

Нідерландська дослідниця Д. ван Дрі описує чотири програми відновного правосуддя, які діють на сьогодні в Нідерландах. Зокрема, одна з них орієнтована на неповнолітніх правопорушників і є альтернативою судочинства з кримінальних справ щодо неповнолітніх. За результатами програми може бути прийняте рішення про виконання правопорушником громадських робіт, участь в освітньому проєкті та матеріальну компенсацію збитків, завданих потерпілому. Програма для неповнолітніх поширюється на нетяжкі та середньої тяжкості правопорушення, участь у медіації обов'язково узгоджується з прокурором. У разі укладання мирової угоди, судове провадження припиняється. Служба медіації слідкує за виконанням цієї угоди [244, с. 560].

Три інші програми стосуються повнолітніх правопорушників. Так звана «медіація між сусідами» використовується для врегулювання незначних

правопорушень у соціально неблагополучних районах. Медіація за вимогою, насамперед, орієнтована на потерпілих і може застосовуватися на будь-якій стадії кримінального провадження у справах будь-якого рівня складності. У разі здійснення правопорушення невеликої тяжкості, успішна медіація з відшкодуванням збитків призводить до закриття справи. У інших випадках, результат медіації впливає на рішення суду. Відновна медіація проводиться на прохання одного із учасників процесу, за умови згоди іншої сторони. Дана процедура проводиться після винесення вироку, орієнтована на потерпілого та правопорушника і передбачає тільки нематеріальну компенсацію. Відновна медіація не змінює вироку для правопорушника [244, с. 565].

За реалізацію та фінансування програм медіації у Нідерландах відповідає Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та муніципалітети. Більшість служб медіації мають центральні офіси, що займаються адмініструванням і освітою та місцеві представництва, які безпосередньо надають послуги. Програму відновної медіації реалізують дві організації підтримки потерпілих, які фінансуються Міністерством юстиції. Кандидати на посаду медіатора мають пройти спеціальну підготовку, зазвичай в Інституті медіації Нідерландів, після чого їх можуть наймати місцеві служби медіації. У 2013 року у Нідерландах на базі Департаменту боротьби зі злочинністю серед дорослих, було ініційовано створення робочої групи щодо дослідження результатів застосування медіації серед дорослих правопорушників.

Нідерланди є однією з небагатьох європейських країн, де, окрім медіації, поширена та реалізується така форма відновного правосуддя як сімейні конференції. В теперішній час ця форма впроваджується в експериментальному вигляді. У разі успішності експерименту планується закріплення сімейних конференцій в Нідерландах на законодавчому рівні [244, с. 570].

Таким чином, розвиток альтернативного правосуддя в Нідерландах був тривалим процесом на законодавчому рівні з урахуванням особливостей правової системи країни, надаючи при цьому певної специфіки медіації.

Відновні підходи застосовуються в ювенальній юстиції Італії, але спеціального законодавства, яке б регулювало порядок здійснення відновних процедур, не існує. Поширеною практикою є застосування окремих положень Кримінально-процесуального кодексу Італії для реалізації програм відновного правосуддя, в тому числі медіації [214].

Судді і прокурори направляють кримінальні справи щодо неповнолітніх до Центрів примирення (громадські організації, які діють в різних регіонах Італії), спираючись при цьому на різні законодавчі норми. Найчастіше прокурори направляють справи до таких Центрів, посиляючись на статтю Кримінально-процесуального кодексу про «оцінку особи неповнолітнього» під час «попереднього слідства» та «попереднього слухання справи судом». За замовленням прокурора Центр примирення проводить «попереднє слідство» (вивчає сім'ю неповнолітнього, його найближче оточення і друзів) та інформує прокурора про результати «попереднього слідства» або результати процедури «примирення сторін», якщо таке йому було доручено. В разі успішного примирення, сторін прокурор приймає рішення про закриття кримінальної справи [187, с. 193-199].

Судді, направляючи справи до Центрів примирення для проведення медіації і «попереднього слідства», найчастіше застосовують норму щодо «направлення на досудову пробацію». Слід також відмітити, що направлення справ суддями до таких Центрів поширено менше, ніж використання цього механізму прокурорами. В разі проходження неповнолітнім реабілітаційних заходів програми пробації, суддя може прийняти рішення про закриття справи або припинення кримінального провадження, вважаючи протиправне діяння неповнолітньої особи «незначним» [184, с. 734-736].

Центри примирення створюються за ініціативою шанованих в муніципалітеті професіоналів з числа ювенальних суддів і працівників судової

системи. На початку 1990-х рр. такі центри розташовувалися в будівлях суду. Сьогодні частина їх знаходиться в окремих будівлях, що сприяє незалежності від судової системи. Центри примирення фінансуються з декількох джерел (муніципальний, провінційний і регіональний бюджет), а також отримують методичну і організаційну допомогу від Департаменту ювенальної юстиції Міністерства юстиції Італії [191, с. 188].

На думку італійських дослідників, програми у Центрах примирення мають позитивну соціальну спрямованість. Вони зазначають, що «впровадження відновних практик ознаменувало культурне зрушення в традиційній і дуже консервативній системі правосуддя Італії». На сьогоднішній день результати діяльності таких Центрів, не зважаючи на відсутність законодавчої регламентації, так чи інакше впливають на судові рішення про припинення кримінального провадження в зв'язку з примиренням сторін конфлікту [191, с. 189-190].

У Греції законодавчі реформи щодо впровадження у судочинстві відновних підходів відбувалися за власними правилами. Вчений С. Джіаноглу виділяє декілька причин саме такого розвитку відновного правосуддя. По-перше, в цій країні була відсутня практика пілотних (експериментальних) проєктів, а запровадження медіації відбувалося одразу шляхом закріплення на законодавчому рівні без апробації на практиці. Реформи мали на меті скорочення кількості ув'язнених та захист потерпілого в кримінальному процесі. По-друге, Греція як держава-член ЄС, була зобов'язана гармонізувати національне законодавство з рекомендаціями, що містяться в нормативно-правових актах Євросоюзу. По-третє, великий вплив на розвиток ювенальної юстиції з відновними підходами в Греції мали міжнародно-правові норми, що містяться в документах ООН і Ради Європи [206, с. 183-185].

Джерелом права, де містяться норми про кримінальну відповідальність неповнолітніх, насамперед, є Кримінальний Кодекс Греції. У 2003 році було прийнято Закон про «Про реформу кримінального законодавства щодо неповнолітніх», який закріплює у Кримінальному Кодексі положення про

процедуру посередництва між потерпілим і правопорушником. Зокрема, зазначається, що відносно неповнолітніх правопорушників (8-17 років), прокурор може відмовитися від кримінального переслідування, якщо неповнолітній вчинив правопорушення невеликої тяжкості. У такому разі застосовуються виховні освітні заходи з відновними підходами, зокрема, посередництво між потерпілим і правопорушником з публічним вибаченням і компенсацією завданої шкоди [232, с. 1085-1093].

Досвід запровадження відновного правосуддя в Греції показує, що, незважаючи на відсутність практики реалізації відновних програм, правове регулювання медіації сприяло відмові від консервативних методів вирішення кримінальних спорів за участю неповнолітніх. Наразі перевага надається економічно обґрунтованим відновним підходам до вирішення спорів шляхом примирення та відшкодування шкоди.

Німеччина є лідером германської гілки романо-германської правової системи та однією з країн, де медіація використовується.

Кримінологи І. Ліппельт та Я. Шітте узагальнюють практичні результати німецьких досліджень у сфері відновного правосуддя (зокрема, методологічні дослідження Д. Буссе, Д. Дюлінга та ін.) і роблять висновок, що застосування медіації зменшує кількість рецидивів та витрати, пов'язані з судовими справами. Головний позитивний результат медіації полягає у настанні для суб'єктів правопорушення сприятливих наслідків вирішення конфлікту, в порівнянні з класичним судовим процесом [219, с. 43].

У 1953 року у ФРН був ухвалений закон «Про ювенальну юстицію», яким передбачалося запровадження медіації між потерпілими та неповнолітніми правопорушниками з метою відшкодування моральної та матеріальної шкоди або вибачення. У 1990 року законодавець вніс зміни до існуючого закону. З цього часу суддям ювенального суду та прокурорам надано право офіційно передавати відповідні справи на медіацію та припиняти кримінальне переслідування в разі успішного завершення медіації [42].

Відповідно до ст. 10 Закону «Про ювенальну юстицію», суддя може призначити медіацію як частину заходів виховного характеру або вжити інші санкції, зокрема реституція або вибачення. Слід зауважити, що такі санкції вживаються не часто, лише у 2% справ. Стосовно повнолітніх правопорушників, застосовуються норми ст. 153 та 153а Кримінально-процесуального кодексу Німеччини (далі КПК Німеччини), які є аналогічними нормам, що регулюють проведення медіації для неповнолітніх. Головною відмінністю між ними є те, що правопорушення вчинене дорослим має бути або нетяжким або середньої тяжкості (справи, у яких покарання може призначатися у вигляді штрафу або ув'язнення від 1 місяця до 1 року), у той час як медіація між потерпілим і неповнолітнім правопорушником може проводитися також і за фактом вчинення тяжкого злочину [208, с. 340-343].

Вважаємо за доцільне проаналізувати положення про відновне правосуддя, що містяться в КПК Німеччини, детально: на початку 1990-х років по всій країні почали активно розвиватися пілотні проекти з впровадження медіації. Однак для того, щоб такі проекти могли функціонувати, медіація мала бути закріплена на законодавчому рівні. Цьому передувала низка реформ у сфері кримінального судочинства: з 1999 року примирення між правопорушниками та потерпілими у кримінальному провадженні було закріплено на законодавчому рівні [216]. Положення КПК Німеччини зобов'язують суди, прокуратуру та поліцію інформувати сторони на початку першого судового засідання про можливість примирення, якщо хід справи дозволяє такий захід.

Параграф 155a КПК Німеччини зобов'язує представників правоохоронних органів з'ясовувати доцільність застосування примирення і, у відповідних випадках, примирення обов'язково пропонується потерпілим та правопорушником. Параграф 155b КПК Німеччини містить правові засади обміну персональними даними між прокурорами, суддями та медіаторами у разі застосування примирення [216].

На інституційному рівні юридичне визначення поняття «примирення» міститься в параграфі 46а Кримінального кодексу Німеччини (далі ККН), є основним елементом положень про відновне правосуддя. У параграфі 46а ККН зазначено: «Якщо правопорушник, намагаючись досягти примирення з потерпілим, відшкодував збитки, завдані внаслідок вчинення правопорушення, чи їх частину або переконливо намагався їх відшкодувати, суд може змінити вирок, пом'якшивши покарання або винести ухвалу про виконання зобов'язань, крім випадків, коли вирок, який має бути винесений правопорушнику, передбачає позбавлення волі строком більше одного року або штраф, що перевищує 360 денних прибутків» [216].

Німецький законодавець, запроваджуючи юридичне визначення поняття «примирення» у параграфі 46а ККН, переслідував декілька цілей. По-перше, інтереси та потреби потерпілих беруться до уваги в кримінальному провадженні, а по-друге, правопорушники заохочуються до реагування на потреби потерпілих. Крім того, правопорушникам надається можливість добровільно взяти на себе відповідальність за свої злочини, таким чином дистанціюючись від них і зменшуючи свою провину в юридичному сенсі. Так, параграф 46а Кримінального кодексу Німеччини виходить із презумпції, що врегулювання особистих конфліктів, зумовлених злочином, здатне сприяти відновленню правового миру в ширшому значенні між правопорушником і суспільством. До того ж такий підхід мінімізує або усуває потребу в застосуванні традиційних заходів кримінального покарання для ліквідації наслідків правопорушення.

Положення параграфу 46а також передбачають, що цивільне відшкодування шкоди, завданої злочином, не є достатнім для звільнення від кримінальної відповідальності. На думку законодавця, заможні правопорушники повинні бути позбавлені можливості «втекти» від вчиненого злочину, а отже, уникнути відповідальності перед потерпілим і суспільством, сплативши гроші [198, с. 293; 329]. Якщо цього не зроблено, це є підставою для оскарження вироку до суду вищої інстанції або для скасування вироку,

відповідно до рішення Верховного суду Німеччини [198, с. 293; 329]. Параграф 46а ККН враховує наступні аспекти: спроби досягти примирення та надання повної компенсації чи більшої її частини. Примирення застосовується в широкому сенсі цього поняття, включаючи матеріальну і нематеріальну (наприклад, моральну) реституцію, а компенсація означає фінансове відшкодування [216]. Слід зауважити, що стаття 46 КК України також ґрунтується на ідеї про те, що розв'язання міжособистісного конфлікту, спровокованого кримінальним правопорушенням, сприяє відновленню соціального компромісу між правопорушником та суспільством. Інститут примирення (як в Німеччині, так і в Україні) зменшує або повністю усуває потребу в застосуванні каральних заходів як єдиного засобу реакції на вчинене правопорушення.

До вказаного зазначимо, що практика відновного правосуддя в Німеччині передбачає застосування лише механізму примирення у формі медіації між постраждалим та правопорушником. Медіаторами в основному виступають соціальні працівники з вищою освітою, які також пройшли курси навчання при Бюро послуг медіації, також до цієї роботи залучаються підготовлені волонтери.

Таким чином, Німеччина має позитивний досвід функціонування інститутів відновного правосуддя, який став можливим завдяки кільком умовам. Перш за все, це проведення правової реформи щодо запровадження медіації та визначення особливостей її реалізації. Іншою передумовою була підготовка фахівців для реалізації програм медіації та встановлення стандартів їхньої роботи.

У середині 20-го століття Австрія мала репутацію консервативного суспільства і країни, яка надавала великого значення каральним методам у кримінальному судочинстві. Однак у 1980-х і 1990-х роках Австрія стала однією з провідних країн у застосуванні медіації. Христина Пелікан, професор Віденського інституту соціології, права та кримінології, яка досліджує історію розвитку відновного правосуддя в Австрії, підкреслює, що саме в цій країні

спочатку розпочалися публічні дебати про необхідність реформування ювенальної юстиції та використання медіації і реабілітаційних процедур [207, с. 17- 23]

Вперше медіація була закріплена на законодавчому рівні в Австрії в статтях 7, 8 Закону «Про ювенальну юстицію» 1988 року. У тому ж році були внесені зміни до Кримінального кодексу Австрії, які стосуються проведення процедури медіації щодо повнолітніх правопорушників (ст. 42). Через рік були внесені поправки до Кримінально-процесуального кодексу Австрії, які регламентують процедуру проведення медіації як неповнолітніх, так і дорослих правопорушників (ст. 90) [231, с. 139-142].

Не зважаючи на те, що в Австрії медіація законодавчо була закріплена в кінці 1980-х років, досі відбувається постійне вдосконалення програм медіації на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Найсуттєвіші з них – директиви Генерального прокурора Австрії щодо обов’язковості застосування медіації у справах про вчинення правопорушення неповнолітніми, вдосконалення механізмів програм відновного правосуддя, підвищення кваліфікації медіаторами та ін. [231, с. 150].

Аналіз еволюції відновного правосуддя в Австрії показав, що після закріплення медіації на законодавчому рівні, зменшилася кількість вчинених правопорушень як серед неповнолітніх осіб, так і серед дорослих. Тенденції розвитку посередництва в Австрії свідчать про те, що збільшилась кількість випадків, коли сторони правопорушення добровільно вступають у процес досудової медіації.

Швейцарія не є державою-членом ЄС, проте має позитивний досвід застосування відновного правосуддя в системі кримінальної юстиції. Серед нормативних актів Швейцарії, які можна розглядати як джерела відновного правосуддя, – Кримінальний кодекс, закони про неповнолітніх федерального та кантонального рівня. Кожен кантон (в Швейцарії 26 кантонів) має свою власну систему кримінального судочинства, і, відповідно, свої механізми

передачі справ на медіацію. У кантонах Швейцарії медіаторам надається різний статус.

Так, у кантонах Цюрих і Фрібург медіатори належать до категорії державних службовців і працюють у департаментах юстиції. У кантоні Женева медіатори є незалежними від держави і входять до відповідних громадських об'єднань та асоціацій [215, с. 315-320].

Аналізуючи розвиток медіації у Швейцарії Ж. А. Мірімановф доводить, що спочатку медіація мала місце у франкомовних кантонах і проводилася за участю недержавних організацій поза судовим процесом. З 1992 року медіація застосовується у сімейних конфліктах, а з 1998 року – в комерційних. На думку Ж. А. Мірімановфа (присяжного медіатора, судді у відставці, м. Женева), незважаючи на географічне поширення на територію декількох німецькомовних кантонів, медіація не мала підтримки серед представників державної влади. Останні наполягали на консервативному способі розв'язання конфлікту – проведенні судового процесу в разі вчинення правопорушення. Показово, що впродовж останніх 20 років кількість справ, вирішених за допомогою медіації, у Швейцарії залишається незначною [5].

Закон кантону Женева «Про медіацію» 2001 року був розроблений з ініціативи медіаторів. Перед цим медіатори запропонували використовувати процедуру примирення в досудовому розслідуванні і звернулися до Генерального прокурора. Генеральний прокурор висловив зацікавленість ідеєю, але зазначив, що через таємницю слідства медіація не може бути застосована до прийняття відповідного законодавства. В результаті було створено робочу групу для розробки відповідного законодавства. Закон розглядався парламентом кантону протягом трьох років і був ухвалений лише 16 лютого 2001 року. Рішення про проведення медіації у кантоні Женева приймає прокурор. Практично прокурор пише сторонам листа, у якому він обґрунтовує проведення процедури медіації, а також рекомендує сторонам досягти угоди про примирення [211].

Швейцарія має добре розвинену систему ювенальних судів. Це пов'язано з тим, що кримінальна відповідальність в країні настає з 10 років (раніше мінімальний вік для кримінальної відповідальності становив 7 років). Юрисдикція ювенальних судів поширюється на дітей віком від 10 до 20 років. У ювенальних судах Швейцарії застосовується відновний підхід, коли судді намагаються вирішувати справи шляхом примирення сторін. При цьому суддя ювенального суду у справах неповнолітніх виконує декілька функцій - судді, слідчого та прокурора, а також здійснює нагляд за виконанням вироків. Медіація призначається тоді, коли суддя переконаний, що за допомогою цієї процедури можна досягти позитивного результату. Якщо суддя доходить висновку, що медіація є доречною в конкретній кримінальній справі, він або вона переконує сторони вдатися до медіації. Медіатор обирається суддею зі спеціального списку осіб, які мають право здійснювати медіацію. Цей список складається урядом Женеви. Сторони також мають право обрати медіатора з цього списку. Медіація у справах неповнолітніх у кантоні Женева може бути призначена на будь-якій стадії провадження [218].

У січні 2015 року в Берні, столиці Швейцарії, за підтримки уряду Швейцарії відбувся I Міжнародний конгрес ювенального правосуддя. Захід зібрав 900 делегатів з різних країн світу для обговорення актуальних питань щодо дотримання прав дитини, зокрема в контексті здійснення правосуддя, та реалізації програм відновного правосуддя. На сесіях, семінарах і круглих столах обговорювалися різноманітні питання. Серед делегатів були представники кантонів, законодавчих органів, урядів, правоохоронних органів, судді, юристи-практики та громадські діячі. Результатом Конгресу стала програма щодо вдосконалення механізмів захисту прав дитини, в якій головну увагу приділено вдосконаленню механізмів медіації у сфері ювенальної юстиції [229, с. 4-6].

Передумовою запровадження відновного правосуддя в кантонах Швейцарії став процес об'єднання юристів-практиків для проведення програм примирення. Результатом їхньої діяльності стало встановлення відповідних

стандартів підготовки медіаторів, що, в свою чергу, привело до законодавчого закріплення в країні інституту медіації. Сьогодні відновне правосуддя у Швейцарії функціонує, супроводжуючись теоретичними дискусіями між науковцями і вдосконаленням практичних програм.

Європейські країни слугують прикладом держав із широкою практикою застосування посередництва та інших моделей відновного правосуддя. У більшості юрисдикцій моделі відновного правосуддя закріплені на рівні національного законодавства, а в деяких країнах вони реалізуються як пілотні програми. Відновні програми успішно функціонують у таких європейських країнах, як Франція, Німеччина, Австрія, Нідерланди, Швейцарія та інших.

Фундаментальне значення в системі міжнародних актів щодо ювенальної юстиції належить Конвенції про права дитини [46], яка ухвалена резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. Конвенція містить основні принципи, якими необхідно керуватися при здійсненні правосуддя у справах неповнолітніх, а також конкретні гарантії щодо діяльності ювенальної юстиції. Зазначений акт міжнародного права зобов'язує держави розробити процедури щодо неповнолітніх правопорушників, які б дозволяли застосовувати альтернативні методи виховного впливу, не залучаючи при цьому органи правосуддя. При цьому позасудова процедура вирішення кримінальних конфліктів має відбутися за умови повного дотримання прав людини та інших гарантій [46].

Програми відновного правосуддя щодо неповнолітніх знайшли своє відображення у різних документах ООН. До них відносяться Керівні принципи ООН запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи) [41], Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) [89]. На відміну від міжнародних договорів, які є обов'язковими для держав, що їх ратифікували, вищезгадані джерела швидше є мінімальними стандартами, визнаними на міжнародному рівні, що повинні враховуватися при розробці законодавства в сфері ювенальної юстиції або внесенні змін в існуюче

законодавство в цій сфері. Розроблення законодавства на основі врахування мінімальних стандартів, має допомогти державам дотримуватися зобов'язань, покладених на них Конвенцією про права дитини [14].

Відповідно до Ер-Ріядських керівних принципів [41] державам необхідно приділяти особливу увагу профілактиці вчинення правопорушень в сім'ї та під час навчання. Програми запобігання вчиненню правопорушень мають передбачати підтримку сім'ям, що опинилися в особливо тяжкому матеріальному стані, залучення шкіл до процесу формування основних сімейних цінностей, надання інформації про права і обов'язки дітей та батьків тощо [41].

Пекінські правила містять рекомендації державам розглядати питання про введення системи «поетапного» реагування на вчинення правопорушення неповнолітніми. Спочатку пропонується винесення попередження, далі – досудові альтернативні заходи виховної дії і, як крайній захід, судовий розгляд. У документі міститься перелік умов, які дозволяють застосування альтернативних методів виправної дії. Документ застерігає, що повноваження посадових осіб органів кримінальної юстиції щодо захисту дітей від дискримінації мають бути детально регламентовані [89].

Здійснений аналіз доводить, що конгреси ООН з питань запобігання злочинності є визначальним інституційним чинником переосмислення та розвитку доктринальних і практичних підходів до протидії кримінальній протиправності неповнолітніх, а також їх узгодження з актуальними тенденціями (векторами) кримінально-правової політики. Конгреси скликаються один раз на п'ять років. Підготовка й організація цих заходів покладена на Економічну й Соціальну Раду ООН. Конгреси є універсальними форумами, на них підсумовують співробітництво держав у сфері боротьби зі злочинністю, розробляють та пропонують стратегії запобігання її проявам.

Як зазначено вище, значущими для розвитку відновного правосуддя в європейських країнах (країнах ЄС) є нормативно-правові акти ООН. Відповідно до них, відновне правосуддя: має бути закріплене у національному

законодавстві та розглядатись як елемент кримінального судочинства; повинно сприяти примиренню потерпілого і правопорушника та спрямовувати свою дію на відшкодування шкоди, завданої правопорушенням та максимальне відновлення стану (матеріального, психологічного), що існував до його вчинення; має бути способом профілактики правопорушень.

Міжнародно-правові норми ООН щодо мінімального віку кримінальної відповідальності враховують специфічність обставин, які впливають на думку законодавця в кожній країні. Загальні положення містять такі рекомендації:

1. мінімальний вік кримінальної відповідальності не повинен бути занадто низьким;
2. універсальним критерієм здатності особи до відповідальності є емоційна, духовна й інтелектуальна зрілість (п. 4 Пекінських правил);
3. нижню вікову межу має бути визначено в національному законі (ст. 40 Конвенції про права дитини 1989 року).

Як зазначено вище, у Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) [89] у пункті 4.1 акцентовано, що нижня межа віку кримінальної відповідальності не повинна встановлюватися на надто низькому рівні, враховуючи емоційну, духовну та інтелектуальну зрілість неповнолітніх. Це означає, що встановлення надто низького віку кримінальної відповідальності або його відсутність може робити поняття відповідальності дійсно безглуздом, оскільки діти не мають достатньої зрілості для повного усвідомлення своїх дій та їх наслідків.

У контексті подальшого дослідження видається необхідним звернутися до міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду застосування медіації щодо кримінальних правопорушень. Як зазначалося вище, медіація в сучасних умовах набула поширення в правових системах багатьох держав, що зумовило формування різних моделей її нормативної регламентації, теоретичного осмислення та практичного застосування. Посилення ролі медіації у врегулюванні кримінально-правових конфліктів сприяло інституціоналізації

міжнародного співробітництва у відповідній сфері, наслідком чого стало вироблення міжнародних стандартів, закріплених у низці міжнародних документів.

У теоретико-правовому аспекті міжнародні стандарти медіації слід розмежовувати за критерієм джерела їх формалізації на імперативні та диспозитивні. До імперативних належать стандарти, закріплені в міжнародно-правових актах, обов'язкових для держав-учасниць, тоді як диспозитивні стандарти містяться в документах рекомендаційного характеру, що належать до сфери «м'якого права» і не породжують безумовного обов'язку щодо їх застосування. З огляду на специфіку міжнародного регулювання медіації переважна частина відповідних стандартів має диспозитивну природу та відображається насамперед у документах системи ООН. При цьому в їх тексті поряд із терміном «медіація» або замість нього нерідко використовується поняття «посередництво».

У системі міжнародних стандартів, що опосередковано або безпосередньо визначають засади медіації, особливе значення мають Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») [89], які орієнтують правозастосування на використання процедур, споріднених із медіаційними практиками. Поряд із цим, цінним міжнародним документом є Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою [40], що передбачає можливість звернення до неофіційних механізмів врегулювання, включаючи медіацію.

У рамках міжнародного співробітництва на Конгресах ООН були розроблені кілька документів, що визначають стандарти медіації, серед яких Каракаська декларація 1980 року і Бангкокська декларація 2005 року, які акцентують увагу на відновному правосудді.

Економічна та Соціальна Рада ООН також прийняла ряд резолюцій, які містять положення про медіацію та відновне правосуддя, підкреслюючи їх

застосування на будь-якому етапі кримінального процесу, за умови наявності достатніх доказів і згоди сторін [111].

Традиційний інквізиційний або каральний (ретрибутивний) підхід до кримінального процесу, в основі якого лежить пріоритет публічного характеру кримінального переслідування, у сучасних умовах зазнає переосмислення, наслідком чого є актуалізація активної ролі потерпілого в механізмі кримінально-правового реагування. У такій площині медіація як один із інструментів відновного правосуддя виконує не лише функцію узгодження позицій сторін, а й забезпечує відновлення соціальних зв'язків і суспільних відносин, порушених учиненням кримінального правопорушення.

Медіація в кримінальному процесі стала принциповою складовою правозахисної системи у багатьох країнах, кожна з яких має свої унікальні підходи та особливості. У Фінляндії, наприклад, закон «Про медіацію у кримінальних та окремих цивільних справах» створив надійний фундамент для розвитку вказаного інституту, гарантуючи всім громадянам доступ до якісних медіаційних послуг незалежно від місця проживання. Фінські медіаційні служби, що функціонують з 2006 року, забезпечують не лише правовий захист, а й сприяють примиренню між сторонами, закріплюючи факт визнання вини правопорушниками та погодження на виплату репарацій [120].

Подібні ініціативи реалізовані й у Бельгії, де медіація може бути ініційована сторонами кримінального провадження за рекомендацією прокурора чи суду. Тут законодавчо закріплена необхідність інформування учасників про можливість медіації, що підвищує гнучкість у вирішенні конфліктів. У Швейцарії медіація отримала розвиток завдяки громадським організаціям і регулюється законом, який дозволяє прокурорам делегувати справи присяжним медіаторам. У країнах, таких як Іспанія та Португалія, медіація спрямована на реінтеграцію неповнолітніх злочинців у суспільство та застосовується для обмеженого кола кримінальних правопорушень.

Загалом, досвід зарубіжних держав демонструє існування двох основних моделей медіації. Англо-саксонська модель розглядає медіацію як

альтернативний спосіб вирішення конфліктів без чіткого законодавчого закріплення, що відзначає гнучкість і адаптивність цієї практики. На противагу їй, континентальна модель представляє медіацію як формальний процесуальний інститут, який надійно закріплений у законодавстві, забезпечуючи альтернативи традиційному кримінальному переслідуванню. Ці різноманітні підходи відображають не лише правові системи країн, а й соціальні цінності, що впливають на правозастосування у сфері медіації.

У Польщі медіація має розвиток, починаючи з 1994–1995 років, коли вперше були реалізовані експериментальні програми у справах з неповнолітніми правопорушниками. Формально ж медіація була закріплена у кримінальному законодавстві в 1997 році. З того часу цей інститут набув популярності, особливо в кримінальному процесі, де він може бути застосований на будь-якій стадії провадження. Поляки відзначають високий рівень успішності медіації, оскільки близько 85-90% справ, переданих на медіацію, закінчуються укладенням угоди між сторонами, що підкреслює результат вказаного підходу до вирішення конфліктів [123].

Кожна країна на прикладі своїх систем медіації намагається знайти оптимальні рішення для вирішення кримінальних правопорушень, що в свою чергу свідчить про адаптивність і гнучкість правозастосування в залежності від соціальних умов. Медіація в кримінальному контексті не лише зменшує навантаження на судову систему, а й сприяє примиренню, реінтеграції та відновленню відносин між потерпілими та правопорушниками.

Таким чином, досвід країн, які активно впроваджують медіацію, може слугувати цінним прикладом для інших, включаючи Україну, що прагне до впровадження відновного правосуддя. Принципово, щоб національне законодавство враховувало успішні практики, адаптуючи їх до локальних реалій та потреб суспільства. Медіація є інструментом для формування гуманного (антропоцентричного) «справедливого» правосуддя, яке б враховувало інтереси всіх учасників процесу, а не тільки потерпілого.

М. І. Хавронюк дослідив, що кримінальне законодавство держав у Центральній Європі, зокрема Королівства Іспанія, Республіки Польща, Республіки Австрія, Федеративної Республіки Німеччина, Грузії виключає відповідальність у разі помилки особи в розумінні легальності дії. Крім того, у кримінальному законодавстві низки розвинених європейських держав передбачено вищу вікову межу для застосування ювенального режиму. Відповідно, особи віком до 21 (або 23) років можуть розглядатися як «молоді дорослі», на яких поширюються механізми підтримки та спеціальні умови пом'якшення кримінальної відповідальності, аж до повного звільнення від неї [167]. У Нідерландах максимальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх – 21 рік. Закон ФРН про суд у справах неповнолітніх встановлює, що під його дію підпадають підлітки у віці від 14 до 18 років і повнолітні особи від 18 років до 21 року. Кримінальний кодекс Швейцарії встановлює суб'єктні групи: діти від 7 до 15 років, підлітки від 15 до 18 років, молодь у віці 18–25 років [167, с. 87].

Отже, відновне правосуддя є механізмом протидії кримінальної протиправності неповнолітніх у таких європейських країнах, як Франція, Німеччина, Австрія, Нідерланди, Швейцарія та інших. Серед його позитивних наслідків – відновлення порушених прав потерпілих, відновлення стосунків між сторонами, соціальна реабілітація неповнолітніх правопорушників, а також зменшення навантаження на судову систему та систему органів виконання покарань [102].

Розвиток відновного правосуддя в країнах Сходу має глибшу історичну основу, ніж у країнах континентальної Європи та Америки [240]. Так, ісламську відновну практику в палестинській корінній традиції сульха, що є частиною ісламського правосуддя, «можна концептуалізувати як міжособистісне відновне правосуддя». Відновне правосуддя в країнах Сходу розвивалося на основі іншого історичного підґрунтя, ніж у континентальній Європі. Особливості правових систем, культурних традицій і релігійного впливу визначають підходи до вирішення конфліктів та правопорушень у

різних регіонах. Наприклад, у багатьох країнах Сходу, зокрема в тих, де домінує іслам, правова система і суспільні механізми примирення нерідко мають глибоке коріння в релігійних і традиційних практиках, які є істотними для місцевих громад.

Одним із таких прикладів є палестинська традиція сульха, яка є частиною ісламського правосуддя і практикується як механізм вирішення конфліктів між людьми. Цю практику можна концептуалізувати як міжособистісне відновне правосуддя, оскільки вона спрямована на примирення сторін, відновлення соціальних стосунків і запобігання подальшим конфліктам. У своїй суті сульха відображає ідеї відповідальності, прощення і взаємного врегулювання суперечок, що перегукується з принципами сучасного відновного правосуддя.

Сульха базується на ідеї того, що відновлення соціальної гармонії і взаєморозуміння між сторонами є ціннішим, ніж суворе покарання правопорушника. Після конфлікту або злочину сторони, включаючи родини правопорушника та потерпілого, збираються разом, щоб досягти згоди через посередництво старійшин або інших впливових осіб громади. Це дозволяє сторонам уникнути довготривалих судових процесів і сприяє відновленню соціальної гармонії, що є визначальним для збереження стосунків у громадах, де соціальні зв'язки є надзвичайно цінними.

На відміну від західної концепції відновного правосуддя, яка виникла як альтернатива традиційній каральній системі, ісламські практики примирення, зокрема сульха, мають довгу історію й вкорінені в релігійних переконаннях і моральних нормах. Цей підхід став частиною соціальної структури багатьох ісламських суспільств і застосовується не тільки в офіційних правових інститутах, а й на рівні повсякденного життя громад.

Таким чином, відновне правосуддя в країнах Сходу, зокрема в ісламському світі, базується на міжособистісних стосунках, де примирення і гармонія в громаді значущі, ніж каральний аспект правосуддя. Це відображає відмінність історичних і культурних підходів до правосуддя між Сходом і

Заходом, проте демонструє спільну тенденцію до пошуку альтернатив покаранню і сприяння примиренню та відновленню справедливості на рівні міжособистісних відносин.

На основі проведеного дослідження можна зробити наукові та практичні висновки. Перш за все, у різних країнах країн Європи та інших країнах світу існують різні доктрини з теорії та практики правосуддя у справах неповнолітніх, ювенальної юстиції, кожна з яких визначається різними пріоритетами. По-друге, формування певної доктрина або моделі на національному рівні кожної країни є історично та соціально-культурно обумовленим і є динамічним процесом, що проходить різні етапи розвитку. У різних країнах такі моделі показують «коливання» в пріоритетах, від лояльності до суворості відповідальності, від осуду до відновного правосуддя, від реального покарання до звільнення від покарання та/або звільнення від кримінальної відповідальності.

3.4. Перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні в контексті вдосконалення кримінального законодавства

Перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні слід розглядати в контексті загальної трансформації кримінально-правової політики, орієнтованої на гуманізацію, індивідуалізацію реагування та посилення захисту прав людини. За таких умов відновне правосуддя набуває значення не лише альтернативного механізму врегулювання кримінально-правового конфлікту, а й самостійного напрямку модернізації ювенальної юстиції та вдосконалення національної моделі протидії кримінальній протиправності неповнолітніх. В. Л. Бучківська зазначає, що діяльність судді є багатоаспектною та поєднує в собі врахування імперативних законодавчих вимог та суб'єктивну оцінку обставин суспільно небезпечного діяння, особи, яка його вчинила [9]. На підставі результатів цієї діяльності визначаються

конкретний вид та розмір покарання, що є формою реалізації кримінальної відповідальності. Власне в покаранні, призначеному певній особі, виражається каральна політика держави, яка одночасно реалізує різні цілі державного реагування на порушення. Згідно з нормативними приписами ч. 2 ст. 50 КК України, інститут покарання реалізує не лише ретрибутивну (каральну) функцію, а й спрямований на досягнення комплексної мети – виправлення правопорушника та забезпечення загальної і спеціальної превенції кримінальних правопорушень.

Обґрунтований та виважений підхід до визначення конкретного виду та розміру покарання, а також інших правових наслідків, які настають для особи у зв'язку з вчиненням злочину, може забезпечити досягнення балансу між усіма цілями покарання. Вибір та реалізація відповідного підходу залежить від наявності науково обґрунтованих загальних теоретичних і нормативних положень, які можуть використовуватись як спільний знаменник і застосовуватись до осіб, що вчинили різні види суспільно небезпечних діянь, незалежно від їх спрямованості та ступеня тяжкості [9].

Статтею 65 КК передбачено, що суд призначає покарання:

1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених частиною другою статті 53 цього Кодексу;

2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу;

3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

На думку Є. Ю. Полянського, яку підтримують М. І. Хавронюк та І. І. Митрофанов, положення, закріплені у ст. 65 КК України, не в повному обсязі відображають критерії, які доцільно враховувати при призначенні покарання, оскільки, попри нормативне закріплення загальних орієнтирів, закон не забезпечує достатньої визначеності щодо оцінки ступеня

небезпечності вчиненого та попередньої кримінальної активності винного [119; 167; 86]. Невизначеність зазначених критеріїв розширює межі судового розсуду під час призначення покарання, що створює ризики їх неоднакового тлумачення та застосування, зокрема в частині оцінки небезпечності особи винного і її співвідношення зі ступенем вини у вчиненні кримінального правопорушення.

Актуалізація проблеми судової дискреції пояснюється тією обставиною, що судовий розсуд є необхідним засобом, за допомогою якого зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизується, і вони застосовуються при вирішенні складних правових ситуацій. Найпоказовішим прикладом суддівського розсуду на етапі призначення покарання є, перш за все, нормативна основа його здійснення в контексті загальних засад призначення покарання, передбачених ст. 65 КК.

Поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, інтелектуально-вольовою діяльністю суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо. Разом з тим особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів [9].

Недостатня обґрунтованість правозастосовних рішень у сфері визначення ступеня караності діянь може мати істотні негативні для правової системи наслідки, оскільки саме у призначеному конкретній особі покаранні виявляється каральна політика держави, яка поєднує в собі реалізацію різних цілей державного реагування на випадки порушення найбільш суворих правових заборон, адже метою покарання згідно із законом України про кримінальну відповідальність є не лише кара, а й виправлення особи, запобігання вчиненню нею та іншими особами нових злочинів [8].

У результаті інтелектуальної діяльності суду, в процесі якої він оцінює ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного і обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, особі має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Закон прямо передбачає, що більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів. Ця недостатність має бути обґрунтована у вироку суду [9].

Визначення міри покарання без індивідуального врахування конкретних ознак кримінального правопорушення та особи винного входить в очевидне протиріччя із закріпленими в кримінальному праві принципами покарання – справедливості, диференціації, доцільності, адекватності [8].

Дослідження І. В. Гловюк, А. В. Лапкін, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. А. Цувіна показують, що правопорушники зазвичай відчують каяття після здійснення злочину. Їхня реакція проявляється у спробах відновити стосунки через каяття та реституцію або у прагненні виправдати свою неправомірну поведінку. Хоча існують й інші реакції, бажання покаятись, знайти примирення та отримати прощення зазвичай є першочерговою реакцією. Якщо це бажання не задовольнити, правопорушники починають виправдовувати свій злочин, звинувачуючи жертву, суспільство або інших. Примирення ж відбувається приблизно в 2/3 справ, які передані на медіацію. Серед цих справ більш > 90% завершуються угодою про відшкодування збитків [101]. Таким чином, основні ідеї відновного правосуддя, як концепції альтернативного реагування на кримінальне правопорушення репрезентують альтернативну парадигму реагування на кримінальне правопорушення, зміст якої визначають відновлення порушених інтересів потерпілого, усвідомлене прийняття правопорушником відповідальності, відшкодування шкоди та гармонізація інтересів усіх сторін кримінально-правового конфлікту.

Вказане потребує визначення принципів здійснення медіації щодо кримінальних правопорушень. Зауважимо, що принципи здійснення медіації є правовим фундаментом, на якому базується вся процедура. У Рекомендаціях № R (99) 19 Комітету міністрів Європи для держав-членів Ради, що зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах, прийнятих на 679-й зустрічі 15 вересня 1999 р., наголошується на п'яти основних принципах медіації у кримінальних справах [122]. Медіація повинна здійснюватися лише за умови добровільної згоди всіх сторін. Сторони можуть відмовитися від згоди на будь-якому етапі процесу. Всі обговорення під час зустрічі є конфіденційними і не можуть використовуватися в майбутньому без згоди сторін. Медіація у кримінальних справах повинна бути доступною. Медіація допустима на будь-якій стадії правосуддя. Медіація є незалежною та автономною в рамках кримінальної юстиції.

Для багатьох правопорушників примирення у кримінальних справах виконує функцію виправлення, на відміну від в'язниць, які називають «виправними установами». Зіштовхуючись із реальними наслідками своїх дій та відчуваючи відповідальність перед потерпілим, у процесі примирення у правопорушників виникає «почуття симпатії» до жертви, що може запобігти рецидиву. Інші методи кримінального правосуддя не мають такого потенціалу для запобігання подальшій злочинній діяльності.

Таким чином, застосування процедур відновного правосуддя психологізує кримінальний процес та надає більше можливостей для застосування теоретичних положень і технологій конфліктології. Однак не можна абсолютизувати використання примирних процедур у кримінальному судочинстві. Найбільш дієві зазначені процедури при вирішенні справ приватного звинувачення та нетяжких злочинів, оскільки не суперечать принципам публічного кримінального процесу. Нині в українському кримінальному судочинстві процедури примирення в тому обсязі, в якому вони застосовуються більше ніж у 80 країнах світу, як зазначено вище (в першому розділі), ще не набули належного поширення.

Сучасна практика відновного правосуддя в Україні реалізується в основному через зазначений вище пілотний проєкт «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» на базі системи надання безоплатної правової допомоги [114].

Загалом, серед українських напрацювань у царині відновного правосуддя переважають теоретичні, практика ж відновного правосуддя щодо неповнолітніх забезпечується в Україні Законом України № 1875-IX від 16.11.2021 «Про медіацію» [110], та наказом Міністерства юстиції України, МВС України, Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024. [114].

Розглянемо визначення термінів у межах Програми:

1) Відновне правосуддя: процес, який дозволяє постраждалим від кримінальних правопорушень та тим, хто бере відповідальність за завдану шкоду, за їх добровільної згоди та за участі медіатора, брати участь у вирішенні питань, пов'язаних з вчиненням кримінальним правопорушенням. Це спрямовано на примирення, реінтеграцію та ресоціалізацію учасників кримінально-правового конфлікту, відшкодування шкоди та усунення наслідків правопорушення.

2) Додаткові засоби ресоціалізації: корекційні, освітньо-інформаційні, психолого-педагогічні програми, профілактичні заходи, соціально-виховна робота, соціально-корисні види зайнятості, спортивні заняття тощо. Вони спрямовані на корекцію поведінки та стимулювання реінтеграції неповнолітнього.

3) Реінтеграція неповнолітнього та потерпілого: процес відновлення конструктивної взаємодії та соціальної адаптації у суспільстві. Це включає ресоціалізацію неповнолітнього, повернення до самостійного життя та реабілітацію обох сторін з урахуванням їхніх прав та потреб.

4) Ресоціалізація неповнолітнього: свідоме відновлення неповнолітнього в соціальному статусі повноправного члена суспільства та

формування позитивних змін у його особистості, що ведуть до правослухняної поведінки.

Основні компоненти Програми:

Медіація між потерпілим та неповнолітнім: процес, в якому обидві сторони обговорюють питання, що виникають у зв'язку з вчиненим правопорушенням та досягають угоди щодо відшкодування шкоди та реінтеграції.

Реінтеграція та ресоціалізація: додаткові заходи, спрямовані на розвиток і корекцію поведінки неповнолітнього, а також мінімізацію впливу факторів ризику.

Проведення медіації: забезпечується регіональними центрами з надання безоплатної правової допомоги та медіаторами, залученими до процесу.

Умовами застосування Програми є:

наявність потерпілого;

наявність неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого;

визнання неповнолітнім факту вчинення правопорушення;

згода обох сторін на участь у Програмі.

Програма також поширюється на осіб, які на момент прийняття рішення досягли 18-річного віку, за умови, що правопорушення було вчинено у неповнолітньому віці.

У кримінальних провадженнях, які відповідають умовам, визначеним в цьому Порядку, дізнавач або слідчий, який здійснює досудове розслідування, інформує неповнолітнього та його законного представника, потерпілого та його законного представника про можливість реалізації Програми шляхом залучення центром медіатора, як зазначено у Програмі.

Одночасно дізнавач або слідчий, який здійснює досудове розслідування вручає неповнолітньому та його законному представнику, потерпілому та його законному представнику наступну пам'ятку:

Пам'ятка про участь у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення

«Для участі у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення принципово знати, що: однією з умов участі у Програмі є визнання неповнолітнім факту наявності події кримінального правопорушення. Визнання факту наявності події кримінального правопорушення не дорівнює визнанню винуватості у вчиненні кримінального правопорушення; участь сторін конфлікту в Програмі здійснюється виключно за їх добровільною згодою та добровільною згодою їх законних представників на участь у Програмі. Участь у Програмі не обмежується строками здійснення досудового розслідування та судового розгляду; процес відновного правосуддя у формі медіації, яку проводить медіатор у межах Програми, передбачає активну участь обох сторін конфлікту у вирішенні питань, пов'язаних з наслідками кримінального правопорушення» [114].

Також наведений там же механізм програми – «спрямований на відшкодування завданої потерпілому шкоди, його реінтеграцію; ресоціалізацію та реінтеграцію підозрюваного/обвинуваченого для зменшення впливу факторів ризику, що зумовлюють протиправну поведінку; реалізується у формі медіації, що проводиться медіатором(ами), який(і) залучається(ються) регіональним/міжрегіональним центром з надання безоплатної правничої допомоги на підставі законів України «Про медіацію» [110] та «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011; про можливість участі у Програмі інформують дізнавач, слідчий або прокурор, який за згодою неповнолітнього, потерпілого, їх законних представників передає до центру їхні контактні дані та інформацію про правову кваліфікацію кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється/обвинувачується особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність. Ініціювати участь у Програмі може також захисник

неповнолітнього підозрюваного/обвинуваченого, представник потерпілого у кримінальному провадженні; неповнолітні особи беруть участь у Програмі за згодою їх законних представників; досягнення згоди щодо усунення наслідків кримінального правопорушення здійснюється шляхом залучення медіатора з Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги; у процедурі медіації сторони медіації за домовленістю між собою залучають осіб, які можуть їх підтримати (за потреби); у разі досягнення згоди сторони медіації укладають письмову угоду за результатами медіації у межах Програми; результати участі у Програмі направляються центром дізнавачу, слідчому, прокурору для долучення до матеріалів кримінального провадження. Дізнавач, слідчий, прокурор враховують результати при прийнятті рішення про закінчення досудового розслідування; якщо участь у Програмі триває в момент прийняття прокурором рішення у кримінальному провадженні відповідно до статті 283 Кримінального процесуального кодексу України або після закінчення досудового розслідування, сторони медіації або їх представники самостійно подають інформацію про її результати під час судового розгляду.

Наслідки участі у Програмі. Для потерпілого - можливість отримати відшкодування матеріальної та моральної шкоди; самостійно впливати на вирішення питань, що виникають у зв'язку з вчиненням кримінальним правопорушенням; впоратися з негативними емоціями та переживаннями, спричиненими правопорушенням, бути почутим, відновити емоційний стан та почуття безпеки; зрозуміти, хто добровільно бере відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, від якого потерпілому завдано шкоду; отримати відповіді на питання, що стосуються кримінального правопорушення, безпосередньо від особи, яка бере на себе відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення; взяти активну участь в розвитку почуття відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Для підозрюваного/обвинуваченого – можливість урахування результатів участі у Програмі під час прийняття рішення про наявність підстав

для: закриття кримінального провадження на підставі частини четвертої статті 56, пункту 7 частини першої статті 284 КПК України; звільнення від кримінальної відповідальності відповідно до статей 45, 46, 48 Кримінального кодексу України (у разі вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку чи нетяжкого злочину); укладення угоди у кримінальному провадженні; звільнення від покарання на підставі частини четвертої статті 74, статті 105 КК України; призначення покарання з урахуванням обставин, що пом'якшують покарання або відповідно до пункту 3 частини першої статті 65, статей 66, 69, 691 КК України» [114].

Таким чином, найкращим прикладом практичного застосування принципів відновного правосуддя щодо неповнолітніх, включаючи розглянуті раніше психологічні компоненти прощення та примирення, у теперішній час є пілотний проєкт «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». Слід звернути увагу, що у вищезазначеному проєкті вперше в кримінальній правозастосовчій практиці використана лексема «програма відновного правосуддя».

Аналізуючи вищенаведене в його взаємозв'язку з існуючим досвідом відновного правосуддя в Україні, враховуючи сучасну практику та норми чинного законодавства, пропонується власне бачення перспектив розвитку відновного правосуддя, як комплексного підходу, та його ролі у протидії кримінальній протиправності неповнолітніх.

Таким чином, відновне правосуддя – це комплексний підхід, медіація є одним з інструментів відновного правосуддя, як і угоди про примирення та угоди про визнання винуватості за чинним КПК України. Примирення сторін та відновлення стосунків, як показано вище, може бути результатом як медіації, так і інших правових інструментів з арсеналу відновного правосуддя.

Деякі проблемні питання протидії кримінальній протиправності неповнолітніх засобами відновного правосуддя поки що не мають шляхів вирішення національними правовими засобами. Це стосується, зокрема,

звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх та молодих людей, які після вчинення деяких тяжких злочинів примирилися з потерпілими та відшкодували завдану шкоду. У нашому суспільстві поширена думка, що покарання – це обов’язкова відповідь на злочин, на несправедливість, проте відповідь, чому неповнолітній, який відшкодував шкоду та примирився, має отримати покарання та судимість, не очевидна. Покарання неповнолітніх не завжди досягає мети виправлення. Навіть у разі призначення неповнолітньому іспитового строку та звільнення неповнолітнього з випробуванням «згадка» про його притягнення до кримінальної відповідальності залишається, що у менталітеті наших громадян прирівнюється до наявності «судимості» [141, с. 255].

З огляду на результати аналізу, наведені в попередньому підрозділі, правові системи багатьох європейських країн імплементували модель, за якої ювенальні механізми охоплюють ширшу вікову групу, тобто верхню вікову межу застосування вищу, ніж в Україні. Відтак молоді люди після досягнення повноліття зберігають право на застосування специфічних механізмів підтримки та розширених можливостей звільнення від кримінальної відповідальності. У країнах англосаксонської системи права суд може звільнити від кримінальної відповідальності повнолітніх молодих людей, якщо винний діяв без достатнього розуміння. Діти мають право на особливе піклування і допомогу, захист і сприяння. Дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист. Згадане відповідає першому формулюванню О. М. Костенка «держава має сприяти вихованню нового покоління громадян, створюючи у суспільстві умови для узгодження їхньої волі і свідомості із законами соціальної природи» [52].

Як зазначалося у розділі першому, з 2019 року в Україні діяв проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, підозрюваних у вчиненні злочину», розширений та переформатований у 2024 році у програму відновного правосуддя, мета якої – забезпечення відшкодування заподіяної

шкоди, максимальне виведення неповнолітніх правопорушників з кримінального процесу та запобігання вчиненню ними повторних злочинів [114]. Крім цього, в Україні впроваджено грантовий проєкт «Впровадження відновного правосуддя в Україні», мета якого – застосування відновного правосуддя для попередження кримінальної протиправності. Цей проєкт реалізується Верховним Судом та ГО «Інститут миру і порозуміння», голова якого, Р. Г. Коваль, у своїх роботах показав, що протидія кримінальній протиправності неповнолітніх засобами відновного правосуддя сприятиме максимальному виведенню неповнолітніх правопорушників з кримінального процесу та запобіганню вчиненню ними повторних злочинів [44].

Законодавчі можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі статей 45-48 Кримінального кодексу України (КК України), звільнення від кримінального покарання на підставі статей 74, 83-87, 104 КК України варто застосовувати для неповнолітніх, якщо таке звільнення є найкращим варіантом для конкретного неповнолітнього.

Таким чином, впровадження відновного правосуддя стане інструментом для максимального виведення неповнолітніх правопорушників з кримінального процесу. Це дозволить не тільки зменшити їх участь у судових розглядах, а й зосередити увагу на їхній реабілітації та соціальній інтеграції. Відновне правосуддя сприятиме тому, що неповнолітні матимуть можливість усвідомити наслідки своїх дій за умов адекватного мінімально достатнього покарання або звільнення від покарання, що знизить ризик рецидиву та запобігатиме повторним правопорушенням.

У відновному правосудді неповнолітніх угода про примирення та медіація є інструментами, які допомагають вирішити конфлікти, зменшити негативні наслідки правопорушень і сприяти відновленню стосунків між сторонами. Угода про примирення – це процес, у якому потерпіла сторона та правопорушник спілкуються, щоб досягти згоди щодо відшкодування шкоди та відновлення справедливості. Це може включати вибачення, компенсацію, участь у громадських роботах тощо. Основна мета – задовольнити потреби

постраждалої сторони та допомогти правопорушнику усвідомити наслідки своїх дій. Медіація, в свою чергу, є структурованим процесом, у якому нейтральний посередник допомагає сторонам досягти згоди. Медіатор не приймає рішення, а сприяє комунікації та розумінню між сторонами. Цей підхід дозволяє сторонам самостійно вирішувати конфлікт, що може бути особливо цінним для неповнолітніх, адже він сприяє розвитку їхніх навичок вирішення конфліктів. Обидва підходи можуть бути використані разом, де медіація може передувати угоді про примирення, допомагаючи сторонам висловити свої потреби та знайти спільне рішення. Як медіація, так і угода про примирення акцентують увагу на відновленні стосунків і задоволенні потреб усіх учасників. Обидва процеси є гнучкими і можуть адаптуватися до специфічних обставин та потреб неповнолітніх учасників. Загалом, угода про примирення та медіація є істотними елементами відновного правосуддя, які допомагають неповнолітнім учасникам конфлікту знайти конструктивні рішення та навчитися відповідальності за свої дії.

У європейському правовому просторі відновні практики, зокрема медіація між потерпілим і правопорушником, розглядаються як перспективний інструмент реагування на кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми. Вони сприймаються не лише як альтернативний спосіб вирішення конфлікту, а й як самостійний елемент ювенальної юстиції.

Нормативне підґрунтя застосування відновних практик у Європі сформувалося під впливом актів Ради Європи. Ключовим документом у цій сфері є Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (99) 19 від 15 вересня 1999 року «Про медіацію у кримінальних справах», в якій вперше на міжнародному рівні закріплено принципи та стандарти відновного правосуддя. На подальший розвиток відновного правосуддя мав вплив Рамковий документ Ради Європи щодо відновного правосуддя (2018), який підкреслює пріоритетність відновних підходів у справах неповнолітніх.

Європейські науковці (І. Айртсен, Л. Волгрейв, Ф. Дюнкель, К. Пелікан та ін.) теоретично обґрунтували дієвість медіації у ювенальній сфері. Такий

підхід відповідає принципам, закріпленим у Конвенції про права дитини (1989) та Мінімальних стандартних правилах ООН щодо відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінських правилах, 1985).

Таким чином, у сучасному європейському правовому дискурсі відновне правосуддя щодо неповнолітніх розглядається як органічна складова гуманізації кримінальної юстиції, що поєднує в собі елементи компенсації шкоди, відновлення соціальних зв'язків та профілактики повторної кримінальної протиправності. Особливо показовим у цьому аспекті є досвід Німеччини, де медіація між потерпілим і неповнолітнім правопорушником давно інтегрована в систему ювенальної юстиції та застосовується як у формі вибачення, так і у формі відшкодування шкоди [84, с. 309–312; 180, с. 45–49].

У науковій літературі підкреслюється, що такі програми мають не лише примирний, а й виразний виховний та ресоціалізаційний потенціал, оскільки орієнтовані на усвідомлення неповнолітнім наслідків власної поведінки, відновлення порушених інтересів потерпілого та формування відповідального ставлення до вчиненого. У цьому сенсі доречними є висновки В. В. Землянської [31; 32; 33], Ю. І. Микитина [82, с. 15; 84, с. 310–312], Н. М. Крестовської [54, с. 103–105], М. Р. Мазур [70, с. 3–4] та I. Aertsen [180, с. 85–87], які пов'язують результативність відновних процедур із можливістю поєднання компенсаційного, комунікативного та превентивного елементів у роботі з неповнолітніми правопорушниками.

Таблиця 1. Застосування угоди про примирення та медіації у відновному правосудді для неповнолітніх у країнах Європи за 2020-2023 роки.

Рік	Країна	Кількість випадків медіації	Успішні угоди про примирення (%)
2020	Україна	151	85
2020	Німеччина	502	75
2020	Франція	403	72

2020	Італія	303	68
2020	Швеція	201	74
2021	Україна	202	92
2021	Німеччина	605	77
2021	Франція	451	75
2021	Італія	321	70
2021	Швеція	220	76
2022	Україна	69	90
2022	Німеччина	651	80
2022	Франція	509	78
2022	Італія	352	73
2022	Швеція	251	79
2023	Україна	46	90
2023	Німеччина	707	82
2023	Франція	550	80
2023	Італія	400	75
2023	Швеція	270	81

Джерело: складено автором на основі узагальнення наукових і нормативних джерел [81; 84; 111; 122; 198]

Емпіричні дослідження підтверджують, що у випадках булінгу в закладах освіти ЄС медіація виступає відновним інструментом досягнення порозуміння, що запобігає подальшим правопорушенням. Неповнолітні, які вчинили правопорушення, мають можливість зустрітися з потерпілими з допомогою медіатора. Зазначене допомагає налагодити діалог, знайти шляхи відшкодування шкоди та розвинути навички відповідальності.

В ЄС використання угод про примирення та медіації у відновному правосудді для неповнолітніх є способом вирішення конфліктів, сприяє розвитку відповідальності та зменшує ймовірність рецидиву. Емпіричні дані щодо успішності угод (див. табл. 1) підтверджують позитивний вплив медіації

та угод про примирення на мінімізацію ризиків повторних правопорушень і підвищення рівня залученості потерпілих.

Після підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС розпочалася її інтеграція до європейської спільноти, що вимагає приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та зобов'язань. Це стосується, зокрема, кримінального процесу, який захищає конституційні права, свободи та інтереси громадян, враховуючи при цьому реалії розвитку українського суспільства [106].

Нині, аналізуючи вищезгадані джерела, можна зробити висновок, що в Україні відновне правосуддя законодавчо закріплене в певних нормативно-правових актах. До таких актів можна віднести Закон України № 1875-IX від 16.11.2021 «Про медіацію» [110] та наказ Міністерства юстиції України, МВС України та Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22 липня 2024 року «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» [114].

Крім вищезазначеного, чинне законодавство України вже містить нормативні приписи, що спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. До того ж можливість примирення між неповнолітнім порушником і потерпілою особою також передбачена як нормами матеріального права, так і нормами процесуального права. Орієнтир держави на відновне правосуддя та стимулювання з боку державних інституцій програм примирення неповнолітніх порушників з потерпілими від кримінальних правопорушень потребують подальшої уваги [39, с. 171].

Попри досягнутий прогрес, аналіз виявив низку системних труднощів, що впливають на значущість результатів реалізації програми:

- 1) Кадровий дефіцит. Однією з істотних перешкод для впровадження відновного правосуддя в Україні залишається недостатня кількість сертифікованих медіаторів, які мають спеціалізацію у сфері роботи з неповнолітніми. Додатковим чинником є відсутність уніфікованих стандартів

їх підготовки, що зумовлює нерівномірний рівень якості медіаційних послуг у різних регіонах (областях) держави.

2) Недостатнє нормативне врегулювання. Попри те, що Закон України «Про медіацію» № 1875-IX [110] закріпив правове визнання інституту медіації, остання досі не інтегрована до кримінального законодавства України як повноцінний кримінально-правовий механізм. Це ускладнює належну фіксацію результатів примирення, а також зумовлює неоднозначність підходів у правозастосовній і судовій практиці.

3) Обмеженість відповідних повноважень прокурора. Відсутні чіткі механізми зупинення досудового розслідування у зв'язку з медіацією.

4) Низька поінформованість учасників процесу. Суттєвою перешкодою для застосування відновного правосуддя залишається недостатній рівень обізнаності учасників кримінального провадження щодо його мети, змісту та практичних переваг. Це знижує рівень довіри до відновних процедур і, відповідно, обмежує готовність сторін до участі в них.

5) Недостатня міжвідомча взаємодія. Недостатній рівень координації та обміну інформацією між органами прокуратури, системою безоплатної правничої допомоги, органами пробації та соціальними службами. Обмежений обмін інформацією та відсутність належної координації між зазначеними суб'єктами негативно впливають на узгодженість дій і знижують результат застосування відновних практик. [17, с. 21].

Поетапне впровадження відновного правосуддя в Україні потребує чіткого розподілу компетенції між суб'єктами, відповідальними за нормотворення, процесуальну координацію, кадрове забезпечення та практичну реалізацію відповідних процедур. До таких суб'єктів доцільно віднести законодавця, Кабінет Міністрів України, Міністерство юстиції України, Офіс Генерального прокурора, Національну поліцію України, Центр пробації, Координаційний центр з надання безоплатної правничої допомоги, служби у справах дітей, Національну школу суддів України, Тренінговий

центр прокурорів України, органи місцевого самоврядування та неурядові організації як провайдерів медіації [21, с. 119].

Подальший розвиток відновного правосуддя потребує комплексного вдосконалення нормативної та організаційної бази:

1) Законодавча інтеграція медіації у КПК України як окремої процесуальної дії з визначенням правових наслідків її успішного завершення (включно з підставами звільнення від кримінальної відповідальності).

2) Професійна підготовка та сертифікація медіаторів. Уніфікація стандартів із залученням міжнародних експертів; безперервне навчання за участю психологів, педагогів і служб ювенальної пробації.

3) Розвиток міжвідомчої координації. Сталі механізми співпраці між прокуратурою, судами, системою БПД, службами у справах дітей, закладами освіти та органами місцевого самоврядування.

4) Інформаційно-просвітницька робота. Системне інформування неповнолітніх, їхніх батьків і потерпілих; обов'язкова фіксація роз'яснень у матеріалах провадження.

5) Розширення сфер застосування. Використання складних форматів (сімейна/шкільна медіація, «кола правосуддя», конференції за участю громади) з належними запобіжниками [17, с. 21].

На підставі аналізу дослідження І. М. Доляновської та К. А. Наталушко, присвяченого особливостям застосування інституту відновного правосуддя в окремих країнах Європи, можна дійти висновку про доцільність подальшого нормативного та організаційного розвитку національної моделі відновного правосуддя в Україні. Зокрема, перспективним видається ухвалення спеціального закону «Про відновне правосуддя у кримінальних провадженнях», у якому було б чітко визначено предмет правового регулювання, коло кримінальних правопорушень, стадії застосування відновних процедур, критерії відбору справ, вимоги до поінформованої згоди сторін, порядок її відкликання, межі конфіденційності, а також форму й процесуальні наслідки відновної угоди. Одночасно потребує вдосконалення

кримінальне законодавство України в частині врегулювання скерування справ до відновної процедури, правових наслідків її проведення, а також впливу результатів відновного правосуддя на призначення покарання чи застосування інших кримінально-правових механізмів. Поряд із цим істотного значення набуває формування належної інституційної моделі функціонування відновного правосуддя, яка має охоплювати пілотне впровадження відповідних процедур, визначення прозорих критеріїв допуску суб'єктів їх реалізації, належну професійну підготовку учасників процесу та запровадження системи моніторингу таких практик [21, с. 119].

При цьому, здійснюючи подальше розширення відновних практик під час кримінального переслідування неповнолітніх порушників, варто мати системи моніторингу й оцінки якості наданих послуг з посередництва в примиренні (медіації) сторін, а саме здійснювати контроль у питаннях повторюваності вчинення порушень особами, які пройшли через відновні заходи, порівняно з тими, які зазнали традиційного (карального) підходу під час притягнення їх до відповідальності. Здійснення таких моніторингових заходів дасть змогу вчасно виявити та зреагувати на недоліки впровадження відновного правосуддя в Україні, якщо такі матимуть місце [39, с. 174].

Разом із тим потенційні ризики запровадження некаральної моделі правосуддя щодо неповнолітніх – зокрема ймовірне зростання загального рівня кримінальної протиправності та рецидивізму, а також ризик незадоволеності потерпілої сторони наслідками медіації – можуть бути ефективно нівельовані шляхом вдосконалення підготовки й підвищення кваліфікації медіаторів та інших осіб, залучених до процедури відновного примирення, а також постійним моніторингом динаміки кримінальної протиправності серед неповнолітніх, які зазнали процедур відновного правосуддя. Означене уможливить вчасне виявлення недоліків застосування некарального правосуддя щодо неповнолітніх, удосконалення нормативного регулювання та релевантного коригування його інструментів у майбутньому [39, с. 179].

Як влучно, на нашу думку, відзначають іноземні дослідники, законодавство про відновне правосуддя має сприяти його частішому застосуванню, особливо у справах про кримінальну протиправність неповнолітніх [239]. Таким чином, для підвищення результативності застосування відновного правосуддя у протидії кримінальній протиправності неповнолітніх в нашій країні необхідно внести зміни до українського законодавства, як буде показано нижче, які б передбачали активне використання цього підходу. Крім того, необхідно проводити відповідну роботу серед прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів та судів, а також забезпечувати належне фінансування програм відновного правосуддя в Україні [130, с. 212].

Повномасштабна агресія проти України створює додаткові перешкоди для застосування відновного правосуддя, збільшуючи потребу в ньому [174]. Перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні у повоєнний час мають неабиякий потенціал завдяки досвіду (релокація отримувачів притулку, імплементація європейських цінностей, освітня та культурна складові). Основні перспективи – адаптація успішних національних практик країн (Норвегія, Швеція, Німеччина, Канада, США тощо) [146, с. 348].

Гармонізація класичного кримінально-правового інструментарію з принципами відновного правосуддя дозволить Україні в середньостроковій перспективі здійснити парадигмальний зсув у ювенальній юстиції, забезпечивши перехід від метафізики покарання до етики відновлення [145].

Висновок до розділу 3

У третьому розділі дисертації досліджено сучасний стан та перспективи відновної парадигми, кримінологічні аспекти застосування відновного правосуддя, зарубіжний досвід упровадження та використання відповідних практик, а також перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що сучасні інструменти відновного правосуддя призводять до зниження рецидиву за рахунок інтегративного механізму, що охоплює психологічну реабілітацію, залучення макро- та мікросоціуму особи, а також комунікацію з потерпілим. Це також призводить до відшкодування завданої шкоди та психологічного відновлення потерпілих.

Обґрунтовано, що відновне правосуддя має самостійне кримінально-правове значення, оскільки дозволяє поєднати компенсаційний, виховний, превентивний і ресоціалізаційний потенціал у межах єдиної правової моделі реагування на делінквентну поведінку неповнолітнього. З'ясовано, що його практична цінність полягає у відновленні соціальних зв'язків, мінімізації стигматизації неповнолітнього та формуванні умов для недопущення повторної злочинної поведінки.

Установлено, що співвідношення медіації та кримінального процесу в сучасних правових системах реалізується у трьох основних напрямках: як складова кримінального процесу, як альтернатива кримінальному процесу та як паралельний інститут, що функціонує поряд із ним. Це дає підстави стверджувати, що відновні процедури можуть застосовуватися на різних стадіях кримінального провадження залежно від конструкції національного законодавства, характеру вчиненого правопорушення, особи правопорушника та готовності сторін до участі у відновному процесі.

З'ясовано, що медіація у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх є не лише технічним інструментом досягнення домовленості, а виступає фасилітованим діалогом у межах відновної парадигми, який спрямований на емоційну деескалацію конфлікту, усвідомлення правопорушником наслідків учиненого та формування в нього емпатії до потерпілого. Таким чином, значення медіації виходить за межі процедурної домовленості і охоплює більш широкий ціннісний вплив на особистість неповнолітнього делінквента.

Аналіз зарубіжного досвіду дав змогу встановити існування двох основних моделей медіації. Англо-саксонська модель розглядає медіацію як альтернативний спосіб вирішення конфліктів без чіткого законодавчого закріплення, що відзначає гнучкість і адаптивність цієї практики. На противагу їй, континентальна модель представляє медіацію як формальний інститут, який закріплений у законодавстві, забезпечуючи альтернативи традиційному кримінальному переслідуванню. При цьому спільною рисою відповідних моделей є орієнтація на потреби потерпілого, залучення правопорушника до відшкодування шкоди, участь громади або спеціалізованих служб, а також застосування відновних процедур як засобу зменшення рецидивної кримінальної протиправності.

Емпіричний досвід іноземних держав підтверджує високу результативність медіаційних процедур. Це обґрунтовує доцільність подальшої імплементації медіації як базового інструменту відновного правосуддя. в національне законодавство України доцільно розглядати не лише як напрям удосконалення кримінальної юстиції, а і як складову виконання міжнародно-правових та євроінтеграційних зобов'язань. Водночас Україна є членом Ради Європи з 9 листопада 1995 року, а також має статус держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу, набутий 23 червня 2022 року. У цьому контексті розвиток відновного правосуддя набуває зовнішньополітичного та інституційного значення.

Перспективи інституціоналізації відновного правосуддя в Україні слід пов'язувати з поетапним формуванням цілісної національної моделі, яка поєднуватиме кримінально-правові, кримінологічні, пробаційні та соціально-реінтеграційні елементи.

Доведено доцільність удосконалення національного законодавства у напрямі чіткого нормативного визначення місця відновного правосуддя в системі заходів реагування на кримінальні правопорушення неповнолітніх, розширення законодавчих можливостей для застосування медіації. Окремо обґрунтовано перспективність законодавчого розширення можливостей

застосування окремих положень ювенального кримінального права до осіб віком від 18 до 20 років у виняткових випадках з урахуванням характеру діяння, особи правопорушника.

Отже, узагальнення результатів, одержаних у підрозділах 3.1–3.4, дає підстави стверджувати, що відновне правосуддя є перспективним і науково обґрунтованим напрямом удосконалення кримінально-правової, кримінологічної та пробаційної політики України у сфері протидії кримінальній протиправності неповнолітніх.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження вирішено наукове завдання, що полягало у здійсненні комплексного науково-правового аналізу відновного правосуддя у протидії кримінальній протиправності неповнолітніх, обґрунтуванні його теоретичних засад, визначенні кримінально-правового і кримінологічного значення, виявленні проблемних аспектів правового регулювання за законодавством України, а також у розробленні пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням зарубіжного досвіду. На цій підставі сформульовано такі висновки та пропозиції:

1. З'ясовано, що стан наукової розробки проблематики відновного правосуддя щодо неповнолітніх характеризується наявністю масиву джерел, які доцільно умовно поділяти на такі три групи: праці, присвячені відновному правосуддю загалом; дослідження окремих форм і процедур відновного правосуддя; праці, безпосередньо присвячені відновному правосуддю щодо неповнолітніх.

2. У контексті становлення та розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх запропоновано виокремлювати шість основних етапів, зокрема, етап зародження відновних засад у звичаєвому праві (давні часи – IX ст.), період Київської Русі (IX–XIII ст.), період розмежування українських земель унаслідок їх загарбання (XIV–XVIII ст.), етап розвитку в умовах імперського правопорядку (кінець XVIII – початок XX ст.), період УНР та УРСР (XX ст.), а також сучасний етап (кінець XX – початок XXI ст.), який триває від відновлення незалежності України до сьогодення.

3. Обґрунтовано, що відновне правосуддя щодо неповнолітніх це комплексний механізм реагування на кримінальні правопорушення неповнолітніх (понад 22 тис. у 2021–2025 рр.), який передбачає участь сторін та спрямований на відновлення прав потерпілого, компенсацію шкоди,

примирення та відновлення соціальних зв'язків. З'ясована сутність та правова природа відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Сутність його полягає у комплексному врегулюванні наслідків кримінального правопорушення шляхом відновлення порушених прав та інтересів потерпілого, визнання правопорушником своєї відповідальності, відшкодування шкоди й гармонізації соціальних зв'язків. Правова природа зумовлена одночасним поєднанням кримінально-правового, кримінологічного й соціального складників.

4. Встановлено, що кримінологічна характеристика неповнолітнього правопорушника є інтегративним поняттям, яке охоплює соціально-демографічні ознаки, особистісно-рольові властивості, морально-психологічні якості, риси правової та моральної свідомості, етичні установки, психофізіологічні особливості, кримінально-правові ознаки та загальнозначущі позитивні якості особистості.

5. Доведено, що кримінологічна характеристика кримінальної протиправності неповнолітніх розкриває її як самостійне соціально-правове явище. Аналіз кількісних і якісних показників дозволив установити її специфічні структурні та динамічні особливості, зокрема домінування майнових посягань (близько 60% від загальної кількості), стабільно високу частку кримінальних правопорушень, учинених у співучасті (понад третину), а також хвилеподібну динаміку виявлених правопорушників (у 2022 році – 1369 осіб, у 2023 році – 1752 особи, у 2024 році – 1604 особи, у 2025 році – 1670 осіб, за січень–червень 2026 року цей показник становить 748 осіб). Обґрунтовано, що такі кримінологічні тенденції виступають об'єктивною передумовою для впровадження програм відновного правосуддя.

6. Обґрунтовано, що застосування відновного правосуддя у сфері протидії та запобігання делінквентності неповнолітніх має виражений профілактичний, компенсаторний та ресоціалізаційний потенціал. За результатами узагальнення матеріалів судових рішень та проведеного анкетування встановлено, що пріоритетне застосування відновного

правосуддя створює передумови для майже двократного зниження ризику повторних правопорушень порівняно із середнім показником 12–18 %, а також для своєчасного відшкодування завданої потерпілим шкоди у 80–90 % випадків.

7. Встановлено, що інструменти відновної парадигми у сфері протидії делінквентності неповнолітніх є ефективними на всіх стадіях кримінального провадження – від досудового розслідування (де рівень успішності медіації сягає 70–80 %) до виконання покарання. Їх інтеграція дозволяє у понад 2/3 випадків досягти примирення сторін, що створює умови для швидкої компенсації заподіяної шкоди, забезпечує глибокий виховний вплив на неповнолітнього та повною мірою реалізує реабілітаційну функцію правосуддя. Частка угод про примирення щодо неповнолітніх за період 2020–2024 років становить лише близько 8 %, тоді як звільнення від покарання з випробуванням суди застосовують у 59–80 % випадків. Вказане свідчить про домінування традиційної пробаційної моделі та недостатнє використання потенціалу відновного правосуддя.

8. З'ясовано, що досвід зарубіжних держав (зокрема, країни-члени Європейського Союзу, Велика Британія, США, Канада) дає підстави виокремлювати дві базові моделі медіації. Англосаксонська модель характеризується гнучкістю, тоді як континентальна модель - це процедурно впорядкований механізм, інтегрований у правову систему. Показники результативності медіації 40–80 % у Європі, 90–95 % у Великій Британії. Таке розмежування відображає особливості соціально-ціннісних орієнтирів, що впливають на правозастосування у сфері відновного правосуддя. Частка спорів, що передаються на медіацію в ЄС загалом становить близько 80 %.

9. Визначено, що перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні пов'язані з подальшим нормативним закріпленням відновного підходу на всіх його етапах, зокрема у сферах кримінальної юстиції та діяльності органів пробації, на стадії виконання покарань, а також у постпенітенціарний період. З метою розширення можливостей застосування спеціальних ювенальних

підходів запропоновано доповнити Кримінальний кодекс України статтею 108-1, «Застосування положень цього Розділу до осіб віком від вісімнадцяти до двадцяти років» такого змісту: «У виняткових випадках, з урахуванням характеру вчиненого діяння та особи правопорушника, суд може застосувати положення цього розділу до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у віці від вісімнадцяти до двадцяти років, за винятком направлення їх до спеціальної навчально-виховної установи».

Очікуваним практичним результатом упровадження запропонованих змін до законодавства має стати підвищення людиноцентричності кримінальної юстиції, збільшення частки альтернативних (відновних) способів вирішення кримінально-правових конфліктів до 40–50 %, забезпечення належного відшкодування завданої шкоди потерпілим (у понад 80–90 % успішних випадків), а також посилення превентивного та реінтеграційного потенціалу правозастосовної практики, що дозволить знизити рівень рецидиву серед неповнолітніх щонайменше у 1,5–2 рази.

Упровадження таких підходів сприятиме формуванню більш справедливої моделі врегулювання кримінально-правового конфлікту (національної моделі), яка ґрунтуватиметься на примиренні сторін та добровільному відшкодуванні заподіяної шкоди, що вже протягом перших 3–5 років її повноцінного функціонування дасть змогу прогнозовано знизити рівень рецидивної кримінальної протиправності серед неповнолітніх щонайменше на 35–50 % завдяки ефективній ресоціалізації неповнолітніх та молодих людей без ізоляції від суспільства та від звичного соціального середовища. Такий ефект досягається шляхом раннього виведення правопорушників із системи кримінальної юстиції, забезпечуючи при цьому найбільш повне врахування інтересів потерпілого, правопорушника, держави та суспільства загалом.

На рівні правової політики перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні також обґрунтовують потребу в системному розвитку інфраструктури відновного правосуддя. Оскільки, за статистичними даними,

68 % засуджених неповнолітніх звільняються від відбування покарання (з них 87 % – з випробуванням), обґрунтовано необхідність підготовки профільних медіаторів, впровадження єдиних стандартів міжвідомчої взаємодії, а також запровадження постійного моніторингу результативності програм відновного правосуддя. Тому за результатами дисертаційного дослідження в контексті вдосконалення кримінального законодавства сформульовано рекомендації профільним комітетам Верховної Ради України й іншим державним органам, компетенція яких охоплює нормативне, організаційне, інституційне та практичне забезпечення розвитку національної моделі відновного правосуддя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк А. Б. Профілактичні заходи щодо злочинності серед неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 85. Ч. 3. С. 226–230.
2. Аракелян Р. Ф. Впровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.09. Київ. 2019. 323 с.
3. Бараннік Р. В. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України: навч. посібник. 2-ге вид., перероб. і доповнене. Київ, 2011. 352 с.
4. Богданов О. М., Панчишин Р. І. Правосуддя як якісна характеристика судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2023. №3. С. 39–42.
5. Бондарчук Н. В., Радченко О. Ю. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Том 3. № 75. С. 156–170.
6. Брейтуейт Дж. Злочин, сором і возз'єднання / пер. з англ., під ред. М. Флямера, ком. Я. Гілінського. К.: Судово-правова реформа, 2002. 324 с.
7. Бурдоносова М. А. Правопорушення підлітків та молоді з погляду звичайного та відновного правосуддя. *Dictum factum*. 2025. № 1(17). С. 8–15.
8. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий та електронний журнал*. 2023. № 3. С. 368–372.
9. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення. дис.... д-ра філос. Київ, 2024. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0824U003562> (дата звернення: 07.05.2026).
10. Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері

попередження злочинності і кримінального правосуддя: Бангкокська декларація ООН від 25 квітня 2005 року. URL: https://www.unodc.org/pdf/crime/congress11/draft_bangkok_declaration.pdf (дата звернення: 07.05.2026).

11. Відновне правосуддя щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану: як працює Програма та що змінилось. 2022. URL: <https://pzmrujust.gov.ua/novyny/4298-vidnovne-pravosuddia-shchodo-nerovnolitni> (дата звернення: 07.05.2026).

12. Войчишена М. В. Криміналістична характеристика як наукова категорія методики розслідування кримінальних правопорушень. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. №3. С. 146–152.

13. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: довідник. Київ, 1998, 224 с.

14. Горова А. В. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: європейський досвід (соціологічний аспект). *Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи* : матеріали міжнар. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). С. 37–45.

15. Горова А. Модель центру відновного правосуддя в громаді. *Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи*: матеріали міжнар. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). С. 37–45.

16. Гриб А. М. Примирення та відновне правосуддя у правовому житті Київської Русі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. №2. С. 19–22.

17. Григорчук Н. П. Від пілотного проєкту до національної програми: впровадження відновного правосуддя для неповнолітніх в Україні. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2025. С. 18–24.

18. Денисов С. Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1(22). С. 152–159.

19. Джу́жа О. М. Кримінологічна ювенологія: поняття, предмет, система. 2015. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0544ab3b-71c8-46d6-90e9-fb91b1a284c0/content> (дата звернення: 07.05.2026).

20. Доляновська І. М. Можливості застосування інструментів відновного правосуддя та медіації у процесі призначення покарання та попередження кримінальних правопорушень. *Legal Bulletin*. 2025. С. 169–177.
21. Доляновська І. М., Наталушко К. А. Особливості застосування інституту відновного правосуддя в окремих країнах Європи (на прикладі Фінляндії та Норвегії). *Legal Bulletin*. 2026. №1. С. 111–121.
22. Дубовик О. І. Альтернативне правосуддя: розвиток наукової думки в 70–90 рр. ХХ століття. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 41–46.
23. Дубовик О. І. Перспективи впровадження відновного правосуддя в Україні. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2025. №1 (2). С. 51–56.
24. Дубовик О. Розвиток відновної юстиції в романо-германській правовій системі. *European Journal of Prison and Probation. EPPD*. 2015. Vol. 2. No. 2. P. 47–66.
25. Духовно-психологічні основи християнської психології : кол. моногр. / під ред. Гридковець Л. М. Львів: Скриня, 2015. 367 с.
26. Дякур М. Д., Продан Т. В. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Вип. 86: ч. 4. С. 344–349. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.52>
27. Загурський О. Б. Кримінально-процесуальна політика Київської Русі. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. № 23, С. 10–21.
28. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 240.
29. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2024 рік. Київ: Кабінет Міністрів України, 2025. 48 с.

30. Зелінський А.Ф. Кримінологія : навч. посіб. Х., 2000. 239 с.
31. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: посібник. Київ, 2008. 200 с.
32. Землянська В. В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.
33. Землянська В. Запровадження відновлюючих підходів: зміна поглядів на кримінальне судочинство. *Право України*. 2003. № 10. С. 154–156.
34. Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / пер. з англ. М. Яковлева. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 224 с.
35. Ізотенко К. Т. Застосування відновного правосуддя як спосіб захисту прав і свобод людини та їх трансформація в умовах воєнного стану. *Legal Bulletin*. 2025. С. 155–163.
36. Кальман О. Г. Стан та головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Харків, Гімназія, 2003. 352 с.
37. Камінська О. Л. Дізнання щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право / Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2022. 247 с.
38. Кармазіна К. Ю., Храпицька М. О. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі. *Правова держава*. 2021. № 41. С. 83–95.
39. Касьянов І. О. Примирення з неповнолітнім підозрюваним: кримінологічний аспект правосуддя, дружнього до дитини. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 4(17). С. 171–182.
40. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології. дис.... д-ра філос. Київ, 2021. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0821U102626> (дата звернення: 07.05.2026).

41. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН («Ер-Рядські керівні принципи») від 14 грудня 1990 року. URL: <http://www.uazakon.com/document/tpart17/isx17186.htm> (дата звернення: 07.05.2026).
42. Кириленко М. Ювенальна юстиція: генеза та сучасний стан в Україні. *Journal of Legal Studies*. December 2020. URL: <https://www.researchgate.net/publication/347846158> DOI: 10.2478/jles-2020-0015 (дата звернення: 07.05.2026).
43. Кобилецький М. М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918–1923 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 1998.
44. Коваль Р., Пилипів Н. Стан впровадження відновного правосуддя в Україні. *Бюлетень «Відновне правосуддя в Україні»*. 2012. № 1–4 (18). С. 44—58.
45. Комзюк В. Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №1. С. 88-92.
46. Конвенція про права дитини (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 року). URL: http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf (дата звернення: 07.05.2026).
47. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
48. Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 15 лютого 2008 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0009525-08>(дата звернення: 07.05.2026).
49. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : моногр. К. : ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.
50. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 184 с.
51. Костенко О. М. Основи соціально-натуралітичної юриспруденції та кримінології: монографія. Одеса: ВД «Гельветика», 2021. 140 с.

52. Костенко О. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ: Паливода А.В., 2020. 812 с.
53. Костицький М. В. Відновне правосуддя у контексті правової політики України. *Формування української моделі відновного правосуддя: матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 10–11 лют. 2000 р.)*. Київ, 2000. С. 21-25.
54. Крестовська Н. М. Роль поліції у забезпеченні неповнолітнім, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, доступу до медіації. *Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 16 вересня 2022. – Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 100-105.
55. Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.05.2026).
56. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 07.05.2026).
57. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Відомості Верховної Ради УРСР. 1961. № 2. С. 15.
58. Кримінально-процесуальний кодекс Франції. 1808 р. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/707/86/> (дата звернення: 07.05.2026).
59. Кримінологія. Особлива частина / за ред. І. М. Даньшина. Х., 2001.
60. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
61. Кримінологія: академічний підручник / І. Г. Богатирьов, Л. В. Гусар, О. Г. Колб та ін. / за заг. ред. доктора юрид. наук, професора, заслуженого діяча наук і техніки України І. Г. Богатирьова. Чернівці: Технодрук, 2020. 336 с.
62. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник/ В. В.

Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодєд та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. С. 37.

63. Крусян А. Р., Тимченко Г. П., Музика І. В. Товариський суд як форма врегулювання спорів: до питання історії держави і права України. *Право і суспільство*. 2025. №6. С. 841-848.

64. Кузьма Ю. Кримінологічна характеристика неповнолітніх, засуджених без ізоляції від суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2025. № 2 (46). С. 157-163.

65. Кулик О. Г. Кримінологічна характеристика кримінальних правопорушників в Україні: усталені параметри та параметри, що змінюються. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №3(6). С. 63-69.

66. Леко Б., Чуйко Г. Медіація : підручник. Чернівці : Книги – ХХІ, 2014. 520 с.

67. Маєрс Д. Міжнародний огляд програм відновного правосуддя / пер. з англ. Н. Дармограй, Т. Данилів. К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 102 с.

68. Мазаракі Н. А. *Медіація в Україні: теорія та практика*. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т; Ін-т законодавства ВР України, 2018. 276 с.

69. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дис. д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 486 с.

70. Мазур М. Р. Відновне правосуддя щодо неповнолітніх: правове регулювання та практика реалізації в Україні. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. 2023. С. 3-4.

71. Мазур М. Р. Комунікативна практика та техніка переговорів у відновному правосудді. 2023 р. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/Komunikatyvnapraktykatatekhnikaperehovorivuvvidnovnomupravorosuddi_Sylabus_2022_Mazur.pdf (дата звернення: 07.05.2026).

72. Мазур М. Р., Дмитренко А. А. Особливості медіації у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського*

національного Університету. 2021. С. 273–277.

73. Максименко О. В. Відновне правосуддя як інструмент протидії злочинності. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 223-225.

74. Малець О. О., Светлічний І. В. Кримінально-правова протидія злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя: практичні аспекти. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. Т. 2. № 4. С. 108-112.

75. Маляренко В. Т. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 8. С. 40–41.

76. Марусте Р. Прими́рение вместо наказания. *Право Эстонии*. 1990. URL: https://humanrights.ee/app/uploads/2016/02/EIKaruanne2014.veebi_.rus_.pdf (дата звернення: 07.05.2026).

77. Матвеева Л. Г., Балтаджи П. М. Медіація в Україні: проблеми транзитивного періоду. *Проблеми становлення правової демократичної держави*. Вип. 3-2020. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/3/7.pdf> (дата звернення: 07.05.2026).

78. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський та ін.; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

79. Медіація у професійній діяльності юриста: навчально-методичний посібник. Київ: Укр. академія медіації; EU–USAID «Нове правосуддя», 2019. 450 с.

80. Мельничук Ю., Крук О. Застосування програм відновного правосуддя щодо злочинів скоєних неповнолітніми. *Молодий вчений*. 2018. №2 (54). С. 363-367.

81. Микитин Ю.І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: дис. ... канд.

юрід. наук. Київ, 2010. 200 с.

82. Микитин Ю. І. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2010. Вип. 1–4. С. 15.

83. Микитин Ю. І. Історичний розвиток примирення і посередництва в джерелах права, що діяли на українських землях у XVI–XIX століттях. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2009. №21. С. 44–49.

84. Микитин Ю. І. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» як основа для правового регулювання запровадження і реалізації відновного правосуддя. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 33. С. 303–312.

85. Митрофанов І. І. Методологія й організація юридичних наукових досліджень : навчальний посібник. Кременчук : Видавництво «НОВАБУК», 2023. 312 с.

86. Митрофанов І. І. Механізм кримінально-правового регулювання : монографія. Кременчук: Видавець ПП Щербатих О. В., 2019. 480 с.

87. Митрофанов І. І., Светлічний І. В. Доктринальні, праксеологічні та кримінологічні аспекти відновного правосуддя у системі запобігання та протидії злочинності неповнолітніх. *Актуальні питання правотворчої діяльності за сучасних умов державотворення в Україні : кол. моногр.* Одеський державний університет внутрішніх справ. Вид-во Baltija Publishing. м. Рига, Латвія. 2026. DOI: 10.13140/RG.2.2.19618.39360 URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19618.39360> (дата звернення: 07.05.2026).

88. Молошкевич Г. А. Історичні витoki та перший етап формування ювенальних судів (XIX – поч. XX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2023. Т. 34 (73), № 4, ч. 1. С. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.4/01> (дата звернення: 07.05.2026).

89. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що

стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх : від 29. 11. 1985 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85321> (дата звернення: 07.05.2026).

90. Міхновський Г. Ю. Історіографія становлення та розвитку альтернативних способів розгляду справ в Україні та світі. *Академічні візії*. 2-2024. №36. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1408> (дата звернення: 07.05.2026).

91. Мороховська Н. С. Переваги відновного правосуддя над карним. Київ: НТУУ «КПІ», 2014. URL: <https://ivpp.kpi.ua/wp-content/uploads/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf> (дата звернення: 07.05.2026).

92. Нагорнюк-Данилюк О. А. Відновне правосуддя як складова ювенальної превенції. *Юридична наука*. 2020. №107. С. 127-138.

93. Нагорнюк-Данилюк О. А. Медіація в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в кримінальному процесі України: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 207 с.

94. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.

95. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 19 с.

96. Нестор Н. В. Поняття, принципи та форми відновного правосуддя. *Форум права*. 2010. №2. С. 330-333.

97. Нурищенко Р. С. Розвиток альтернативного вирішення спорів за часів незалежності України. *Київський часопис права*. 2024. №2. С 17-21.

98. Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України. Навч. посібник. Київ. 2020. 248 с.

99. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/all>(дата звернення: 07.05.2026).

100. Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016, № 1(6). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/download/172962/173294> (дата звернення: 07.05.2026).

101. Переговори і медіація у кримінальному провадженні : навч. посібник / [І. В. Гловюк, А. В. Лапкін, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. А. Цувіна]; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. Електрон. вид. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 328 с.

102. Петренко А. С. Медіація у кримінальному процесі України як інструмент відновного правосуддя: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право) / Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропивницький, 2025. 235 с.

103. Петренко Н. О. Місце та роль відновного правосуддя в сучасній кримінально-правовій системі України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. 5. Частина 3. С. 229-233.

104. Пилипів Н. Відновне правосуддя в Україні: результати та перспективи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2011. № 3-4. С. 87-99.

105. Пієв С. С. Визначення поняття неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. №2. С. 109-116.

106. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956

107. Посібник з програм відновного правосуддя. Публікація ООН. 2006 р. URL: <https://www.unisef.org.ua> (дата звернення: 07.05.2026).

108. Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки: Постанова Кабінету Міністрів від 20 грудня 2006 року. № 1767. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1767-2006-п>

109. Права, за якими судиться малоросійський народ / упорядник: К.А.

Вислобоков. Київ, 1997. 548 с.

110. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 07.05.2026).

111. Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальному судочинстві: резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 24.07.2002 року. URL: http://www.mon.gov.ua/education/pozashkilna/poperedg_zlochin/rezolucia.doc (дата звернення: 07.05.2026).

112. Про прийняття за основу проекту Закону України про медіацію : Постанова Верховної Ради України від 03.11.2016 № 1725-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1725-19#Text> (дата звернення: 07.05.2026).

113. Про прийняття за основу проекту Закону України про медіацію : Постанова Верховної Ради України від 15.07.2020 № 796-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-20#> (дата звернення: 07.05.2026).

114. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ М-ва юстиції України від 22.07.2024 р. № 2176/5/501/176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text> (дата звернення: 07.05.2026).

115. Про розробку і здійснення заходів посередництва та відновного правосуддя у сфері кримінального судочинства: рекомендація ООН від 04.05.1999 року. URL: [http://commonground.org.ua/dld/doc/ResECOSO C99\(26\).pdf](http://commonground.org.ua/dld/doc/ResECOSO C99(26).pdf) (дата звернення: 07.05.2026).

116. Продан Т. В., Дякур М. Д. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 86. Частина 4. С. 344-349.

117. Проект Концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя (медіації) у кримінальному судочинстві України. 2024 р. URL: <http://uccg.org.ua/bulletin/Articles/04/03->

Zakonodavchi_zasady/ 040303.pdf(дата звернення: 07.05.2026).

118. Проєкт Концепції створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні. Київ, 2005. 35 с.

119. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 2024. 494 с.

120. Пушкар П. В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 23 с.

121. Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року про місце жертв злочинів в кримінальному судочинстві. URL: http://fedim.ru/wp-content/uploads/2014/07/o_meste_zhertv_ru.pdf (дата звернення: 07.05.2026).

122. Рекомендація Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» № R (99) 19 від 15 вересня 1999 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_828 (дата звернення: 07.05.2026).

123. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця : зб. статей. Київ : Арт-Бюро, 2004. 228 с.

124. Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. 252 с.

125. Роскошна Н. Г. Медіація в концепції відновного правосуддя: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань – 08 Право) / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021. 199 с.

126. Самченко М. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.08. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 216 с.

127. Светлічний І. В. та ін. Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх.

VIII CISP Conference «Scientific researches and methods of their carrying out: world experience and domestic realities» 04.10.2024. Vienna, Austria. 2024. URL: <https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/issue/view/04.10.2024> (дата звернення: 07.05.2026).

128. Светлічний І. В. Відновне правосуддя в протидії злочинності неповнолітніх. *Проект нового Кримінального кодексу України у вимірі верховенства права : матеріали сателіт. заходу V Харків. міжнар. юрид. форуму, м. Харків, 21 верес. 2021 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Консульт. місія ЄС в Україні, Всеукр. асоц. кримін. права. - Харків : Право, 2022. С. 118-119.*

129. Светлічний І. В. Відновне правосуддя неповнолітніх: угоди та медіація. *Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально-правові та психолого-педагогічні механізми реагування : матеріали регіон. наук.-практ. семінару, м. Харків, 25 жовт. 2024 р. / НДІ вивч. Проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2024. С. 115-120.*

130. Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Transformation of the legal system and human rights protection under the influence of martial law : Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 212-235.*

131. Светлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права. 2020. Вип. 4. С. 383-386.*

132. Светлічний І. В. Відновне правосуддя: захист приватного інтересу в кримінальному праві (практики захисту прав неповнолітніх в умовах війни). *Захист прав дитини в умовах воєнного стану : Колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 854-878.*

133. Светлічний І. В. Деякі актуальні питання кримінально-правової охорони прав неповнолітніх у кримінальному процесі, імплементації принципів відновного правосуддя щодо дітей та молодих людей. *Держава і*

право. Юридичні і політичні науки. 2020. Вип. 88. С. 212-224.

134. Светлічний І. В. Деякі форми реалізації відновного правосуддя щодо неповнолітніх у країнах Європи та Північної Америки. *Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки-2024 в Україні «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану» (22 травня 2024 року, м. Київ).* Київ: ДНДІ МВС України, 2024. С. 197-200.

135. Светлічний І. В. До питання розвитку концепції, форм і принципів відновного правосуддя у зарубіжних країнах. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану : Міжнародна науково-практична конференція. Науково-дослідний інститут публічного права, 17 травня 2024 р.* Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 372 с.

136. Светлічний І. В. До питання судово-психологічної експертизи та впровадження принципів відновного правосуддя у справах щодо неповнолітніх. *Судово-експертна діяльність: збереження наукового та кадрового потенціалу в умовах воєнного стану : IV Всеукраїнський форум судових експертів (м. Львів, 7 червня 2024 р.).* Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 428 с.

137. Светлічний І. В. Захист прав неповнолітніх правопорушників механізмами відновного правосуддя. *Організація юридичної науки та освіти в Україні й світі: історичний досвід, сучасний стан та майбутні перспективи : Зб. наук. праць. Матеріали XI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 грудня 2020 року). До 85-ліття від дня народження та 55-ліття від початку наукової діяльності академіка НАН України Ю. С. Шемшученка / Ред. колегія: Н. М. Пархоменко (співголова), І. Б. Усенко (співголова), О. О. Малишев (відповідальний секретар), А. М. Гурова, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський, П. С. Демченко.* Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 202-204.

138. Светлічний І. В. Звільнення від кримінальної відповідальності

неповнолітніх та відновне правосуддя. *Юридичний вісник України*. 2021. № 51/52. С. 10.

139. Светлічний І. В. Особливості захисту прав неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесі: з практики системи безоплатної правової допомоги України. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.)* / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 272-275.

140. Светлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напрямку відновного правосуддя: основні поняття, український і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities : Scientific monograph*. Vol. 2. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2025. С. 367-386.

141. Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Juridical scientific and electronic journal*. 2022. №1. С. 254-257.

142. Светлічний І. В. Светлічна О. В. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Молодий вчений*. 2021. № 11(99). С. 28-31.

143. Светлічний І. В., Ахмаді А., Светлічна М. І. Відновне правосуддя у протидії злочинності в країнах Сходу: традиційні цінності та кримінальне право. *Молодий вчений*. 2024. № 4(128). С. 179-182.

144. Светлічний І. В., Бурчак Л. І. Генезис розвитку відновного правосуддя як інструменту протидії злочинності неповнолітніх в країнах Європи. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання*. Інститут інформації, безпеки і права Нац.акад. прав. наук України, НДІ інтелект. власності НАПрН України. 2023. С. 124-128.

145. Светлічний І. В., Бурчак Л. І. Розвиток відновного правосуддя: генеза в країнах Європи. *Modern Science: Global Trends, Technologies and Innovations : Conference Proceedings*, October 20-21, 2023. Riga, Latvia: Baltija Publishing, С. 36-39.

146. Светлічний І. В., Митрофанов І. І. Візії Ганса Гросса: кримінологічні аспекти відновного правосуддя щодо неповнолітніх. *Кримінальна юстиція: візії Ганса Гросса та сучасність : кол. моногр.* Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 2026. С. 298–309. DOI: 10.30525/978-9934-26-699-7-14.

147. Светлічний І. В., Светлічна Д. І., Светлічна М. І. Виклики та перспективи розвитку відновного правосуддя у повоєнний час. *Права людини та публічне врядування: матеріали VIII Міжнародного правничого форуму, м. Чернівці, 30 травня 2025 р.* Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 345–348. DOI: 10.36059/978-966-397-501-6-88.

148. Светлічний І. В., Светлічна Д. І., Светлічна М. І. Угоди та медіація неповнолітніх. *Legal standards for ensuring the reconstruction of post-war Ukraine amidst integration into the European Union : scientific monograph.* Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 408-431.

149. Светлічний І. В., Светлічна М. І. Співвідношення медіації та угоди про примирення в кримінальному процесі. *Корупційні ризики в Україні: актуальні шляхи їх недопущення та подолання : міжнародна науково-практична конференція.* Науково-дослідний інститут публічного права, 8 жовтня 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 99–104.

150. Светлічний І. В., Светлічна Д. І. Співвідношення покарання та примирення в ісламі, юдаїзмі та християнстві. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5–7 грудня 2024 р.* Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 295-298. DOI 10.36059/978-966-397-452-1-79.

151. Светлічний І. В., Светлічна О. В. Деякі позитивні та негативні аспекти застосування відновного правосуддя у протидії злочинності

неповнолітніх. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах: Матеріали VI Міжнародного правничого форуму, м. Чернівці, 9 червня 2023 р.* Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. 340 с.

152. Светлічний І. В., Светлічна О. В. Протидія злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя: правовий і психологічний аспекти. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2021. Вип. 90. С. 107-114.

153. Светлічний І. В., Светлічна О. В., Малець О. О. Практика протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Maritime security of the Baltic-Black sea region: challenges and threats : conference proceedings*, 2022, С. 171-173.

154. Сімейний кодекс України : закон України від 10.01.2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 07.05.2026).

155. Сперкач Н. А., Дубець А. В. (2025). Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності серед неповнолітніх. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №2(3). С. 462-467.

156. Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Светлічний, Д. І. Светлічна, М. І. Светлічна та ін. *International scientific journal «Grail of Science»*. 2024. № 44. С. 86-95.

157. Ставицька О. В. Анормний стан особистості як фактор злочинної поведінки підлітка. *Мотивація ювенальної злочинності в сучасних політичних умовах : зб. наук. пр.* / Академія правових наук України, Ін-т вивчення проблем злочинності. Вип. 8. Харків : Право, 2004. С. 82–85.

158. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень: підручник. К.: Знання, 2005. 309 с.

159. Твардовська М. Протидія та запобігання кримінально-протиправній діяльності у сфері обігу наркотичних засобів: кримінологічна характеристика особи неповнолітнього правопорушника. *Вісник*

Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2025. № 3(47). С. 259-270.

160. Тихонова О. В. Щодо розуміння категорії кримінологічна характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. №8. С. 246-249.*

161. Трубников В. М., Денисова Т. А. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх: яким воно має бути? *Юридичний журнал. 2004. № 12 (30). С. 59-64.*

162. Туманянц А. Р. Концептуальні засади впровадження відновного правосуддя в Україні: деякі питання. *Юридичний науковий та електронний журнал. 2021. № 7. С. 265–268. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/66>*

163. Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики. 2021. Вип. 68 URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/9.pdf (дата звернення: 07.05.2026).*

164. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року. № 361/2006. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>(дата звернення: 07.05.2026).

165. Уряд схвалив нову стратегію захисту прав дитини в правосудді: що зміниться? 2025 р. URL: <https://zmina.info/news/uryad-shvalyv-novu-strategiyu-zahystu-prav-dytyny-u-pravosuddi-shho-zminytsya/> (дата звернення: 07.05.2026).

166. Фіалка М. І. До проблеми визначення змісту терміна кримінологічна характеристика злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України. 2015. №1. С. 237-246.*

167. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. К.: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

168. Хмелевська Н. В. Діалектика розвитку відновного правосуддя. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. №3-4. С. 59-67.
169. Хоменко Є. В., Светлічний І. В. Відновне правосуддя у військових та воєнних злочинах: історичні аспекти. *Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення Міжнародного дня прав людини (м. Київ, 5 грудня 2024 року)*. Київ : ДНДІ МВС України, 2024. С. 198-201.
170. Хотинська-Нор О. З. Теоретичні засади судової реформи: окремі аспекти. *Вісник академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2. С. 183-193.
171. Хряпінський П. В. Заохочувальні кримінально-правові норми як нормативно-правове підґрунтя відновного правосуддя в Україні. *Судова практика*. 2009. № 9. С. 11-18.
172. Цивільний кодекс України : закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 07.05.2026).
173. Шминдрук О. Ф., Хомякова А. В. Медіація у кримінальному провадженні України як форма реалізації відновного правосуддя. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2025. №1. С. 49-53.
174. Шумлянський С. В., Светлічний І. В., Ткач М. В. Перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні: виклики сьогодення. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції: збірник тез міжнар. наук.-практ. конф. Хмельницький, 30 травня 2025 р.* Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права ім. Л.Юзькова, 2025. С. 105-108.
175. Шуп'яна М. Ю. Злочинність неповнолітніх: до проблематики визначення поняття. *Юридичний вісник*. 2022. №6. С. 146-155.
176. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 16 с.

177. Юзікова Н. С. Судові та правоохоронні органи України: навчальний посібник. Вид. четверте, перероб. і доповнене. Київ, 2006. 320 с.
178. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.
179. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Київ: ФОП Стебеляк, 2015. 1072 с.
180. Aertsen I. Belgium. In: Dünkel F., Grzywa-Holten J., Horsfield P. (Eds.): *Restorative Justice and Mediation in Penal Matters. – A stocktaking of legal issues, implementation strategies and outcomes in 36 European countries.* – Mönchengladbach: Forum VerlagGodesberg. 2015. P. 45-89.
181. Aertsen I. The idea of restorative justice and how it developed in Europe. *European Forum for Restorative Justice* (EFRJ website). URL: <https://www.euforumrj.org/idea-restorative-justice-and-how-it-developed-europe> (дата звернення: 07.05.2026).
182. Aertsen I., Willemsens J. The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice. *European Journal on Criminal Policy and Research*. 2001. Vol. 9. No. 3. P. 291–300.
183. Ashworth A., von Hirsch A. Desert and the Three R's. *Current Issues in Criminal Justice*. 1993. № 5. P. 9-12.
184. Baldry A. Victim-Offender Mediation in the Italian Juvenile Justice System: the Role of the Social Worker. *British Journal of Social Work*. 1998. N. 28. P. 729–744.
185. Bazemore G., Umbreit M. Rethinking the sanctioning function in juvenile court: Retributive or restorative responses to youth crime. *Crime & Delinquency*. 1995. Vol. 41. No. 3. P. 296–316.
186. Bazemore G., Walgrave L. *Restorative Juvenile Justice: In Search of Fundamentals and an Outline for Systemic Reform. Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime*. Monsey, New York: Criminal Justice Press, 1999. P. 45-74.
187. Bouchard M. Mediazione: dalla repressione alla rielaborazione del conflitto. *Dei delitti e delle pene*. 1992. N. 2/92. P. 191–202.

188. Braithwaite J. *Crime, Shame and Reintegration*. New York: Cambridge University Press, 1989. 226 p.
189. Braithwaite J. Setting Standards for Restorative Justice. *The British Journal of Criminology*. 2002. Vol. 42, Issue 3. P. 563–577.
190. Braithwaite J., Mugford S. Conditions of successful reintegration ceremonies; dealing with juvenile offenders. *British Journal of Criminology*. 1994. Vol. 34. No. 2. P. 139–171.
191. Briguglio C. L'esperienza dell'Ufficio per la mediazione a Catanzaro, in Ufficio Centrale Giustizia Minorile (ed.), *La mediazione penale in ambito minorile: applicazioni e prospettive*. (Atti del seminario di studi), Franco Angeli, Milano. 1999. P. 186–190.
192. Christie N. Conflicts as property. *The British Journal of Criminology*. 1977. T. 17. No1. C.1–15.
193. Craver Ch. B. The Negotiation Process. *American Journal of Trial Advocacy*. 2003. Vol. 27. P. 271.
194. Daly K., Immarigeon R. The past, present, and future of restorative justice: some critical reflections. *The Contemporary Justice Review*. 1998. Vol. 1(1). P. 21–45.
195. David R., Brierley J. E. C. *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*. London: Stevens & Sons, 1985. 584 p.
196. Development and implementation of mediation and restorative justice measures in criminal justice. ECOSOC Res. 1999/26, adopted 28 July 1999. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/287185> (дата звернення: 07.05.2026).
197. Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*. 2005. N. 88. P. 215–239.
198. Dünkel F., Păroșanu A. Germany // Restorative Justice and Mediation in Penal Matters – A stock-taking of legal issues, implementation strategies and

outcomes in 36 European countries / за ред. Frieder Dünkel, Joanna Grzywa-Holten, Philip Horsfield. Mönchengladbach : Forum Verlag Godesberg, 2015. С. 293–330.

199. Easton S., Piper C. Sentencing and Punishment – the Quest for Justice. Oxford: Oxford University Press, 2012. 462 p.

200. Eglash A. Beyond Restitution: Creative Restitution. Restitution in Criminal Justice / eds.: J. Hudson, B. Galaway. Lexington, MA: DC Heath and Company, 1977. URL: <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=47998> (дата звернення: 07.05.2026).

201. European Union Council Framework Decision of 15 of March 2001 on the Standing of Victims in Criminal Proceedings, Article 10. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/legislation-and-case-law-eu-legislation-criminal-law/council-framework-decision-15-march-2001_en

202. Fellegi B. Book review on Understanding Youth and Crime – Listening to Youth? *International Review of Victimology*. 2006. Vol. 13, № 2. P. 224–225.

203. Fisher R., Ury W. Getting to Yes. Negotiating Agreement Without Giving In. New York: Penguin Books, 1983. 224 p.

204. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison / trans. A. Sheridan. New York: Pantheon Books, 1977. 333 p.

205. Fry M. Arms of the Law. London: Victor Gollancz, 1951. 255 p.

206. Giovanoglou S. Greece. In: Dünkel F., Grzywa-Holten J., Horsfield P. (Eds.): Restorative Justice and Mediation in Penal Matters – A stocktaking of legal issues, implementation strategies. 2015. 359 p.

207. Gombots R., Pelikan C. Austria // Restorative Justice and Mediation in Penal Matters – A stock-taking of legal issues, implementation strategies and outcomes in 36 European countries / за ред. Frieder Dünkel, Joanna Grzywa-Holten, Philip Horsfield. Mönchengladbach : Forum Verlag Godesberg, 2015. С. 13–44.

208. Guedens H. The recidivism rate of community service as a restitutive judicial sanction in comparison with the traditional juvenile justice measures. In Walgrave. L. (ed). Restorative Justice for Juveniles: Potentialities, Risks and Problems for Research. 1998. P. 335–350. Belgium: Leuven University Press.

209. Handbook of Basic Principles and Promising Practices on Alternatives to Imprisonment is also available from UNODC. *United Nations Publication Sales*. No. E. 06.V.15. P. 1–2.
210. Hentig von, H. The Criminal and His Victim: Studies in the Sociobiology of Crime. New Haven: Yale University Press, 1948. 455 p.
211. Johnston G., Van Ness D. Handbook of Restorative Justice. Cullompton: Willan Publishing. 2007. 650 p.
212. Johnstone G. *Restorative Justice: Ideas, Values, Debates*. Cullompton, Devon : Willan Publishing, 2001. 190 c.
213. Juvenile Justice: Young People and Restorative Justice. URL : <https://www.ncsl.org/civil-and-criminal-justice/juvenile-justice-young-people-and-restorative-justice> (дата звернення: 07.05.2026).
214. Juvenile Offenders Detention Alternative in Europe. JUST/2013/JPEN/AG/4573. National Report. Italy.
215. Kilchling M., Loschnig-Gspandel M. Legal and practical perspectives on victim/offender mediation in Austria and Germany. *International Review of Victimology*. 2000. N 7. 305–332.
216. Kommentar, russische Übersetzung der St PO Dr. Pavel Golovnenkov, ass. iur., Natalia Spitsa, ass. iur., M.A.
217. Lauwaert K., Aertsen I. Restorative Justice: Activities and Expectations at European Level. *ERA Forum*. 2002. Vol. 3. P. 27–32.
218. Liefwaard T., J. Sloth-Nielsen (Eds.), The United Nations Convention on the Rights of the Child: Taking Stock after 25 Years and Looking Ahead. Leiden: Brill/Nijhoff (2017). P. 294-315.
219. Lippelt I. Innenansichten und Wirkungsforschung zum Täter-Opfer-Ausgleich im Jugendstrafrecht: die Zufriedenheit von Opfern und Tätern mit «ihrer» Mediation der Jugend und Konflikthilfe der Landeshauptstadt Hannover. Verlag für Polizeiwissenschaft. 2010. 110 p.
220. Marshall T. Restorative Justice: An Overview. London: Home Office, Research, Development & Statistics Directorate, 1999. URL: <http://fbga>.

redguitars.co.uk/ restorativeJusticeAnOverview.pdf (дата звернення: 07.05.2026).

221. McCold P. IIRP Graduate School Chair. Restorative Justice & the United Nations / Alliance of NGOs on Crime Prevention and Criminal Justice. New York, 1997. P. 11.

222. McCold P. Restorative Justice Theory Validation. The Fourth International Conference on Restorative Justice for Juveniles. Tübingen, Germany: International Institute for Restorative Practices, 2000. URL: <http://www.iirp.edu/pdf/paradigm.pdf> (дата звернення: 07.05.2026).

223. Mendelsohn B. Methode a utiliser par la defenseur pur les recherches Concertant la Personalite du Criminal. Revue de Droit Penal et de Criminologie et Archives internationaux de medicine legale: 1937. P. 877-891.

224. Michalowski R. J. Order, Law, and Crime: An Introduction to Criminology. New York: Random House, 1985. 422 p.

225. Miers D., Hale C., Maguire M., Netten A., Newburn T., Uglow S. An Exploratory Evaluation of Restorative Justice Schemes. London: Home Office, 2001. 211 p.

226. Miers D., Willemsens J. Mapping Restorative Justice. Development in 25 European Countries. – Leuven: The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restoratives Justice, 2004. P. 50.

227. Mpofu Z. F., Mkhize S. M., Akpan J. U. Empathy, remorse, and restoration of dignity contributing to reduced recidivism: assessing the role of restorative justice in promoting offender rehabilitation and reintegration in Durban. *Cogent Social Sciences*. 2024. Vol. 10. No 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/385918453_Empathy_remorse_and_restoration_of_dignity_contributing_to_reduced_recidivism_assessing_the_role_of_restorative_justice_in_promoting_offender_rehabilitation_and_reintegration_in_Durban (дата звернення: 07.05.2026).

228. Mugford S. For Advancing the Argument. National Conference on Restorative Justice (Raleigh, NC, 2017). URL: <https://kinnfordconsulting.com/dr-stephen-mugford/> (дата звернення: 07.05.2026).

229. Newsletter of the European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice. 2002. 3 (2).

230. Pali B., Pelikan C. Building social support for restorative justice: media, civil society, and citizens. *European Forum for Restorative Justice*. Leuven, 2010. P. 161-164.

231. Pelikan C. Victim-offender mediation in Austria. In *Victim-Offender Mediation in Europe*. The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, ed. 2000. P. 125–152. Belgium: Leuven University Press.

232. Pitsela A. Jugendgerichtsbarkeit und Jugenddelinquenz in Griechenland. In: H.-J. Albrecht, et al. (Eds.): *Internationale Perspektiven in Kriminologie und Strafrecht*. Festschrift für Günther Kaiser. Berlin: Duncker&Humblot. 1998. 1708 p.

233. Putri C. Juridical Review of Restorative Justice in the Juvenile Justice System through Diversion. *Indonesian Journal of Criminal Law Studies*. 2019. № 4 (1). P. 1-8.

234. *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime* / eds.: G. Bazemore, L. Walgrave. Monsey, NY: Criminal Justice Press, 1999. P. 45–74.

235. Sagel-Grande I. Restorative Justice in the Netherlands. In: Pitsela A., Symeonidou Kastanidou E. (Eds.): *Restorative Justice in Criminal Matters: Towards a new European Perspective*. 2013. Vol. 1. Athens-Thessaloniki: Sakkoulas Publications. 254 p.

236. Schafer S. *The Victim and His Criminal: A Study in Functional Responsibility*. New York: Random House, 1968. 178 p.

237. Sharpe S. *Restorative Justice: A Vision for Healing and Change*. Edmonton (AL): Edmonton Victim Offender Mediation Society, 1998. 108 p.

238. Sherman L., Strang H. *Restorative Justice: the Evidence*. London, Smith Institute. 2007. URL: <http://www.smith-institute.org.uk> (дата звернення: 07.05.2026).

239. Stuart B. *Building Community Justice Partnerships: Community Peacemaking Circles*. Ottawa: Department of Justice, 1997. URL:

<http://publications.gc.ca/site/eng/361761/publication.html> (дата звернення: 07.05.2026).

240. Susan L. Miller, Kristen Hefner, LeeAnn. Practitioners' perspectives on using restorative justice with crimes of gendered violence. *Contemporary Justice Review*. 2019. Vol. 22. No. 1. P. 56-68.

241. Svietlichnyi I., Ali Reza Ahmadi, Svietlichna M. Some issues of restorative justice in eastern countries through the prism of forensic psychological examination. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики : збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.)*. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. С. 413-416.

242. Tränkle S. Die Bedeutung von Rechtfertigungen für die Schuldaushandlung im Täter-Opfer-Ausgleich. TOA Infodienst. 2015. P. 26-30.

243. Trankle S. Im Schatten des Strafrechts: eine Untersuchung der Mediation in Strafsachen am Beispiel des deutschen Täter-Opfer-Ausgleichs und der französischen mediation penale auf der Grundlage von Interaktions- und Kontextanalysen. Duncker&Humblot, 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/339045760_Im_Schatten_des_Strafrechts_Eine_Untersuchung_der_Mediation_in_Strafsachen_am_Beispiel_des_deutschen_TaterOpferAusgleichs_und_der_franzosischen_mediation_penale_auf_der_Grundlage_von_Interaktions-_u (дата звернення: 07.05.2026).

244. Van Drie D., van Groningen S., Weijers I. Netherlands. In: Dünkel F., Grzywa-Holten J., Horsfield P. (Eds.): Restorative Justice and Mediation in Penal Matters – A stocktaking of legal issues, implementation strategies and outcomes in 36 European countries. Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/270535851_Drie_D_van_Groningen_S_van_Weijers_I_2015_Restorative_Justice_in_Penal_Matters_in_the_Netherlands (дата звернення: 07.05.2026).

245. Van Ness D. New Wine and Old Wineskins: Four Challenges of Restorative Justice and a Reply to Andrew Ashworth. *Criminal Law Forum*. 1993. № 4. P. 301-306.

246. Van Ness D. W. Restorative Justice and International Human Rights // In: Galaway B., Hudson J. (eds.) Restorative Justice: International Perspectives. Monsey, NY: Criminal Justice Press, 1996. URL: https://biblioteca.cejamericas.org/bitstream/handle/2015/4767/dan_van_ess_final_paper.pdf?isAllowed=y&sequence=1 (дата звернення: 07.05.2026).
247. VOMA Recommended Ethical Guidelines. URL: <http://www.voma.org/docs/ethics.doc> (дата звернення: 07.05.2026).
248. Walgrave L. Restorative justice for juveniles: just a technique or a fully fledged alternative? *The Howard Journal*. 1995. № 34. P. 228-249.
249. What Is Restorative Justice for Young People? URL: <https://www.aecf.org/blog/what-is-restorative-justice-for-young-people> (дата звернення: 07.05.2026).
250. Wright M. Is it time to question the concept of punishment? *Repositioning Restorative Justice* / Ed. Walgrave. Cullompton: Willan, 2003. P. 3–23.
251. Wright M. Restorative Justice: from Punishment to Reconciliation. The Role of Social Workers. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 1998. № 6 (3). P. 267–281.
252. Wright M. Restoring Respect for Justice (2nd ed.). *Waterside Press*, 2008. 249 с.
253. Wright M. Justice for Victims and Offenders. Philadelphia, PA : Open University Press, 1991. 225 p.
254. Zedner L. Victims. *The Oxford Handbook of Criminology* / M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (ed). Oxford University Press, 1994. 1248 p.
255. Zehr H. Journey to belonging. Restorative Justice. Theoretical foundations / eds.: Elmar G.M. Weitekamp, Hans Jürgen Kerner. Uffculme, Devon, UK: Willan Publishing, 2002. P. 21-31.
256. Zehr H. The Little Book of Restorative Justice. Intercourse, PA: Good Books. 2002. URL: <http://www.unicef.org/tdad/littlebookrjpakaf.pdf>(дата звернення: 07.05.2026).

257. Zehr H., Mika H. Fundamental Concepts of Restorative Justice. Contemporary Justice Review. 1998. № 1. P. 47–55.
258. Zer H. The Core Meaning of Restorative Justice. 2007. URL: <http://washingtonspark.org> (дата звернення: 07.05.2026).
259. Zweigert K., Kötz H. *Introduction to Comparative Law*. 3-rd ed. Oxford: Clarendon Press, 1998. URL: https://archive.org/details/introduction_oso0000zwei (дата звернення: 07.05.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій автора за темою дисертаційної роботи

Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254-257. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-1/63.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 383–386. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.69.

Светлічний І. В. Деякі актуальні питання кримінально-правової охорони прав неповнолітніх у кримінальному процесі, імплементації принципів відновного правосуддя щодо дітей та молодих людей. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2020. Вип. 88. С. 212–224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2020_88_22. DOI: 10.33663/1563-3349-2020-88-212.

статті в наукових виданнях інших держав:

Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Transformation of the legal system and human rights protection under the influence of martial law* : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 212–235. DOI: 10.30525/978-9934-26-462-7-9.

Светлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напрямку відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities* : Scientific monograph. Vol. 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. С. 367–386. DOI: 10.30525/978-9934-26-522-8-43.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. Актуальні проблеми реформування процесуально-правових інститутів. *Reforming procedural law institutions under special legal*

regimes : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2026. С. 302-320.
DOI: 10.30525/978-9934-26-685-0-17.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Светлічний І. В. Захист прав неповнолітніх правопорушників механізмами відновного правосуддя. *Організація юридичної науки та освіти в Україні й світі: історичний досвід, сучасний стан та майбутні перспективи* : зб. наук. праць. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 22 грудня 2020 року) / ред. колегія: Н. М. Пархоменко, І. Б. Усенко та ін. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 202–204.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя в протидії злочинності неповнолітніх. *Проект нового Кримінального кодексу України у вимірі верховенства права* : матеріали сателіт. заходу V Харків. міжнар. юрид. форуму, м. Харків, 21 верес. 2021 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Консульт. місія ЄС в Україні, Всеукр. асоц. кримін. права. Харків : Право, 2022. С. 118–119.

Светлічний І. В. Генезис розвитку відновного правосуддя як інструменту протидії злочинності неповнолітніх в країнах Європи. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листоп. 2023 р.) / упоряд. М. В. Дубняк, С. О. Дорогих. Київ : НДІ ІБП НАПрН України, 2023. С. 124–128.

Светлічний І. В. Деякі форми реалізації відновного правосуддя щодо неповнолітніх у країнах Європи та Північної Америки. *Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану* : зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет конференції з нагоди відзначення Дня науки 2024 в Україні. Київ : ДНДІ МВС України, 2024. С. 197–200.

Светлічний І. В. Відновне правосуддя неповнолітніх: угоди та медіація. *Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально правові та психолого-педагогічні механізми реагування* : матеріали регіон. наук.-практ. семінару,

м. Харків, 25 жовтня 2024 р. НДІ вивч. Проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2024. С. 115–120.

Светлічний І. В. До питання передумов виникнення та історичного розвитку концепції відновного правосуддя. *IX Конгрес сходознавців* : збірник матеріалів, м. Київ, 16 грудня 2025 року. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2025. С. 227–230.

Додаток Б

**Акти / довідки впровадження результатів дисертаційної роботи
в освітній / навчальний процес**

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія у складі заступника начальника Центру досліджень Бондара В. Ю., кандидата технічних наук Костирі С. В., кандидата політичних наук Шумлянського С. В., склала цей акт про те, що комісією розглянуто окремі результати дисертаційного дослідження Светлічного Ігоря Валерійовича, поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право.

Комісія вважає, що отримані в результаті дисертаційного дослідження наукові результати є доцільними, науково обґрунтованими, мають істотне теоретико-прикладне значення та використовуються у практичній діяльності установи під час виконання завдань за призначенням, а також під час підготовки методичних рекомендацій щодо вдосконалення застосування дисциплінарних і кримінально-правових механізмів реагування на правопорушення у військовій сфері, формування напрямів психологічної реабілітації, а також в аналітичній і дослідницькій діяльності Центру.

Заступник начальника
Центру досліджень

Віктор БОНДАР

Старший офіцер відділу досліджень
кандидат технічних наук

Сергій КОСТИРЯ

Офіцер відділу досліджень
кандидат політичних наук

Станіслав ШУМЛЯНСЬКИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Науково-дослідного
центру Держспецтрансслужби
полковник

Євген ХОМЕНКО

03 липня 2026 року

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія в складі начальника науково-дослідного відділу кандидата технічних наук, доцента Краснова С. В., наукового співробітника, кандидата філософських наук, доцента Будза В.П., наукового співробітника Попрієнка С. В., склала цей акт про розгляд результатів дисертаційного дослідження Светлічного Ігоря Валерійовича «Відновна парадигма протидії та запобігання делінквентності неповнолітніх: теоретико-прикладний вимір», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Комісія дійшла висновку, що одержані в дисертаційному дослідженні наукові результати є науково обґрунтованими, мають практичне значення та використовуються в діяльності Науково-дослідного центру Державної спеціальної служби транспорту під час подальшої теоретичної розробки відновної парадигми як комплексної системи що поєднує кримінологічні, кримінально-правові та ресоціалізаційні засади протидії делінквентності неповнолітніх, а також дослідження проблем застосування відповідних механізмів реагування.

Начальник
Науково-дослідного відділу
кандидат технічних наук, доцент

Роман КРАСНОВ

Науковий співробітник
кандидат філософських наук, доцент

Володимир БУДЗ

Науковий співробітник

Сергій ПОПРІЄНКО

Благодійна організація "Благодійний фонд "Розумні діти"

ЄДРПОВ 41030293 Розрахунковий рахунок
UA753052990000026006010104498 в АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
м.Київ, вул. Данила Щербаківського 54, к.3, тел: +380 (91) 999-20-92

Вих. № 5-4/0/1 від 05.04.2025 р.

ДОВІДКА

Протягом 2021–2025 років у діяльність БО БФ "Розумні діти" впроваджено результати дисертаційного дослідження Светлічного Ігоря Валерійовича «Відновна парадигма протидії та запобігання делінквентності неповнолітніх: теоретико-прикладний вимір», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Матеріали дисертаційної роботи використано в науково-просвітницькій діяльності, зокрема під час розроблення науково-просвітницьких заходів із запобігання делінквентній поведінці неповнолітніх з урахуванням психотравмувальних чинників, проведення науково-просвітницьких бесід із неповнолітніми віком 14–17 років та їхніми батьками, під час яких Светлічний Ігор Валерійович провів опитування неповнолітніх і їхніх батьків, а також здійснено доповіді на теми: "Відновне правосуддя у протидії кримінальній протиправності неповнолітніх", "Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей", "Практика протидії кримінальній протиправності неповнолітніх засобами відновного правосуддя".

Отримані в результаті зазначеного дисертаційного дослідження наукові результати є доцільними, належним чином обґрунтованими та впровадженими у діяльність БО БФ "Розумні діти".

Голова правління

Юлія Йовенко